

...BIRI DILDA

Бир мажлисда ёнимдаги киши муҳокама чоғи сўзга чиққан ҳар бир нотиқнинг гапига ўзича, аниқроғи, менга шипшиб писанда аралаш лўқма ташлаб ўтирди. Аксарият эътирозлари жўяли эди. “Билмай юрарканман, қаранг, фикри очиққина одам экан”, деб қўйдим ичимда. Бир маҳал унинг ўзига сўз берилди. Тавба, таниб бўлмайд қолди ҳалиги кишини! Олдинги нотиқларни ҳам йўлда қолдириб, аравани шундай қуруқ олиб қочдики! Қайтиб келиб ўтиргач, “Боя шаштингиз бўлакча эди-ку, тақсир?” десам, хижолат бўлмоқ у ёқда турсин, ёш болага ақл ўргатгандек тепадан келди: “Қоидаси шунақа, биродар, қўяверсангиз-чи!”

Қоидаси... иккиюзламачилик, мунофиқлик экан-да? Кўнглингдаги гапни айтолмас экансан, минбарга югуриб нима қилардинг? Жимгина ўтирсанг, биров келиб ёқангдан олмайди-ку!

Бу гапларни унга айтмадим, албатта. Айтолмадим. Чунки — қоидаси шунақа!

Бинойидек гапларни гапириб турган яна бирига микрофон тутсангиз, дафъатан бошқа қиёфага кириб, ўзи ҳам ишонмайдиган бир балоларни сайрай кетади. Ёзганда ҳам аҳвол шу. Негаки, қоидаси шунақа эмиш!

Мактабда булар математикани чала ўқиган чиқар. Арифметикада шундай қоида бор, сонларни қўшув ёки кўпайтирувда ишлатилади. Кўп хонали рақамларни зарб этганда, дейлик, еттини саккизга қўшсангиз — ўн беш ҳосил бўлади, тўғрими? Лекин уни бирданига ёзолмайсиз — қоидаси шунақа — бешини қайд этасиз-у, бири дилда туради, уни навбатдаги қўшилишда ишлатасиз, яъни “дилдаги”си дилда қолиб кетмайди, йиғиндида албатта “тешиб чиқади”.

Одам боласининг ҳаётию феъл-атвори арифметикага хос тўрт амал ҳисобига сифмаслиги аён. Бироқ дилдаги гап дилда қолиб кетаверса, нима бўлади? Ҳа, яшанг, мадда-лайди. Кейин қонни бузади, заҳарлайди. Агар ўлмаса, бир кун қарабсизки, бошқа бир одамга айланибди-қолибди. Бу тоифа кўпайса-чи? Йиғин аҳли яккаш ана шундай тоифадан иборат бўлса-чи? Унда мажлис қилмоқдан нима маъни, айтинг?

Дарҳақиқат, айрим йиғинларимизда тилга олгулик ҳеч нима ҳал қилинмайди. Аслида аввалдан маълум бирор гап тасдиқланади, маъқулланади, холос. Бўлмаса, зарур-зарур юмушларини қўйиб, бунча одам нимага тўпландию савлатидан от хуркадиган не-не нотиқ минбарга нега чиқди? Шунча одам нега аizza-базза унинг оғзига кўз тикиб ўтирди? Уларники ҳам бири дилда, бири тилдами?

Шунақа мажлисларимиз ҳам бор-а, биласиз-а?

Ўшандан бери бунақа йиғилишларда қулоғимни қар қилиб ўтирадиган бўлганман. Ёнимдаги одам ҳадеб шивирлайверса, “Кечирасиз, биродар, қулоғим оғирроқ, эшитол-маяпман”, деб қўяман. Ўзи ростдан ҳам шундай, баҳона ёки кўрслигимдан эмас бу. “Эшитмаётган бўлсанг, мажлисда нима қилиб ўтирибсан?” дейишидан эса хавотирим йўқ. Чунки ҳали унинг минбарга чиқиб қолиш эҳтимоли бор!..

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳририят:

Фаҳридин НИЗОМ
(бош муҳаррир ўринбосари)
Дамин ЖУМАҚУЛ
(масъул котиб)
Муҳиддин РАҲИМОВ
(бўлим мудири)
ШОҲСАНАМ
(бўлим мудири)
Ольга ЖОЛДАСОВА
(бўлим мудири)
Наргиза УСМОНОВА
(саҳифаловчи)
Машраб НУРИНБОЕВ
(фотомуҳбир)

Жамоат кенгаши:

Дилором АЛИМОВА
Абдулла АЪЗАМ
Хуршид ДАВРОН
Нуриддин ЗАЙНИЕВ
Баҳодир ЗОКИР
Нажмиддин КОМИЛ
Султонмурод ОЛИМ
Хайридин СУЛТОН
Нурисломо ТЎҲЛИЕВ
Абдурахим ЭРКАЕВ
Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Муртазо ҚАРШИБОЙ
Фарҳод ҲАМРОЕВ
Иброҳим ҲАҚҚУЛ

Муассис — Республика Маънавият ва маърифат кенгаши.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 0219-рақам билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.

Журналдан кўчириб босилганда манба қайд этилиши шарт.

Шеърлар асарлар журналнинг ўз ташаббуси билан chop этилади.

Манзилимиз: 100047, Тошкент шаҳри, Мовароуннаҳр кўчаси, 6-бино

233-10-68
239-46-16
239-05-19

Журнал андозаси таҳририятнинг компютер бўлимида тайёрланди.

“Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси. 100029, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.

2009 йил 16 март кўни босмахонага топширилди. Қоғоз бичими 70x100 1/16; 6 босма тобок. 191-бўжуртма. Нашр адади 3000 нуска.

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

Ватан равнақи йўлида. Олий Мажлис Қонунчилик палатаси Меҳнат ва ижтимоий масалалар қўмитаси раисининг ўринбосари Шоира УМАРОВА билан суҳбат.....4

ЯНГИ АСР МУАММОЛАРИ

Абдурахим ЭРКАЕВ. Инқироз синовлари.....10

ЖАМИЯТНИНГ МАҚСАДИ

Бахтиёр ЁҚУБОВ. Глобаллашув ва миллий давлатлар истиқболи.....18

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Шухрат РИЗО. Қалбга йўл.....22

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Ҳалима АҲМАД. Ҳаёт қўшиқ куйлар тун пардасида.....32
Сирождиддин РАУФ. Ўн саккизга тўлган олам бағрида... ..38

САНЪАТ ФАЛСАФАСИ

Фарҳод ҲАМРОЕВ. Мафтунок тарона.....42

SAHIFALARIDA

саҳифаларида

ИНСОН ЎЗИНГ, ИНСОН ЎЗИНГ

Виктория ТОКАРЕВА. Бир ўлиб кўрди.
Ҳикоя.....46

ТАРИХ САБОҚЛАРИ

Наим КАРИМОВ. Маслаги — обрўйи
ватан ва миллат эди.....52

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Нурбой АБДУЛҲАКИМ. Огаҳийнинг
огоҳлик сири.....58

БОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАР

ОТАУЛИ. Улуғ носир.....68

НАВОИЙ СОҒИНЧИ

Эргаш ОЧИЛОВ. “Даҳр золи нечаким
фарҳодкушдур...”.....70

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

Назар ЭШОНҚУЛ. “Мен”дан “мен”гача.....72

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

- Ли Жи Юн. Ташқи сиёсатга билвосита
омиллар таъсири.....80
- Дилбар ҲОЖИМАТОВА. “Мурувват —
борча бермакдур...”.....81
- Йўлдош МАҲМУДОВ. Олий таълим
ва ҳуқуқий тарбия.....82
- Озода НИШОНОВА. Этномаданият
ва унинг вазифалари.....83
- Муродилла ҲАЙДАРОВ. Ҳалокатга
сабаб бўлган таълимот.....84
- Рухсора РЎЗИЕВА. Хотира —
ижтимоий-маънавий қадрият.....86
- Авазбек ЕРМЕТОВ. Назоратдан четга
чиққан “назорат”.....87
- Хусниддин МАМАДАЛИЕВ. Халифанинг
туркий аскарлари.....89
- Муаззам РАЙИМОВА. Фольклорда
экологик тарбия.....90
- Зулайхо АШИРБОВЕВА. “Пахта fronti”-
даги талофатлар.....91
- Шоира ДОНИЁРОВА. Мифология
ва ҳозирги романчилик.....93
- Журналнинг инглизча мухтасар
мазмун.....95

И. Васильева. “Лолалар”

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

VATAN RAVNAQI YO'LIDA

*Олий Мажлис Қонунчилик палатаси
Меҳнат ва ижтимоий масалалар қўмитаси раисининг
ўринбосари Шоира УМАРОВА билан суҳбат*

— Муҳтарама Шоира опа, бу йил Олий Мажлис ва маҳаллий ҳокимият вакиллик органларига сайловлар йили бўлгани учун суҳбатимизни сиёсатдан бошласак. 2008 йили сиёсий партиялар ҳаётида муҳим воқеа рўй берди: “Миллий тикланиш” ва “Фидокорлар” партиялари бирлашди. Натижада Қонунчилик палатасида кучли фракция вужудга келди. Айни ҳол парламентнинг қўйи палатасидаги сиёсий кучлар нисбатини ўзгартира олдими? “Миллий тикланиш” партияси бўлажак сайловларда жамиятнинг қайси қатламлари овозини олиш учун кураш олиб боради? Ё у фақат зиёлилар партияси бўлиб қолаверадими?

— Айтганингиздек, ўтган йили “Миллий тикланиш” Демократик партияси ва “Фидокорлар” Миллий демократик партияси бирлашиб, янги бир партия ташкил топди. Хўш, бунинг нима зарурати бор эди? Иккала партиянинг сўнгги йиллардаги фаолияти таҳлили уларнинг асосий мақсад ва вазифалари, устав ва дастурий ҳужжатлари, шунингдек, мафкурасида ўзаро яқинлик мавжудлигини кўрсатди. Қолаверса, 2009 йил охирида Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасига ва давлат ҳокимиятининг маҳаллий вакиллик органларига бўлажак сайловларга юқори даражада тайёргарлик кўришда янгиланган партия имкониятларидан самарали фойдаланиш, собиқ “Фидокорлар” миллий демократик партияси ва “Миллий тикланиш” Демократик партиясининг кадр ресурслари ва уларга овоз берувчи ижтимоий қатламларни бирлаштириш икки партия қўшилишининг асосий омилларидан бири бўлди, дейиш мумкин.

Ўзаро бирлашиш натижасида нафақат “Миллий тикланиш” партиясининг аъзолари сони ошди, қолаверса, унинг Олий Мажлис Қонунчилик палатасидаги фракцияси салоҳият жиҳатдан кучайди. Айни чоқда фракциямиз 29 нафар депутатдан иборат ва қуйи палатада сон жиҳатидан иккинчи ўринда туради. Бу ҳол партиямизни қўллаб-қувватловчи ижтимоий қатлам манфаатларини ҳимояловчи қонунлар қабул қилишда муҳим аҳамиятга эга бўлади, албатта.

Маълумки, мамлакатнинг жадал тараққиётида самарали сиёсий тизим ва рақобатбардош иқтисодиётдан ташқари қудратли маънавий асос, ҳуқуқий ва сиёсий муносабатларнинг юқори маданияти ҳам алоҳида ўрин тутати. Ушбу масалани ҳал этиш турли миллат, элатга мансуб ва эътиқодга эга бўлган жамият аъзоларини юрт тинчлиги, Ватан равнақи ва халқ фаровонлиги йўлида бирлаштирадиган миллий ғояни ривожлантира боришни тақозо қилади. Бундан кўзланган мақсад эса юз бераётган жараёнларга нисбатан ўз нуқтаи назарига эга бўлган фуқаро, шахс маънавиятини юксалтиришдан иборатдир.

Янгиланган “Миллий тикланиш” Демократик партиясининг асосий мақсад ва вазифаси қадим тарих ва маданиятга эга миллат сифатида ўзликни англаш, миллий ва диний қадриятларни қайта тиклаш, имон ва эътиқодимизни саломат сақловчи бу анъана ва қадриятларни кўз қорачиғидай асраш ҳамда ривожлантиришдир. У жамиятимиздаги зикр этилган мақсад ва вазифаларни ёқловчи ижтимоий қатлам манфаатини ҳимоя қилади. Назаримда, бу қатламни фақат зиёлилардан иборат деб тушуниш унчалик тўғри эмас. Бугунги глобаллашув жараёнида фарзандларини “оммавий маданият” (чет элнинг беҳаё кинофильмлари, видеоклиплари, оммавий нашрлари, Интернет ва ҳоказо) ва либерал турмуш тарзи деб аталмиш миллий менталитетимизга ёт унсурлар таъсиридан ҳимоя қилишни ҳамда миллий анъана ва урф-одатларимизни сақлаб қолишни истаган ҳар бир ота-она бизнинг партия илгари сураётган мақсад ва вазифаларни қўллаб-қувватлаши тайин.

Сиз айтаётган сиёсий кучлар нисбатига келсак, албатта, икки партия бирлашуви туфайли йириклашган “Миллий тикланиш” партияси фракцияси Олий Мажлис Қонунчилик палатасидаги “Адолат” Социал-демократик партияси ва Ўзбекистон Либерал-демократик партиясининг фракциялари билан демократик блокка бирлашгани қонунлар қабул қилишда кучлар салмоғини анча оширди.

— 2008 йилда Америка Қўшма Штатларидаги ипотека кризисидан бошланиб, бугунги кунда умумжаҳон молиявий инқирозига айланиб кетган жараённинг Ўзбекистон иқтисодиётига таъсирини камайтириш ва олдини олишнинг қонуний асосларини яратиш борасида “Миллий тикланиш” Демократик партияси фракцияси нима ишлар қиляпти?

— Албатта, ўтган йили АҚШда бошланган ва тез орада бутун Ер юзини қамраб олган молиявий инқироз либерал иқтисодий муносабатларга бўлган ишончга путур етказди. Ҳатто Американинг ўзида ҳам давлат катта-катта молиявий институтларни, автомобиль заводларини банкротликдан қутқариб қолиш учун юз миллиардлаб доллар маблағ сарфлашга мажбур бўляпти.

Давлатнинг эркин иқтисодиётга бундай аралашувини баъзи бир экспертлар мавжуд иқтисодий тараққиёт моделларининг инқирози деб баҳоламақда. Яқинда Фарб оммавий ахборот воситалари инқирознинг юзага келишида Буш маъмурияти билан бирга Клинтон маъмуриятини ҳам айбдор деб эълон қилди. Мутахассислар АҚШ Федерал захира тизими раҳбари бўлиб ишлаган Алан Гринспинни кредит ставкалари — қарз бериш фоизларини жуда паст миқдорда ушлаб тургани ва бозорнинг ўз-ўзини тартибга солишига ҳаддан зиёд ишонгани учун асосий айбдор деб ҳисоблаётир. Британиянинг “Гардиан” газетаси эса бу инқирозда айрим мансабдор шахслар қаторида орқа-олдига қарамай кредит олаверган Америка аҳолисини ҳам айбдор қилиб кўрсатмоқда. Бинобарин, инқироз вужудга келишида эркин бозор ғоясидан кўра, баъзи юқори лавозимли шахсларнинг йўл қўйган хатоси кўпроқ экани ойдинлашяпти.

Мамлакатимиз барқарор ривожланаётганига қарамай, бутун дунёдан айри ҳолда яшашимиз қийин ва юз бераётган инқироз салбий таъсирининг олдини олиш чораларини кўриш зарур. 2008 йилнинг декабрь ойида Ўзбекистон Республикаси Президентининг жаҳон молиявий инқирозининг иқтисодиётимизга таъсирини камайтириш ва олдини олиш учун иқтисодиёт реал сектори корхоналарини қўллаб-қувватлаш, уларнинг барқарор ишлашини таъминлаш ва молиявий ҳолатини яхшилаш ҳамда самарадорлигини оширишга оид бир қанча фармонлари чиқди.

Ушбу фармонларни амалиётга татбиқ этиш учун мавжуд қонунчиликни такомиллаштириш зарурати туғилди. Шу мақсадда ҳукумат томонидан тайёрланиб, Қонунчилик палатасига киритилган “Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги қонун лойиҳасини фракциямиз атрофлича муҳокама қилди, уни такомиллаштириш бўйича таклиф ва мулоҳазалар билдирилди ҳамда биринчи ўқишда қўллаб-қувватлашга келишиб олинди.

Яна шуни ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, Ўзбекистон ҳукумати мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш жараёнида давлатнинг бош ислохотчи экани тамойилга изчил амал қила бораётгани бизга ҳам хавф солиши мумкин бўлган инқирознинг таъсирини камайтиришда муҳим омил бўлиб хизмат қилиши шубҳасиз.

— Сайловолди кампанияси даврида сайловчиларнинг сиёсий онги ва фаоллигини, уларнинг ҳуқуқий билимларини ошириш ҳақида кўп гапирамиз. Лекин сайланувчиларнинг онгию ҳуқуқий саводхонлиги-чи? Ҳали бизга сайловнинг “қора” технологиялари кириб келмаган деймиз-у, амалда кўпинча бунинг тескарисини кўрамиз. Номзоди бирон бир даражадаги депутатликка кўрсатилган кишиларнинг баъзилари қаерга ва нима учун сайланаётганини аниқ тасаввур қила олмаган ҳоллар ҳам, афсуски, учраб туради...

— Биз “сайлов маданияти” деганда кўпинча сайловчининг ўз сиёсий ҳуқуқларини қай даражада билиши ва унга амал қилишини тушунамиз. Аслида эса бу — нисбатан кенг тушунча. Сайлов маданиятига риоя қилиш сайловчининг бир ўзи келиб бутун оила аъзолари учун овоз бермаслиги ёки номзодлар орасидан муносибини танлай олиши каби масалалар баробарида сайланувчининг ҳам мавжуд этика ва қонун-қоидаларга ҳилоф иш тутмаслигини англатади.

Таассуфки, шу вақтгача бўлиб ўтган сайловлар тажрибаси айрим депутатликка номзодларнинг ўзини тутиши талаб даражасида эмаслигини кўрсатди. Дейлик, уларнинг сайловчилар билан учрашувга етарли тайёргарлик кўрмаслиги, қуруқ ваъдалар бериши ёки омма тушуниши қийин бўлган матнни бош кўтармай ўқиб бериши, мавжуд муаммоларни бўрттириб кўрсатиш орқали сохта обрў орттиришга уриниши, ўз партиясининг дастурига алоқаси бўлмаган, сайланаётган органнинг ваколатига кирмайдиган ишларни бажараман, дейиши каби ҳолатлар учраб туради.

Бундай ҳолатлар, айниқса, рақиб фаолиятидаги камчиликларни бўрттириб кўрсатиш, унинг шаънини таҳқирловчи бўхтон маълумотлар тарқатиш, мавжуд ижтимоий ёки иқтисодий муаммоларни тез ва осон ҳал этаман, дея каттаоғизлик қилиш бошқа мамлакатларнинг сайлов тажрибасида ҳам учрайди. Шунинг учун ҳам сайловолди кампаниясини ўтказишда инсоний этика ва сиёсий одобга риоя қилиш тубан пиар-технологиялар қўлланишининг олдини олиши мумкин.

Ҳар қандай сиёсий кураш нафақат ҳуқуқий, балки жамиятда умумэтироф этилган одоб-ахлоқ меъёрлари асосида ўтказилиши зарур. Сайловларда турли даражадаги депутатликка номзод бўлган кишилар ҳамиша ўз хулқ-атвори фуқароларнинг сайловларга муносабатини шакллантирувчи муҳим омил ва жамият сиёсий маданияти кўзгуси эканини эсда тутиши лозим.

— Меҳнат ва ижтимоий масалалар қўмитаси раисининг ўринбосари бўлганингиз учун Сизга бир савол бермоқчиман. Тиббиёт соҳасида ислохотлар бошланганига анча бўлди. Бу борада муайян ишлар қилинаётир, давлат ушбу мақсадлар учун жуда катта миқдорда маблағ ажратаётир. Халқаро ташкилотларнинг маълумотига қараганда, юритилаётган кучли ижтимоий сиёсат туфайли Ўзбекистон Марказий Осиё мамлакатлари ўртасида узок умр кўриш кўрсаткичлари бўйича биринчи ўринга чиқиб олди. Шу билан бирга, давлат тиббиёт муассасаларида аҳолига пуллик хизмат кўрсатишнинг ҳуқуқий механизми йўқлиги сабабли баъзи муаммолар ҳам келиб чиқаётгани сир эмас. Бундай ҳуқуқий бўшлиқни тўлдириш учун, Сизнингча, нима қилиш керак?

— Аҳоли ижтимоий ҳимояси, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш давлат сиёсатининг энг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади. Соғлиқни сақлаш соҳасидаги ислохотлар ана шу устувор вазифалар асосида амалга оширилмоқда. Бугунги кунда даволаш-профилактика муассасалари аҳолига кафолатланган ва бепул тиббий ёрдам кўрсатиши учун давлат бюджетидан жуда кўп маблағ ажратилмоқда. Масалан, 2008 йилнинг дастлабки тўққиз ойида соғлиқни сақлаш тизими харажатларига 629,8 млрд. сўм ажратилди. Бу кўрсаткич 2007 йилнинг шу даврига нисбатан 42,2 фоиз кўп.

Шу билан бирга, бу соҳада муайян камчиликлар ҳам борки, улардан кўз юмиб бўлмайди. Қонунчилик палатасининг Меҳнат ва ижтимоий масалалар қўмитаси “Фуқаролар соғлигини сақлаш тўғрисида”ги қонун Тошкент вилоятида қандай ижро этилаётганини ўрганиб чиққанида айтиш мумкин, шу ҳол кузатилди ва аҳолига пуллик тиббий хизмат кўрсатиш борасида ўзибўларчиликка, ишлаб топилган маблағларни ноқонуний ўзлаштиришга, пул маблағларининг банкдан ташқари айланишига йўл қўйилгани аниқланди. Соғлиқни сақлаш тизимида пуллик хизмат кўрсатувчи бўлимларни рўйхатдан ўтказиш тартиби мавжуд эмаслиги, Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақ-

лаш вазирлигининг ушбу тизимни такомиллаштириш бўйича қабул қилган баъзи меъёрий ҳужжатлари амалдаги қонунларга зид экани, яъни тегишли тартибда Адлия вазирлигидан рўйхатдан ўтмагани маълум бўлди.

Давлатга қарашли даволаш-профилактика муассасаларининг аҳолига пуллик хизмат кўрсатаётган бўлимлари тегишли тартибда рўйхатдан ўтказилмаслиги улар фаолияти устидан молиявий, маъмурий, ҳуқуқий назорат олиб бориш имконини бермаган. Бу эса ўз навбатида вилоят аҳолиси ўрта-сида жиддий тушунмовчилик ва норозиликлар келиб чиқишига сабаб бўлган.

Қўмитамиз, текширув натижаларига кўра, аҳолига пуллик тиббий хизмат кўрсатиш соҳасида қонунбузарликларнинг олдини олиш ва уни ҳуқуқий жиҳатдан аниқ тартибга солишга оид тавсиялар ишлаб чиқди ва тегишли қарор қабул қилди.

— *Бир суҳбатимиз чоғида Сиз истеъмолчилик психологиясининг шитоб билан жамиятимизга кириб келаётгани ва у келтириб чиқараётган оқибатлар ҳақида гапирган эдингиз...*

— Гап шундаки, инсоннинг истеъмол товарларига бўлган эҳтиёжи чексиз, у замон талаблари ва ривожланиш даражасига қараб ўзгариб бораверади. Истеъмолчилик психологияси ўсиб боришининг ҳам ўзига хос сабаблари бор. Оддийгина мисол. Бундан йигирма йил олдин ҳар биримиз шахсий компьютеримиз ёки қўл телефонимиз бўлишини орзу қилишимиз мумкинмиди? Йўқ, албатта. Ваҳоланки, ривожланган мамлакатларда бу оддий эҳтиёжга айланиб бўлган эди. Истиқлол шарофати билан ўртадан “темир панжара” кўтарилиб, дунё билан олди-бердимиз оддий ҳолга айланиб қолди. Бугун дунёдаги барча янгилликлардан ва инсон учун яратилган неъматлардан истаганча фойдаланиш мумкин. Бугун ҳар бир фуқаро қонун тақиқламаган барча товар ва моддий бойликларга эга бўла олади.

Шу билан бирга, бу борада ўйлаб кўришимиз зарур бўлган жиҳатлар ҳам йўқ эмас. Баъзи ҳолларда истеъмолчилик психологияси қулига айланиб қолаётган айрим кишиларнинг бойлик орттиришни бахт деб билаётгани ва уни манманлик билан кўз-кўз қилишга интилаётгани ачинарлидир. Яхшилаб разм солинса, Фарбда бошланган молиявий инқироз замирида ҳам ана шундай худбин истеъмолчилик васвасаси ётганини илғаш қийин эмас.

Яқинда бир сайловчим ғалати гап айтиб қолди. Маҳалласидаги бир ота-она кўли калталиги боис, узатилаётган қизига тузукроқ сеп тайёрлай олмагани учун қиз ўз жонига қасд қилибди. Наҳотки, эҳтиёжи учун зарур бўлган нарсалар билангина таъминлашимиз, қолган бойликларни вақти келиб ўзлари ишлаб топиши хусусидаги оддий ҳақиқатни ёшларимизга тушунтира билмаяпмиз, болалигидан онгига сингдира олмаяпмиз?

Келинг, саволни кўндаланг кўяйлик: қизларимизнинг сеп қандай бўлиши кераклиги ҳақида ота-онага талаб ва эътироз билдиришининг ўзи қанчалик ўринли?

Тўғри, бунга ҳар ким ўз имкониятлари даражасида жавоб бериши таяйин. Менга қолса, бунга ўзим ва тенгдошларимнинг ёшлик давримизга қараб жавоб берган бўлар эдим. Биз оила қураётиб, ота-онамиз қандай сеп қилгани билан қизиққанмизми? Отамиз бизга аталган мебель ёки гиламни ҳовлига туширган кундан бошлаб унинг кўзига кўринишдан қочиб, уялиб юрмаганмидик? Бизга уйланган йигитларга отамиз қандай сеп қилишининг аҳамияти бўлганми? Уни муҳокама қилиш ёки унга кўз тикиш ўша йигитлар учун

ор эмасмиди? Лекин ҳозирги буюмпараст фарзандларни ким тарбияляпти? Сиз билан биз эмасми?

Бинобарин, биз — ота-оналар ҳадеб ёшларни айблашдан олдин айбни ўзимиздан қидирсак ёмон бўлмасди. Уларни шу буюмпарастликка ўзимиз ўргатяпмиз-ку, ахир!..

— Бу йил “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили” деб эълон қилинди. Бугунги қишлоқ аёлининг оғирини енгил қилиш, унинг турмуш маданиятини шаҳарликлар турмуш маданияти даражасига кўтариш учун нималар қилиш керак деб ўйлайсиз?

— Қишлоқ аёлларининг турмуш маданиятини юксалтиришнинг асосий омилларидан бири уларни иш билан банд қилиш ва ўз меҳнатидан тўлиқ рағбат олиши таъминланишига эришишдир. Бунинг учун, биринчидан, қишлоқда ҳам хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш, иккинчидан эса, у ерда кичик бизнесни тараққий эттириш, тадбиркорликка йўл очиш ва микромолиялаш тизимини кенгайтириш талаб этилади. “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили” давлат дастури кўп жиҳатдан ана шу муаммоларни ҳал этишга қаратилган.

Микромолиялашнинг ўзига хос афзалликлари бор. Банклардан кўп миқдорда кредит олиш учун гаровга нарса қўйиш лозим бўлса, микромолиялаш тизимида ҳужжатларни расмийлаштириш анча соддалаштирилган — даста-даста қоғоз тўлдириб юриш талаб этилмайди. Бундан ташқари, микрокредит олган, аммо тадбиркорлик тажрибаси бўлмаган аёл дастлаб оз миқдордаги пул билан ишлаб, кредит интизомини ўрганади. Кредитни қайтариши қийин бўлмайди, чунки унда тадбиркорликнинг дастлабки кўникмалари шаклланади, бошқаришни ўрганади. Шундан кейингина у каттароқ миқдорда кредит олиши ёки ўз сармоясини кўпайтириб, йирикроқ бизнес билан шуғулланиши мумкин. Шунингдек, аҳолининг ўзи жамғарган маблағлардан ташкил топган кредит иттифоқларининг кенгайтиши ҳам аёлларнинг ишсизлик муаммосини ҳал этишда яхши самара беради. Бу борада амалга оширилаётган тадбирлар янада кўпайтирилса, аёлларимиз бундан ҳам зиёдроқ иш билан таъминланар эди.

Ушбу муаммони ҳал этиш учун мамлакатимизда зарурий ҳуқуқий асос яратилган, яъни “Микрокредит ташкилотлар тўғрисида”ги, “Микромолиялаш тўғрисида”ги, “Кредит уюшмалари тўғрисида”ги қонунлар қабул қилинган. Ҳадемай улар самара бера бошлайди.

INQIROZ SINOVLARI

Инсоният тарихидан маълумки, жамиятдаги ижтимоий-сиёсий барқарорлик, соғлом маънавий-ахлоқий муҳит, қолаверса, аҳоли кайфияти кўп жиҳатдан давлатнинг иқтисодий ривожига боғлиқ. Бу ҳолат индустриал жамият учун ҳам, постиндустриал жамият ва замонавий постмодерн жамият учун ҳам бирдай тааллуқли. Тўғри, иқтисодий инқироз оқибатлари турли жамиятларда турлича кечиши, чунончи, аграр жамиятда галаён ва кўзғолонларга, индустриал жамиятда синфий кураш ва инқилобларга, постиндустриал жамиятда эса узок муддатли иш ташлашлар, ижтимоий-сиёсий ўзгаришларга сабаб бўлиши мумкин.

Ҳозирги замон постмодерн жамияти 2008 йилнинг иккинчи ярмида илк бор глобал молия-кредит ва қимматли қоғозлар тизими инқирозига учради; банкларнинг тўлов қобилияти, қимматли қоғозларнинг қиймати анча тушиб кет-

ди. Ишлаб чиқаришда рецессия — пассив кўзга ташлана бошлади. Жаҳон молия-кредит тизимидаги бу ҳодиса ҳамма соҳаларга таъсир кўрсатиб, глобал иқтисодий инқироз хавфини туғдирди. Постмодерн жамиятдаги инқироз индустриал ва постиндустриал жамиятлардан фарқли ўлароқ, бир мамлакат доираси билан чекланмай, бир неча давлатни ёхуд жаҳон ҳамжамияти мамлакатларининг аксариятини қамраб олиб, барчасига баб-баробар таъсир кўрсатиши аён бўлди. Чунки постмодерн жамиятнинг асосий тенденцияларидан бири глобаллашувдир. Биринчи навбатда иқтисодий, жумладан, молиявий, технологик ва информацион интеграциялашув, ўзаро боғлиқликнинг кучайиши глобаллашувнинг асосини белгилайди.

Шунинг учун ҳам бугун жаҳондаги иқтисодий етакчи мамлакатлар бутун дунёга ёйилаётган молиявий инқироз

глобал иқтисодий тангликка айланиб кетмаслиги учун биргаликда зарур чораларни кўрмоқда. Чунки глобал иқтисодий инқироз юз бергудек бўлса, постмодерн жамиятнинг тақдири нима бўлиши, одамзод қандай ижтимоий-сиёсий хатарлар домида қолишини ҳеч ким аниқ айтолмайди.

Таъкидлаш керакки, индустриал жамиятдаги аксарият сиёсий таълимотлар конфронтацион мафкурани олға сурган, синфий кураш тамойилига асосланган эди: анархизмдан (Прудон, Бакунин) коммунистик ва социал-демократик назарияларгача (Маркс, Ленин) синфий курашни, инқилобларни ёқлаган, ўзлари ҳам шу мақсадларга хизмат қилган эди. Индустриал жамиятда ҳатто фалсафий таълимотларда ҳам синфий кураш назариясини асослашга уринишлар бўлганини қайд этиш керак. Масалан, К.Маркс бу масалани асослаш билан кифояланиб қолмай, уни фалсафа фани олдига вазифа қилиб қўйган (“Файласуфлар шу вақтга қадар дунёни тушунтириб келди, эндиги вазифа — уни ўзгартиришдир” деган тезисни эсланг). Марксизмдан анча йироқ турган рус мутафаккири А.Герценнинг “Диалектика — инқилобнинг алгебраси”, дегани бежиз эмас. Ўша даврдаги иқтисодий назариялар ҳақида фикр юритадиган бўлсак, улар сиёсий таълимотлардан фарқли равишда имкон қадар илмий холисликка интиланган, аниқ ҳисоб-китобларни умумлаштириш, математик усул ва формулалар, функционал график тасвирларни қўллаш орқали хулосалар чиқаришга уринган. Лекин улар ҳам сиёсий мафкуралардан бутунлай холи бўлолмаган.

Постиндустриал жамият шаклланиб бориши билан кўпчилик социал-демократик таълимотлар, марксизмга муқобил тарзда, жамиятни инқилобий қайта қуриш ғояларидан воз кеча бошлади. Постмодерн жамиятда шаклланган бугунги Ғарб социал-демократик таълимотлари либерализм (эркинлик) ва реформизм (ислохотчилик) тамойилларига

таянади. Иқтисодий назариялар эса макроиқтисодиётдан кўра кўпроқ микроиқтисодиётга эътибор қаратиб, бозор муносабатлари ш а р о и т и д а иқтисодиёт ўзини-ўзи тартибга сола олади, давлатнинг ҳеч қандай аралашуви керак эмас, давлат фақат қонунлар орқали бозор муносабатлари ривожини учун шарт-шароит яратиши лозим, деган ғояни олға сурди (Альфред Маршалл ва унинг мактаби — янги классик иқтисодиёт назарияси вакиллари).

Тарихдаги инқирозлар даврида радикал сиёсий концепцияларнинг жонланиб қолиши, баъзи мўътадил концепцияларнинг эса бир оз радикаллашуви кузатилган. Ҳозирги пайтда биз гувоҳ бўлаётган жаҳон молиявий инқирози оқибатларининг сиёсий таълимотларга қандай таъсир кўрсатишини башорат қилиш қийин, албатта. Айни вақтда бу танглик турли халқлар маънавиятига анча салбий таъсир кўрсатиши, айниқса, ривожланган мамлакатларга бориб ишлаётган гастарбайтерларга (немисча *gastarbeiter* — чет эллик ишчи) муносабат ёмонлашиши, миллатчилик руҳидаги ўта ўнг ёки сўл қарашлар, муросасизлик, норозилик кайфиятларининг кучайиши мумкинлигини англаш қийин эмас. Негаки, инсон психологиясига чуқур ўрнашган бир иллат бор — агар оиласи ёки мамлакатаи ҳаётида бирор нохуш ҳодиса рўй берса, у айбни ўзидан эмас, четдан қидира бошлади. Дарҳақиқат, ривожланаётган мамлакатлардаги айрим доиралар инқирозда АҚШ ва Ғарб мамлакатларини айбдор деб ҳисобласа, Ғарб давлатларидаги айрим тоифалар ўз навбатида айбни нефть экспорт қилувчи давлатлар ва гастарбайтерларга ағдаришга уриниши тайин.

Ҳозирги глобаллашув замонида дунё мамлакатларининг инқироздан биргаликда чиқиш учун ҳамкорликда ҳаракат қилиши бирдан-бир тўғри йўл бўлиши мумкин.

Бугунги молиявий инқироз Фарбдаги мавжуд иқтисодий модел ва назарияларнинг бирортаси ҳам мукамал эмаслигини, улар глобаллашув даврида миллий иқтисодиётларни баъзи салбий тенденциялардан ҳимоя қила олмаслигини яна бир бор кўрсатди. Инқироз арафасида кўпчилик Фарб мамлакатларида ўсиш суръатлари ижобий, ички бозор ва ишлаб чиқариш ўртасидаги мувозанат барқарор бўлиб, молиявий ва иқтисодий инқирознинг яққол сабаблари кўзга ташланмаган (бу жараён бирмунча яширин кечган) эди. Ҳатто Европа Иттифоқи янги аъзо бўлган мамлакатларда ҳам ўсиш суръатлари ёмон эмасди. Аммо АҚШда бошланган, сўнгра Фарб ва Шарқнинг етакчи давлатларини қамраб олган молиявий инқироз уларнинг барчасига кучли салбий таъсир кўрсатди. Бу эса глобаллашув шароитида миллий иқтисодиётлар ўртасида ўзаро боғлиқлик кучайиб бораётганининг оқибатидир.

Фарбда кенг тарқалган Ж. Кейнс иқтисодий назарияси ўтган асрнинг 60-йилларида, “Буюк депрессия” деб ном олган инқироздан сўнг, кескин танқид қилина бошлади. Чунки у Фарбдаги иқтисодий юксалиш жараёнига хос барча тенденцияларни теран акс эттирмас эди. Аслида Кейнс назарияси индустриал жамиятдан постиндустриал жамиятга ўтиш ҳамда постиндустриал жамиятнинг дастлабки йирик инқироздан чиқиш даврига кўпроқ мос эди. Постиндустриал жамият қарор топиб, Фарб иқтисодиётида молия-кредит соҳасининг аҳамияти ошиб бораётгани сезила бошлагач, Кейнс назарияси ўрнига монетар сиёсат назарияси фаол қўллана бошлади. Аммо XX асрнинг 80-90-йилларига келиб, монетар сиёсат назарияси ҳам иқтисодий модел сифатида анчагина камчиликларга эга экани маълум бўлди. Чунки пул-

кредит тизими иқтисодиётга хизмат қилиш ўрнига, монетар сиёсат туфайли, гўёки мустақил мақомга эга бўла бошлади. Ҳатто бутун иқтисодиёт пул-кредит тизимига хизмат қилиши лозимдай таассурот пайдо бўлди. Баъзи мамлакатлар ўз миллий иқтисодиёти ривожининг объектив талабларига эмас, балки уларга кредит берган Халқаро валюта жамғармаси кўрсатмаларига амал қилишга зўр берди. Чунки халқаро миқёсда монетар сиёсатнинг асосий тарафдори ва ижрочиси ушбу ташкилот эди. 1997 йилда Жануби-шарқий Осиё мамлакатлари (улар орасида Япония, Жанубий Корея ва Гонконг ҳам бор эди) валюта бозоридаги ўпирилишдан кейин монетар сиёсатнинг обрўйига путур етди. Орадан ўн йил ўтгач, Фарбда яна глобал молиявий инқироз содир бўлди ва бугун у бутун жаҳон иқтисодиётига салбий таъсир кўрсатмоқда.

Шунга қарамай, Халқаро валюта жамғармасининг нуфузи ҳамон баланд, чунки унинг тасарруфида катта маблағ, кредит ресурслари бор. Ундан нафақат ривожланаётган мамлакатлар, балки кредитга зарурат сезадиган ҳар қандай мамлакат ва йирик молиявий ташкилотлар ҳам фойдаланиши мумкин.

Монетар сиёсат назариясига муқобил тарзда 80-йиллардаёқ янги макроиқтисодиёт назарияси олға сурилган эди. У монетаристлар пул-кредит сиёсатини ортиқча баҳолаб юборишини танқид қилиш билан бирга иқтисодиёт реал секторларининг давлатдан тўлиқ эркинлигини, иқтисодиётни тартибга солишда бозор муносабатларининг аҳамиятини мутлақлаштирди. Глобал молиявий инқироз Фарбдаги барча иқтисодий назариялар, жумладан, янги макроиқтисодиёт назариясига ҳам хос бўлган камчиликларни фош этиб қўйди.

Маълумки, кейнсчилар солиқ-бюджет сиёсати, монетаристлар эса пул-кредит сиёсати орқали давлат иқтисодиётга билвосита ва чекланган таъсир кўрсатиши мумкинлигини қисман бўлса-да тан олади. Лекин улар давлатнинг иқтисодий

мувофиқлаштириш ва инвестиция дастурларини амалга ошириш борасидаги баъзи бир фаолият кўринишларини иқтисодий эркинликка зид деб ҳисоблайди. Янги макроиқтисодиёт назарияси эса давлатнинг иқтисодиётга ҳар қандай аралашувини принципиал жиҳатдан инкор қилади. Айниқса, у Кейнс назарияси ва монетар сиёсат назариясидан бу масалага кескин ёндашуви билан ажралиб туради. Янги макроиқтисодиёт назариясига биноан, борди-ю, давлат бирор бир инвестиция лойиҳасини амалга ошириш учун солиқни маълум миқдорда, айтайлик, 0,5 ёки 0,7 фоиз кўтармоқчи бўлса, “оқилона кутиш” тамойили ишга тушиб, солиқ тўловчилар, яъни ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчилар зарар кўрмаслик учун ўз харажатини шунча миқдорга чеклайди, махсулоти, хизмати нархини эса шунчага кўтаради. Оқибатда ҳеч қандай реал иқтисодий ўсиш юз бермайди. Шу боис бу назария тарафдорлари давлат реал иқтисодий фаолиятдан тўлиқ четда туриши лозим, у фақат иқтисодий сиёсат юритиш билан кифояланиши керак, деб ҳисоблайди. Аммо ҳаёт ҳар қандай назариядан устун эканини яна бир бор намоён этиб, гўёки бундай “иқтисод донишмандлари” устидан кулгандек бўлди.

Молиявий инқироз Фарб давлатларини фақат молия-кредит ва банк тизими-га эмас, шунингдек, ишлаб чиқариш сектори, хусусан, автомобилсозлик саноати-га ҳам бюджетдан маблағ ажратишга мажбур этди ва ўта кескин иқтисодий либерализмга асосланган янги макроиқтисодий назария талабини очиқчасига четга суриб қўйди. Молия-кредит тизимида юз берган инқироз боис уни келтириб чиқарган сабаблардан бири — қимматбаҳо қоғозлар чиқариш ва сотишни назорат қилишнинг самарали механизми йўқ экани маълум бўлди. Қимматбаҳо қоғозлар бозорида ва, айниқса, банкларнинг кредит бериш тизимида баъзи бир спекулятив “ўйин”лар бўлиб турган, ликвидлик даражаси паст деривативлар чиқарилган (бу ҳақда яна тўхта-

ламиз) ва ҳоказо. Аслида банклар расман қонунни бузмаган, улар қонундаги бўшлиқдан ва реал назорат механизми заифлигидан фойдаланган, холос. Бундан ташқари, жаҳон бозорида махсулотларга, биринчи навбатда, ёқилғи-энергетика хомашёсига нарх-навонинг шаклланишига сиёсий, геосиёсий ва психологик омилларнинг таъсири ортгани ҳамда углеводородли ресурслар манбалари жойлашган минтақалар учун юксак ривожланган мамлакатлар ўртасида зимдан олиб борилаётган курашлар муттасил таъсир кўрсатаётгани ҳам бунда муайян роль ўйнайди. Қолаверса, Ер юзининг “керакли” нуқталарида ижтимоий-сиёсий барқарорликнинг бузилиши, нефть хомашёсини етказиб бериш ва ташиб кетиш бўйича реал таҳдидларнинг ошиб бориши каби бир қанча сабаблар ҳам бу борада изсиз кетмаётганини эътибордан четда қолдириб бўлмайди.

Мумтоз сиёсий иқтисод назарияларига асосланган моделлар индустриал жамиятда узоқ муддат барқарор ижтимоий-иқтисодий юксалиш йўлини кўрсатиб беролмади, ишлаб чиқаришдаги анархия ва инқирозлар, синфий курашнинг авж олиши ва инқилоблар содир бўлиши каби салбий ҳолатлар барҳам топмади. Мумтоз сиёсий иқтисоднинг марксча варианты эса очиқчасига синфий курашга, жамиятни инқилобий ўзгартиришга қаратилган эди. XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида, капитализм монопол ва олигарх ташкилий шакллари ривожлантира бошлагач, бозорда таклиф ва талаб анча барқарорлашди, биржалар гуркираб кетди. Бозор иқтисодиёти ўзини-ўзи тартибга солади, деган таассурот пайдо бўлиб, бу қатъий ишончга айланди. Натижада янги мумтоз сиёсий иқтисод назарияси вужудга келди. У давлатнинг иқтисодиётга ҳар қандай кўринишдаги аралашувини инкор қилди. Унга биноан, бозор ҳамма нарсани ўзи тартибга солади. Бозорда шаклланган талаб ва таклиф ўзаро алоқадор бўлади, агар ўртада тафовут вужудга келса, ишлаб чиқа-

ришнинг кенгайиши ёки торайиши туфайли мувозанат яна тикланади. Аммо, гарчи такрор бўлса-да, таъкидлаш жозизки, ўтган асрнинг 20-йиллари охири 30-йиллари аввалида “Буюк депрессия” деган ном билан юз берган инқироз мазкур назариянинг бир томонлама эканини кўрсатди. “Буюк депрессия” инқирозидан халос бўлишда АҚШ президенти Ф.Рузвельт қўллаган давлатнинг бюджет ва инвестиция сиёсати орқали иқтисодиётга қисман аралашуви аслида янги мумтоз сиёсий иқтисод назариясининг асосий тамойилига зид эди.

Кейнс назарияси “Буюк депрессия”-нинг сабаблари ва уларни бартараф этиш йўлларини гўёки илмий асослаб бергандек бўлди. У янги мумтоз сиёсий иқтисод назариясининг бозор ўз-ўзидан таклиф ва талаб ўртасидаги мувозанатни тиклайди, деган қарашларини танқид қилди, бозор иқтисодиётида бундай механизмнинг ўзи йўқ эканини кўрсатди. Кейнс назариясидаги яна бир муҳим жиҳат — унинг “мультипликация эффекти” деб аталадиган ҳолатни асослаб бергани билан боғлиқ. Бунинг моҳияти қуйидагича: масалан, янги мумтоз назария, агар инвестиция ҳажми (талаб), айтайлик, 100 миллион сўмга камайса, таклиф ҳам шунчага камайди, деб ҳисоблар эди. Кейнс эса инвестициянинг 100 миллион сўмга камайиши натижасида талаб ва таклифнинг камида 400 миллион сўмга камайишини исботлаб берди. Чунки бир тармоқда талаб 100 миллион сўмга камайиши билан унга хизмат қиладиган турдош тармоқларда таклиф 75 фоиз, яъни 75 миллион сўмга камайди. Ўз навбатида уларга хизмат қиладиган тармоқларда ҳам таклиф 75 фоиз камайди ва бу жараён узлуксиз давом этади. Кейнс назарияси бу жараённи тўхтатадиган механизм йўқлигини асослаб берди. Ҳар бир тармоқда рецессия туфайли ишсизларнинг кўпайиши охиrqоқбатда озиq-овqат, истеъmol буюмлари ва хизмат бозорида талабнинг камайишига сабаб бўлади. Бундай ҳолатдан қутулиш учун давлат солиq-бюджет

сиёсати орқали янги иш ўринлари яратиши, ишлаб чиқариш ёки хизмат соҳасида банд бўлмаганларни жамоат ишларига жалб қилиб, маош тўлаши керак. Негаки, чўнтагида озми-кўпми пул пайдо бўлган янги ишчилар бозорда янги талабни шакллантиради. Бу эса пировардида ишлаб чиқаришни жонлантиради, яъни шу тариқа ижобий маънодаги мультипликация юз беради. Аммо трансмиллий компаниялар ривожланиб, бозор муносабатлари янги босқичга кўтарилгани сари Кейнс назарияси ҳам баъзи ҳолатларни тушунтириб беришга ожизлик қила бошлади. Юқорида таъкидланганидек, иқтисодий-ижтимоий муносабатлар ривожланиши билан Кейнс назариясига муқобил турли иқтисодий назариялар пайдо бўлди. Уларнинг ҳам камчиликлардан холи эмаслиги бугунги кунда яққол билиниб қолди.

Мумтоз сиёсий иқтисод назариясининг марксча вариантга асосланган социалистик моделлар эса тўлиқ инқирозга учради. Ҳатто социализмнинг сиёсий принципларидан воз кечмаган Хитой, Вьетнам, Куба каби давлатларда ҳам социалистик иқтисодий моделлар қайта кўриб чиқилди, ушбу мамлакатларда бозор иқтисодиётига ўтилди ёки ўтилмоқда.

Шундай қилиб, бугунги кунда XX асрда қўлланган барча иқтисодий моделлар, улар капиталистик ёки социалистик мазмунда бўлишидан қатъи назар, янги иқтисодий амалиёт талабларига тўлиқ жавоб беролмаслиги кузатилмоқда.

Албатта, эртами-кечми Фарб иқтисодиёти инқироздан халос бўлади (фарблик мутахассислар инқироз ўрта ҳисобда икки йил давом этишини тахмин қилмоқда). Лекин бугунги Фарб иқтисодий моделлари муайян даражада ўзгариши тайин. Балки XX асрнинг 50-60-йилларида анча машҳур бўлиб, кейинчалик унутилган конвергенция назариясининг баъзи ғоялари глобаллашув шароитига мослаштирилган ҳолда ҳозирги мавжуд иқтисодий назариялар, янги ғоя ва хулосалар ёрдамида бундан кейин шаклланадиган янги таълимотларда ўз акси-

ни топар. Молия-кредит тизимида инқироз юз бергач, Фарбда мазкур тизим устидан самарали назорат механизми ни жорий қилиш, бунда ҳатто давлатнинг маълум даражада қатнашиши лозимлиги тўғрисида фикрлар билдирила бошланди.

Маълумки, XX асрнинг 80-йилларида Англия ва АҚШда юз берган иқтисодий юксалишлар М.Тэтчер ва Р.Рейганнинг ушбу мамлакатлардаги раҳбарлик фаолияти билан боғлиқ. Улар қўллаган иқтисодий сиёсат моделлари тэтчеризм ва рейгономика деб аталади. Уларнинг асосида ҳам давлатнинг хўжалик юритувчи субъектлар ички ишига аралашмасдан туриб, сезиларли даражада фаол иқтисодий сиёсат юритиши мужассам.

Ҳаёт жамиятнинг барқарор иқтисодий ривожини истайдиган давлат иқтисодий жараёнлардан четда туриши мумкин эмаслигини кўрсатмоқда. Бу дегани давлатнинг, собиқ СССР давридагидек, иқтисодиётни тўлиқ ўз қўлига олишини аниқлатмайди.

Ҳозирги шароитда замонавий давлат иқтисодий сиёсатининг асосий мазмуни ва йўналишлари нималардан иборат бўлиши мумкин? Ўтган асрнинг 50-60-йилларидаги конвергенция назариялари илмий-техник тараққиёт ҳар икала тузумга ҳам таъсир кўрсатиб, уларда муштарак белги ва хусусиятлар пайдо бўлишига олиб келади, деган умумий даъволардан нари ўтмас эди. Академик Андрей Сахаров бу назарияни ёқлаб, ҳар икки тузумнинг энг яхши жиҳатларини танлаб олиш ва синтез қилиш ҳақидаги фикрни билдирган эди.

Социализм иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш мусобақасида капитализмдан ортда қолиб, демократия ва инсон ҳуқуқларини таъминлай олмагач, конвергенция назариялари аста-секин унутила бошлади. Боз устига, Швеция, Финландия, Дания ва Фарбнинг бошқа бир қатор мамлакатларида ижтимоий масалалар оқилона ҳал этилиши натижасида гўёки “социализм”нинг бозор иқтисодиётига мослашган шакллари пайдо

бўлгани тўғрисида совет пропаганда машинаси лоф ура бошлади. Фарб жамоатчилиги назарида, Иккинчи жаҳон урушидан кейин анча обрў орттирган “реал социализм” 1968 йилги Чехославакия воқеаларидан сўнг яна асл қиёфасини фош қилиб қўйди. Боз устига, бу вақтда Фарбда мазкур уруш тўғрисида яхши тасаввурга эга бўлмаган янги авлод етишиб чиққан ва жамиятда авлодлар алмашуви юз бераётган эди. Хуллас, Фарбда конвергенция назарияларига эҳтиёж қолмаган эди.

Бозор иқтисодиёти (капитализм) ва режали иқтисодиётнинг (социализм) қайси жиҳатларини ўзаро яқинлаштириш ва шу асосда янги иқтисодий назариялар яратиш мумкин? Агар янги шароитда конвергенция назарияси гоёлари жонлантирилса (албатта, атамалар бошқача кўринишда ифодаланиши турган гап), энг аввало ушбу саволга жавоб бериш лозим бўлади. Балки юқорида зикр этилган Кейнс назарияси, инқироздан чиқиш даврига бирмунча мос келиши туфайли, янги таълимотнинг гоёвий негизларидан бирини ташкил этар? Нима бўлганда ҳам, яқин икки-уч йил ичида янги иқтисодий назариялар пайдо бўлиши шубҳасиз. Иқтисодиёт илмининг жамият ҳаётига, унинг зиддиятлари ва объектив ривожланиш қонуниятларига мослашиб, бойиб, такомиллашиб, ўзгариб бориши ҳам табиийдир.

Бугунги жаҳон молиявий инқироzi барча тараққиёт моделлари сингари ўзбек модели учун ҳам жиддий синов бўлди. Ўзбек модели пухта илмий асослангани, тараққиётнинг янги-янги талабларига жавоб бериши ва кучли ҳаётий салоҳияти туфайли инқирозга бардошли эканини амалда намоён этмоқда. Демак, режали иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтаётган давлатлар учун ўзбек моделида ўрганишга лойиқ жиҳатлар етарли.

Президентимиз Ислон Каримов Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги

маърузасида дунёда юз берган молиявий ва глобал иқтисодий инқироз Ўзбекистон иқтисодиётига қай даражада таъсир кўрсатади, деган саволга ҳар томонлама аниқ-равшан жавоб берди. Давлатимиз раҳбари ҳозирги кунда кўпчиликни қизиқтираётган бу масалага атрофлича тўхталар экан, куйидаги фикрларни алоҳида таъкидлади:

— мамлакатимизда иқтисодий ислохотларни ўтказишда узоқ ва давомли миллий манфаатларимиз кўзда тутилиб, “шок терапияси”ни четдан туриб киритишга уринишлардан ва бозор иқтисодиёти ўзини-ўзи тартибга солади, деган ўта жўн ва алдамчи тасаввурлардан воз кечилди;

— ислохотларни изчил ва босқичма-босқич амалга ошириш йўли танланди;

— парокандалик ва бошбошдоқлик таъсирига тушиб қолмаслик учун ўтиш даврида давлат зиммасига бош ислохотчи масъулияти юклатилди.

Истиклолнинг биринчи кунлариданок юртимизнинг барқарор тараққиётини таъминлаш, юзага келиши мумкин бўлган кескин муаммоларни ечишда танланган бошқарув усуллари ва ёндашув тўлиқ ўзини оқлаганини қайд этиб, юртбошимиз бундай деди: “Биз танлаган тараққиёт модели, мамлакатни ислох этиш, модернизациялаш, техник ва технологик янгилаш, иқтисодиётни диверсификация қилиш бўйича амалга оширилаётган пухта ўйланган сиёсат бугунги кунда ўз самарасини бермоқда, деб айтишга барча асосларимиз бор. Ва бу сиёсат юртимизни турли салбий жараёнлар ва инқирозлар таъсиридан сақлайдиган мустаҳкам ва ишончли ҳимоя воситаси бўлиб хизмат қилмоқда” (“Халқ сўзи”, 2008 йил 6 декабрь). Маърузада мамлакатимиз иқтисодиёти, жумладан, унинг реал сектори корхоналари ва тармоқларининг барқарор ва узлуксиз ишлашини таъминлаш учун мустаҳкам захиралар яратилгани ва зарур ресурслар мавжуд экани атрофлича кўрсатиб ўтилди.

Маърузада глобал молиявий инқироз ва унинг оқибатлари иқтисодиётимиз-

нинг ривожланиши ва самарадорлиги га таъсир этаётгани ва бу нималарда намоён бўлаётгани тўғрисида ҳам фикр юритилади. Кўрилатган чора-тадбирлар “билан бир қаторда бу жиддий синовни енгиш, ҳеч шубҳасиз, кўп жиҳатдан ҳаммамиздан аввало масъулиятимизни теран ҳис қилишни, барча имконият ва ресурсларимизни ишга солишни” талаб қилишига эътибор қаратилади (*Ўша манба*).

Президентимиз ўша мажлисда 2009 йилнинг юртимизда “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили” деб эълон қилиниши муносабати билан амалга ошириладиган вазифалар ҳақида ҳам батафсил тўхталди. “Айниқса, қишлоқда пайдо бўлаётган мулкий муносабатларни, янги ўрта синф вакиллари — мулкдорлар, тадбиркор ва ишбилармонларнинг манфаатларини ҳимоялаш бугунги кунда энг катта аҳамиятга эга” эканига урғу берди (*Ўша манба*). Таъкидлаш жоизки, нафақат қишлоқни тараққий эттириш зарурати, балки Ўзбекистонда ўрта синфни сон ва сифат жиҳатдан мустаҳкамлаш борасида олиб борилаётган сиёсатнинг мазмун-моҳияти ҳам айнан шуни тақозо этади.

Жаҳон молия инқирози муносабати билан Халқаро валюта жамғармаси вакиллари деярли барча давлатларга бориб, улардаги ҳақиқий иқтисодий вазиятни ўрганди, кейин тегишли мамлакатлар ҳукуматлари билан биргаликда баёнотлар берди, ўз тавсияларини билдирди. Бунинг сабаби иккита. Биринчидан, ушбу молиявий муассаса дунёдаги иқтисодий қудратли давлатлар, турли иқтисодий-молиявий тузилмалар каби, ҳозирги инқироздан чиқиб олиш, унинг глобал иқтисодий инқирозга айланиб кетмаслиги учун зарур чоралар кўриш ҳаракатида. Чунки бундан унинг ўзи ҳам манфаатдор — аввало, ривожланаётган мамлакатларга берган қарзини қайтариб олиши, иложи бўлса, фойдаси билан қайтариб олиши керак. Иккинчидан, Халқаро валюта жамғармаси содир бўлган инқироз учун, юқорида айтилган сабаб-

ларга кўра, маълум даражада ўзини жавобгар деб ҳисоблаши лозим.

Ушбу ташкилот вакиллари 2008 йил 19 декабрда Ўзбекистонда бўлиб, мамлакатимиз ҳукумати билан биргаликда қўшма баёнот берди. Унда бутун дунёда мураккаб инқироз жараёнлари кечаётганига қарамай, Ўзбекистон иқтисодиётида ўсиш суръатлари сақланиб қолаётганига холис баҳо берилди ва қуйидаги фикрлар алоҳида таъкидланди: “...расмий идоралар томонидан ички талабни рағбатлантириш мақсадида кенг қамровли иқтисодий сиёсатнинг амалга оширилиши, хусусан, кенг кўламли солиқ-бюджет сиёсати ва пухта ўйланган пул-кредит сиёсати натижасида 2009 йилда иқтисодий ўсиш бир оз пасайса-да, иқтисодий ривожланиш истиқболларининг ижобийлиги, савдо ва тўлов балансининг ижобий сальдоси ва бюджет процифити сақланиб қолади” (*“Халқ сўзи”, 2008 йил, декабрь*). Айтиш керакки, бу фикрлар мамлакатимизда ҳар томонлама пухта ўйлаб амалга оширилаётган иқтисодий сиёсатнинг, жамиятни ислоҳ қилиш бўйича биз танлаган ўзбек модели қанчалик тўғри эканининг халқаро миқёсдаги яна бир амалий эътирофидир.

Шу ўринда бир ҳақиқатга эътиборингизни қаратмоқчимиз. Дунё миқёсида энг нуфузли молиявий ташкилот ҳисобланадиган Халқаро валюта жамғармасининг тавсияларини, миллий манфаатлар нуқтаи назаридан, ҳамма вақт ҳам кўр-кўрона қабул қилиб бўлмайди. Лекин бу тавсияларнинг айрим ҳолатларда ўз миллий иқтисодиётининг ривожланиш талабларига тўғри келмаслигини ҳамма мамлакат вакиллари ҳам очиқ айтишга журъат қилолмайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Ўзбекистон бундай тавсияларга нисбатан позициясини ҳаммиша очиқ билдириб, ўзи танлаган тараққиёт ва ислоҳот йўлининг тўғри эканини ёқлаб келган. Бугун эса мамлакатимизнинг бундай ёндашуви яккаю ягона тўғри йўл бўлганини нафақат Халқаро валюта жамғармаси тан олмоқда, айни вақтда ҳаётнинг ўзи ҳам исботламоқда.

ЖАМИЯТНИНГ МАҚСАДИ

Бахтиёр ЁҚУБОВ

GLOBALLASHUV VA MILLIY DAVLATLAR ISTIQBOLI

Сўнги йилларда мутахассислар диққат марказида турган асосий масала глобаллашув жараёни ва унинг таъсирида юзага келаётган муаммолардир. Айрим фикр-мулоҳазалар ушбу жараённинг халқаро муносабатларнинг асосий институти — миллий давлатлар тараққиётига таъсирини инкор қилса, аксарият ҳолларда у келтириб чиқариши мумкин бўлган салбий оқибатлар очиқ эътироф этилмоқда.

Ўзбекистон ҳам бу жараёндан четда қолаётгани йўқ. Давлатимиз раҳбари таъбири билан айтганда, “унинг ўткир ва кенг қамровли таъсирини деярли барча соҳаларда кўриш, ҳис этиш мумкин” (Ислом Каримов. *Юсак маънавият — енгилмас куч. Т., 2008. 111-бет*).

Президентимизнинг “Ўзбекистон: бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли” асарида таъкидланганидек, “мураккаб ўтиш даврида айнан давлат аҳолини ва тадбиркорларни ислохотларга тайёрлаш вазирасини бажарган, уларни янгича фикрлаш ва янгича яшашга ўргатган, давват қилган. Шундай қилиб, давлат ислохотлар жараёнининг барча босқичларида ушбу жараёнларнинг марказида туриши лозим, чунки фақат давлатгина умум-

миллий манфаатларни ифодалай олиши ва аҳоли барча табақаларини умуммиллий мақсадларни амалга оширишга йўналтира олиши мумкин”.

Шу нуқтаи назардан қараганда, глобаллашув жараёнларининг миллий давлатчилик тараққиётига таъсири, чунончи, мазкур сиёсий институт табиатида рўй бераётган ўзгаришларнинг мазмун-моҳиятини таҳлил қилиш ва зарур назарий хулосалар чиқариш муҳим аҳамият касб этади.

Глобаллашув жараёнининг мазмун-моҳияти, субъектлари ва истиқболлари таҳлиliga бағишланган тадқиқотларда трансмиллий компаниялар, халқаро ташкилотлар, турли халқаро нодавлат ташкилотларнинг дунё сиёсатидаги роли ортиб, улар халқаро муносабатларнинг фаол иштирокчиларига айланиб бораётгани таъкидланмоқда, миллий давлатларнинг ўрни ва аҳамияти тобора сусайиши башорат қилинмоқда. Боз устига, “халқаро муносабатлар” тушунчаси дунёда юз бераётган ўзгаришларни тўлақонли акс эттира олмаётгани рўқач қилиниб, унинг ўрнига “дунёвий сиёсат” тушунчасини қўллаш таклифи илгари сурилмоқда. Гап шундаки, миллий давлатлар азалдан халқаро муно-

Бахтиёр ЁҚУБОВ. *Тарих фанлари номзоди*

сабатларнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи бўлиб келган. “Дунёвий сиёсат” ёндашуви эса халқаро масалаларни ҳал қилишда миллий давлатлар билан бир қаторда халқаро ташкилотлар ва транс-миллий корпорацияларни (ТМК) етакчи субъект сифатида эътироф этади (*Лебедева М. Мировая политика. М., 2003, стр. 52-60*). Бундай ёндашув бугунги кунда халқаро муносабатларни ўрганиш йўналишида фаолият юритаётган ғоявий-назарий оқимлардан бири — “неолиберализм” мактаби вакиллари қарашларида яққол намоён бўлади. Шунинг ҳам қайд этиш лозимки, мазкур илмий мактаб номида ўз аксини топган “неолиберализм” тушунчасини либерализмнинг янгича даврга мосланган кўриниши, унинг бевосита тадрижий давоми деб тушуниш нотўғри бўлур эди. Тадқиқотчилар бу икки ҳодисанинг айрим жиҳатларида ўхшашлик борлигини эътироф этса-да, аслида улар бири-биридан фарқ қилишини таъкидлайди.

Бу мактаб вакиллари фикрига алоҳида эътибор берилаётганининг сабаби, айнан улар илгари сураётган қарашлар кўпгина ривожланган давлатларда етакчи қатламларнинг нуқтаи назарини ифода этаётгани ва ўзига хос улги сифатида бошқа давлатларга ҳам таъкидланаётгани билан асосланади. “Неолиберализм” мактаби вакиллари фикрича, халқаро тузилмаларнинг мавқеи ошиб боргани сайин миллий давлатлар ўз ваколатларининг бир қисмини уларга бериши лозим бўлади. Сабаби, ТМК ва халқаро ташкилотлар ушбу вазифаларни давлатдан кўра яхшироқ бажарар эмиш.

Бир қарашда бу фикрларда жон бордек. Негаки, ТМК имконияти кундан-кунга ошмоқда, улар тасарруфидаги маблағлар айрим давлатлар ялпи ички маҳсулотлари миқдоридан ҳам кўпроқ, қолаверса, Жаҳон банки, Халқаро валюта жамғармаси, Бутунжаҳон савдо ташкилоти каби халқаро иқтисодий тузилмалар, НАТО сингари халқаро ҳарбий-сиёсий тузилмаларнинг таъсир доираси ҳаддан зиёд кенгайиб, кўпгина давлатлар улар билан ҳисоблашишга мажбур бўлмоқда.

Айрим неолибераллар бундай халқаро тузилмалар вақт ўтиши билан янада кучайиб, ҳатто, миллий давлатларнинг ўрнини эгаллаши мумкин, деган ўта кескин ва

асоссиз ғояни илгари сурмоқда. Табиийки, бундай интилишлар мустақил давлатларнинг суверенитетига дахл қилади.

Неолибераллар иддаосича, дунё миқёсида, қолаверса, муайян давлат ва жамиятлар доирасида кечаётган жараёнлар фақатгина бозор қонун-қоидаларига бўйсунуши, давлат ҳам, бошқа кучлар ҳам бу жараёнга аралашмаслиги лозим. Табиийки, бундай қарашлар ҳар бир давлат, халқ ва миллат тараққиётида муҳим омил бўлган миллий манфаатлар аҳамиятини инкор этади.

Ушбу мактаб вакилларининг миллий давлатчилик тақдирига оид қарашлари таҳлили талай масалалар очиқ қолаётгани, қолаверса, улар ёндашувида дунё сиёсатида зиддиятлар мавжудлигини кўрсатади. Биринчидан, маълумки, давлатчиликнинг ҳозирги даврда тарқалган асосий тури айнан миллий давлатдир (*Сидорова Т., Полянников Т. Национализм: теории и политическая история. М., 2006, стр. 129*). Бинобарин, давлатнинг миллий мазмунини ундан айри ҳолда олиб қараш, миллий давлатчиликдаги миллий ўзига хослик мазмунига тор этник жиҳатдан ёндашиш номақбулдир. Яна бир таърифга кўра, “Миллий давлат умумий ижтимоий, маданий, маънавий, тарихий, тил ва ҳудудий бирликка эга бўлган ҳамда шу асосда умумий ғоя ва қадриятлар тизимига таянган индивидлар манфаатларини ифодаловчи ва химоя қилувчи индустриал тараққиёт даврида шаклланган жамиятнинг сиёсий ташкилотидир” (*Блинов А. Национальное государство в условиях глобализации: контуры построения политико-правовой модели формирующегося глобального порядка. М., 2003, стр. 35*). Унда миллий давлатчиликнинг қанчалик мураккаб, узоқ тарихий жараён давомида шаклланган ижтимоий ҳодиса экани ўз ифодасини топган. Бироқ давлат функцияларини бошқа

халқаро ташкилотларга олиб бериш ҳақида сўз юритаётганлар айнан мана шу ҳолат, яъни миллий хусусият, миллатнинг эртаси, келажаги тўғрисида лом-мим демайди. Ваҳоланки, зикр этилган таърифда “миллат” ва “давлат” тушунчаларининг узвий боғлиқлигини англаш қийин эмас.

Иккинчидан, давлатнинг барча функциялари уларни самаралироқ амалга оширувчи ТМК ва халқаро ташкилотлар ваколатига ўтадиган бўлса, унинг асосини ташкил қилувчи халқ, миллатга нима қолади? Шу ўринда яна бир савол пайдо бўлади: хўш, унда демократия тақдири нима бўлади? Унинг тараққий этиши, энг аввало, халқнинг давлатни бошқаришга бевосита дахлдорлиги билан белгиланмайдими? Эндиликда мамлакатнинг сиёсий тизгинини турли халқаро ташкилотларга, иқтисодий бошқарувини ТМКга топширишни талаб этиб, шунинг баробарида демократиянинг энг катта ҳимоячиси ролига даъво қилаётганлар халқнинг бу қонуний ҳуқуқи масаласини очик қолдиришга уринмоқда. Ушбу мавзуга бағишланган кўплаб асарларда, мақолаларда халқаро ташкилотларнинг самарали бошқаруви муҳимроқми ёки демократик воситалар ёрдамида халқнинг ўз тақдирини ўзи ҳал этишими, деган саволга аниқ жавоб топиш мушкул.

Учинчидан, неолиберализм тарафдорлари қарашларида инсон ҳуқуқларининг устуворлигини эътироф этиш билан бирга уни жамият ва давлат манфаатларига қарама-қарши қўйишга интилиш кузатилади.

Тўртинчидан, давлатнинг сиёсий ва иқтисодий функцияларидан ташқари, жамият хавфсизлиги ва барқарорлигини таъминлаш, аҳолининг эҳтиёжманд қатламларини ижтимоий ҳимоя қилиш, илм-фан, таълим, соғлиқни сақлаш тизимини ривожлантириш каби бир қанча муҳим вазифалари ҳам бор. Агар жаҳон тараққиёти неолибераллар тақлиф этаётган йўналишдан борадиган бўлса, давлатнинг зикр этилган вазифаларини ким бажаради, деган табиий савол туғилади. Ривожланган давлатлар ва Ўзбекистоннинг ўн етти йиллик мустақил тараққиёт тажрибаси бозор механизми жамият ҳаётида кечадиган барча жараёнларни тартибга сола олмаслигидан, айниқса, ўтиш даврида давлатнинг ўрни ва аҳамияти беқиёс эканидан далолат беради.

Шу ўринда масаланинг яна бир муҳим жиҳатига эътибор қаратсак. Неолибераллар давлатнинг ўрнини эгаллаш учун асосий даъвогар сифатида илгари сураётган ТМК ва халқаро ташкилотларнинг ўзи бу вазифаларни бажаришга қанчалик тайёр ва қай даражада мойил?

Ушбу масалани тадқиқ этган М. Вольфнинг фикрича, ТМК миллий давлатчилик институтлари сақланиб қолиши ва мустақамланишидан манфаатдор. Чунки ТМК айнан давлатлар яратган ҳуқуқий майдонда ишонч билан фаолият юрита олиши, ўз навбатида давлатлар улар хавфсизлигини таъминлаши, нормал фаолиятига сўзсиз таъсир кўрсатиши мумкин бўлган кўплаб масалаларни тизимли асосда ҳал қила олиши мумкин. Улар шундай шароитдагина барқарор ривожланиш учун етарли ҳуқуқий пойдевор ва зарур шарт-шароитга эга бўлади. Шу сабабга кўра, ТМК биринчи галда ўзи тегишли бўлган миллий давлат манфаатларини ифодалашга ҳаракат қилади (*Wolf M. Will the Nation State Survive Globalization?//Foreign Affairs, 2001, January/February*).

Айни фикрни халқаро ташкилотларга нисбатан ҳам айтиш мумкин. Масалан, Жаҳон банкининг 1997 йилда эълон қилинган “Ўзгариб бораётган дунёдаги давлат” деб номланган йиллик ҳисоботида давлатнинг бевосита иштирокисиз барқарор иқтисодий-ижтимоий тараққиётга эришиш мумкин эмаслиги, бу борада айнан давлатнинг фаолияти муҳим экани тан олинади. Мамлакатда хавфсизликни таъминлашда, халқаро алоқаларда давлатнинг ўрни беқиёс экани, қолаверса, халқаро иқтисод ва молия соҳасини изчил ва тизимли ривожлантиришда, энг аввало, давлат фаолияти устувор аҳамият касб этиши таъкидланади (*The State in a Changing World, 1997, p.447*).

Бу масалада кўплаб тадқиқотчилар яқдил эканини кузатиш мумкин. Масалан, америкалик олим, глобалашув назариятчиларидан бири С. Ҳантингтоннинг таъкидлашича, дунёнинг сиёсий тараққиёти, қолаверса, жаҳонда кечаётган модернизация жараёнлари муваффақияти барқарор тартибни таъминлашга қодир бўлган мустақам сиёсий институтлар мавжудлигига бевосита боғлиқ ва улар орасида давлат фаолияти ҳал қилувчи аҳамият касб

этади. Олимнинг ушбу хулосаси эндигина мустақил тараққиёт йўлидан бораётган мамлакатлар учун бениҳоя муҳимдир.

Чиндан ҳам, Ўзбекистоннинг жамият ҳаётининг барча соҳаларини эркинлаштириш, мамлакатни янгилаш ва модернизация қилиш жараёнида тўплаган тажрибаси давлатнинг бу жараёнларда бош ислохотчи, ислохотларнинг ташаббускори сифатидаги роли етакчи омил бўлиб хизмат қилганидан далolat беради.

Демак, миллий давлатчилик институти келажикга бу қадар пессимистик руҳда ёндашишга асос йўқ. Кейинги вақтларда кўпгина халқларнинг ўз миллий мустақиллигини қўлга киритиш йўлидаги саъй-ҳаракатлари улар ҳали-ҳануз миллий тараққиётга эришиши, дунё ҳамжамиятининг тенгҳуқуқли аъзоси сифатида фаолият юритиши учун ўзларига давлатчиликдан кўра мақбулроқ тизимни кашф этмаганидан далolatдир.

Хўш, у ҳолда неолибераллар илгари сураётган воқелиқдан йироқ бу каби ғоялар тагида ётган асл мақсад нима?

Биринчидан, неолибералларнинг асосий мақсади — янгича дунёвий тартиб ўрнатиш, яъни жаҳон сиёсатини амалга оширишда энг аввало барча учун умумий қадриятлар ва ҳуқуқ меъёрларининг ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиши тўғрисидаги тезисни асослаш ва ҳаётга татбиқ этишга уриниш. Унга кўра, давлатлар ўз сиёсатини амалга оширишда миллий манфаат ёки миллий хавфсизликни таъминлаш мақсадидан келиб чиқиб эмас, умумдунёвий тартиб, қонун-қоидалар асосида иш кўриши лозим. Бундай тартибни ўрнатишга, барча учун умумий қонун-қоидаларни ишлаб чиқишга ким бош-қош бўлаётгани ҳам сир эмас. Бу каби интилишларнинг туб моҳиятини англаш учун яна бир бор С. Хантингтонга мурожаат этамиз: “Аслида ҳеч қанақа глобаллашаётган дунё йўқ, фақат турли цивилизациялар ўртасида кураш бор, холос. Ғарб цивилизацияси ушбу курашда ғолиб чиқишга ҳаракат қилар экан, ўз мавқеини ушлаб қолиш ва мустаҳкамлашга интилиши даркор” (*Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. М., 2003*).

Неолибераллар илгари сураётган асосий тезислардан яна бири ҳар қандай ташқи ва ички таъсир ҳамда тартиб-

га солишдан холи бўлган бозор муносабатларини жорий этишни назарда тутгани ва давлатнинг бу муносабатларга аралашуви кескин чекланиши зарур, деб ҳисоблайди. Бундай қарашга эга кишилар давлатнинг аҳолининг эҳтиёжманд қатламлари манфаатини ва шаклланиб келаётган миллий иқтисодиётни ҳимоя қилиш вазифасини, уни оёққа туриб олгунча қўллаб-қувватлаш борасидаги саъй-ҳаракатларини эътиборга олмайди.

Кўплаб олимларнинг таъкидлашича, бундай қарашлар, аввало, жаҳондаги етакчи давлатлар манфаатларига хизмат қилади, ривожланаётган мамлакатлар манфаатларига эса зиддир (*Уткин А. Глобализация: процесс и осмысление. М., 2002, стр. 55-57*).

Неолибераллар илгари сураётган яна бир тезис ҳар бир давлат ички сиёсати ташқи сиёсатининг бевосита давоми, бинобарин, унинг ички сиёсати фақат суверен иши бўлмасдан бошқа давлатлар, халқаро ташкилотлар ҳам унга аралашуви ва ўз таъсирини ўтказиши мумкин, деган ғояга таянади.

Хуллас, мазкур мактаб намояндalари илгари сураётган қарашларда глобаллашув яратаётган имкониятлардан технологик ва молиявий устунликка эга айрим давлатларнинг фақат ўз манфаати йўлида фойдаланишга уриниши, дунёвий ҳукмронликка интилиши, жаҳоннинг бошқа давлатларига иқтисодий, сиёсий, ғоявий, мафкуравий таъсир ўтказиши ва измига солиш сиёсати акс этган.

Таъкидлаш жоизки, тараққиётнинг қайси босқичида бўлмасин, ҳар бир миллат ва халқ миллий манфаатларини рўёбга чиқариш йўлида, аввало, миллий қадриятларига таянади. Бу омиллар эса миллий давлатчилик ривожини билангина кафолатланади. Шу нуқтаи назардан қараганда, миллий давлатчилик нафақат тарихий омил, балки муайян миллат ва халқнинг асрий орзу-умидларини рўёбга чиқариш гаровидир. Миллий давлатчилик миллат озодлигининг бош омили ҳамдир. У азалдан барча қарам миллатларнинг орзуси бўлиб келган ва улар мустақилликка эришганидан кейин ҳам аҳамиятини йўқотмай, демократик, ҳуқуқий ва адолатли фуқаролик жамиятини барпо этишга имкон яратади ва бу жараённи таъминлаб туради.

QALBGA YO‘L

Президент Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият — энгилмас куч” асарининг тўртинчи бобидаги илк фасл “Инсон қалбига йўл” деб аталади.

Биз ана шу фаслнинг оммавий ахборот воситалари ҳамда адабиёт ва санъат масалаларига бағишланган саҳифалари ҳақида фикр юритмоқчимиз.

Дастлаб фасл бошланишидаги “...одамни онгли яшашга, етукликка чорлайдиган... беқиёс қудрат манбаининг ҳаётимиздаги ўрни ва аҳамиятини чуқур ва атрофлича таҳлил қилиш муҳим бир ҳақиқатни, яъни юксак маънавият — энгилмас куч эканини англатади ва тасдиқлайди” деган фикрга эътибор қаратишни истардик. Муаллиф мазкур фикрни айтиб, “...маънавиятни чиндан ҳам ана шундай қудратли кучга айлантириш учун... қандай масалаларга биринчи галда эътибор бериш зарур”, дея савол қўяди ва қуйидагича жавоб қилади: “Маънавият ҳақида ҳар қанча даъватлар, муҳим назарий фикрлар билдирилмасин, агар уларни жамият онгига сингдириш учун доимий иш олиб бормасак, бу борадаги фаолиятимизни ҳар томонлама пухта ўйланган тизимли равишда ташкил этмасак, табиийки, биз кўзланган мақ-

садга эриша олмаймиз, яъни *инсон қалбига йўл топа олмаймиз*”.

Дарҳақиқат, инсон қалбига йўл топилмас экан, нафақат маънавият, бошқа жабҳаларда ҳам ўсиш, ўзгариш, янгиланиш бўлмайди. Зеро, инсоннинг инсонлик моҳияти унинг қалбидир. Кўнгли қаттиқ, ҳиссиз инсон ҳеч қандай қабихликдан қайтмайди. Фақат қалб тарбиясигина инсонни маънан юксалтиради, эзгуликка сафарбар этади. Қалб шу қадар нозик ва айни чоқда шундай қудратли бир ҳодисаки, унинг моҳиятини шоиргина бор салмоғи билан кўрсатиб, ифода этиб бера олади:

*Қалб шундай уммонки, унинг бағрида
Даҳшатли долғалар силсиласи бор.
Қалб шундай заминки, оташ қаърида
Вулқонлар отгувчи зилзиласи бор.*

*У бир сайёрадир, Ердек шафақгун,
У бир оламдирки, билмас ниҳоя.
Уни меҳваридан чиқармоқ учун
Атом жанги эмас, бир сўз кифоя.*

(Эркин Воҳидов)

Демак, инсон қалбининг бўронлари, пўртаналари дунёни ўзгартириб юбориши, яъни илҳом, завқ, бунёдкорлик, ғай-

рат, шижоатга сабаб бўлиши мумкин. Бироқ у шундай нозик хилқатки, бир сўз билангина яраланиши, зада бўлиши ҳам мумкин. Ана шу беқиёс кучга эга ва чиний пиёладек нозик қалбга йўл топгучи энг қудратли восита ижодкор сўзи ва ҳайратлар уйғотувчи санъат асарларидир. Ушбу соҳаларга эътибор, уларни замон талабларига мос ривожлантириш маънавий баркамол авлодни тарбиялашнинг энг самарали йўлидир.

Юртбошимиз телевидение ва радионинг аҳамияти хусусида алоҳида тўхталиб ўтади. Ота-боболаримиз танча атрофида ўтириб, оила даврасида китобхонликлар қилган. Биз эса телевизор қаршисида тўпланиб, ахборот ҳамда маданий-бадий завқ оламиз. Афсуски, бу завқ бизни сўнгги кезларда фақат яхшиликка, тўғрилиқка бошлаётгани йўқ. Айниқса, хорижий сериаллар, жангари фильмлар, бепарда мусиқий клиплар ёшлар онгига салбий таъсир кўрсатяпти. Ўйин, шоу деб не-не бемаза ишлар экранга олиб чиқилмаяпти дейсиз. “Камалак — ТВ” олиб кўрсатаётган ТНТ, НТВ каналларидаги “Дом 2 — Город любви”, “Комеди клуб”, “Интуиция” ёки “Секс с Анфисой Чеховой” каби кўрсатувлар, МТВ (Россия) каналидаги беҳаё клиплар Ўзбекистон халқи турмушига жадал киради келяпти. Акс ҳолда ўзимиздаги хусусий каналларда нусха кўчиришлар бунчалик авж олиб кетмас эди.

Муаллиф матбуотда танқид руҳини кучайтириш муҳимлигини айтади ва журналистларни виждон амри билан қалам тебратишга даъват қилади. Бугун Ўзбекистонда 500 газета, 200 га яқин журнал чоп этилар экан. Аммо халқимиз асосан ғийбат билан тўлиб-тошган “сарик матбуот”нию кроссворд босилаётган кўнгилочар газеталарни ўқияпти. Атрофда, жамият ҳаётида рўй бераётган ҳодисаларга матбуотнинг, журналистнинг ўткир, танқидий нигоҳи йўқ ҳисоби. Журналистикада позиция, нуқтаи назар — энг муҳим масалалардан. Муайян ҳодисага ўз муносабатини белгилаб олмаган журналист ҳар мақомга йўрғалайверади. Ўз по-

зицияси аниқ бўлмаган қаламкаш ўзгалар муносабатини қандай шакллантириши мумкин?! Шу ўринда куюнчакликда ҳам беназир устоз Озод Шарафиддиновнинг бугунги журналистикамиз аҳволи ҳақидаги мулоҳазалари ёдга келади: “...баландпарвозлик, мавхумлик, мақтанчоқлик, юзакилик бугунги журналистикамизнинг ривожига тўсиқ бўлиб турган асосий ғовларга ўхшайди. Журналистикамизнинг тўртинчи ҳокимият бўлишини таъминлайдиган энг биринчи омил — у ҳаётда адолат барқарор бўлиши учун одамлар тақдирида юз берадиган адолатсизликларнинг ҳар қандай кўринишига қарши муросасиз курашмоғи даркор. Керак бўлганда, фидокорлик билан иш юритиб, масаланинг туб моҳиятига етиб, ҳақ қарор топишига эришмоғи лозим. Табиийки, бунга тумтароқ ва хашаки гаплар билан эришиб бўлмайди. Бунга фақат аниқ таҳлил билан, ҳаётда ҳар қадам-

да кўндаланг бўлиб турган муаммолар тўғрисида теран фикр юритиш орқали эришилади” (О.Шарафиддинов. Довондаги ўйлар. Т., 2004. 294-бет).

Шундан сўнг Президентимиз “Адабиёт, сўз санъати азалдан халқ қалбининг ифодачиси, ҳақиқат ва адолат жарчиси бўлиб келади”, дея фикрини бадиий ижод томон буради. Тарихни бадиий тасвирлаш борасида анча асарлар яратилгани, бироқ замонавий қахрамон образи талқин этилган жиддий асарлар ҳануз йўқлигини, мустақиллик йилларида асосан шеърят ривожланганини таъкидлайди ва бундай дейди: “Агар биз Ўзбекистонимизни дунёга тараннум этмоқчи бўлсак, унинг қадимий тарихи ва ёруғ келажагини улғуламоқчи, уни авлодлар хотирасида боқий сақламоқчи бўлсак, авваламбор буюк ёзувчиларни, буюк шоирларни, буюк ижодкорларни тарбиялашимиз керак. Нега деганда, улғу адиб Чўлпон айтганидек, адабиёт яшаса — миллат яшайди”.

Ҳақиқатан ҳам, ота-боболаримиз кечмиши, минг йиллардан зиёдроқ тарихимиз бугунгача, аввало, адабиёт тўғрисида етиб келган.

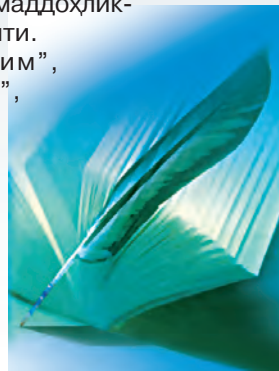
Урхун-Енисей тошбитиклари бўлмаса, “Қутадғу билиг”, “Ҳибат ул-ҳақойиқ”, “Ҳикматлар” каби туркий обидаларимиз, “Алпомиш”, “Гўрўгли”дек достонларимиз бўлмаганда, қадим аждодларимиз ҳаёти, турмуши, орзу-интилишлари ҳақида қандай тасаввурга эга бўлардик?! Ёки биргина Алишер Навоий ҳазратларининг ижоди бўлмаса, темурийлар даври, ўрта асрлар кишиларининг ўю қарашлари, қалби, тафаккури ҳақида нималарни билардик?! Жадид боболаримиз-чи? Уларнинг саъй-ҳаракатисиз биз миллат бўла олармидик?! Мана, Абдулла Авлоний сатрлари:

*Ватан, ватан дея жоним танимдан
ўлса равон,
Банга на ғам, қолур авлодима
ўю ватаним.
Ғубора дўнса ғамим, йўқ вужуди
зери ваҳм,
Чароки, ўз ватаним хокидур
гўру кафаним.*

Афсуски, ҳозирги адабиёт, бадиий ижод намуналари хонаки тушунчалар билан ўралашиб қоляпти. Ўзимиз-чи? Китоб ўқиш маданияти, яхши-ёмон китобни ажрата билиш дидини болаларимизга сингдириямизми? Бугун дунёда янги-дан китобхонлик маданияти авж оляпти. Китоб ярмаркалари, кўрғазмалари бўляпти. Бизда эса ҳозирги 17-18 ёшли ўспирин ҳам китоб деса фақат дарсликни тушунади, холос.

Икки-уч йил муқаддам таниқли бир ёзувчининг набираси билан танишиб қолдим. Тарихий ва тарихий-инқилобий йўналишдаги романлар, пьесалар, шеърӣ асарлари билан шуҳрат топиб, турли унвону мартабаларга муносиб кўрилган адибнинг авлоди, ажабки, буvasининг бирор асарини ўқиш тугул ҳатто номини ҳам айтиб беролмайди. Ўша асарлар яратилган тилни билиш у ёқда турсин, ҳатто менсимайди. Аччиғим келиб, йигитга заҳримни сочмоқчи бўлдим-у, ўйланиб қолдим. Аслида, барча иллат ўша ёзувчи буванинг ўзида эмасми? У ўзини эъзозлаб, турли нишонлар билан сийлаган тузумга, унинг миллий ўзига хосликни унутиб, “советлашиш”ни шиор қилган мафкура-сига шунчалар садоқат билан хизмат этганки, оқибат ўз невараси она тилида сўзлаша олмайди ва яна ачинарлиси, бундан ғурурланади ҳам. Афсуски, тобора глобаллашиб бораётган дунёда миллий маънавиятнинг ўрни торайиб, бадбин туйғулар авжланаётганидан бонг уриб, инсон ва жамиятни мудом поклаб турмоғи лозим бўлган бадиий ижод аҳли ҳануз ҳамду сано, маддоҳликдан қутула олмаяпти.

Бугун “Ўзбегим”, “Ҳозирги ёшлар”, “Кардиограмма”, “Қумурсқалар жанги”, “Оғриқли саволлар”, “Ўзбекистон — Ватаним маним”, “Темир одам”, “Тилла баликча” каби ҳам ватанпарварлик,

ҳам фалсафий-лирик, жўшқин публицистик руҳ билан йўғрилган шеърлар фақат тарих, яқин ўтмишга айланиб қолди. Аҳвол шу тарзда давом этаверса, кейинги авлодлар ҳазрат Навоийни, Бобуру Машрабни, Фурқату Муқимийни, Ойбеғу Фафур Фуломни, Миртемиру Шайхзодани эслармикан?!

Мен табиатан нигилистик қарашлардан йироқ одамман ва дунёни ҳам, инсонни ҳам умид бошқаради, деган ақидада собитман. Бироқ кўнгилга ёруғ умидларни, яшаш иштиёқини соладиган соҳир бадиий сўзнинг қадри пасайишидан кўрқаман. Агар шундай бўлса, умид ҳам сўна боради, чор-атрофни тушкун кайфият эгаллайди. Тушкунлик — фаолиятсизликнинг бош белгиси. Фаолиятсизликдан лоқайдлик, бефарқлик, текинжўрлик ва яна аллақанча иллатлар урчийди. Бадиий сўз эса ҳаракатга, ёниқликка, бедорликка даъваткорлиги билан, ҳаётбахшлиги билан боқий.

“Юксак маънавият — енгилмас куч” китобининг бадиий адабиёт ҳақидаги саҳифаларидан сўнг мусиқа, театр, кино, тасвирий санъат, монументал санъат — ҳайкалтарошлик, замонавий, меъморий ёдгорлик мажмуалари, миллий кўғирчоқ ва ўйинчоқлар ишлаб чиқариш масалалари хусусида мулоҳазалар билдирилади.

Муаллиф мусиқа ҳақида сўз юритар экан, Самарқанд яқинидаги Мўминобод қишлоғидан топилган уч минг уч юз йиллик тарихга эга суяқдан ясалган най чолғусини тилга олиб, мусиқий маданиятимизнинг нақадар қадимийлигини таъкидлайди ва Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асаридаги Амир Темур даври мусиқий анжуманлари тўғрисидаги маълумотларга тўхталади. Шунингдек, рисолада мумтоз мусиқий меросимизнинг авайлаб асралиши, “авлодларга безавол етказилиши” масаласини кўтаради.

Буюк созанда Турғун Алиматов 90 ёшларга яқинлашиб дунёдан кўз юмганига кўп бўлмади. Унинг шогирдлари, давомчилари йўқ эмас, албатта. Аммо, афсуски, бошқа бир шундай созанда — танбу-

ру сато устаси ҳозирча бўй кўрсатгани йўқ. Аксарият ёшларнинг фикри, асосан, эстрада мусиқаси билан банд. Тўғри, миллий эстрада санъатимиз бор, унинг ибратли намуналари кўп. Бироқ Ботир Зокиров, Юнус Тўраев, Муҳаббат Шамаева, Раъно Шарипова, Фаррух Зокиров, Фуломжон Ёқубов, Юлдуз Усмонова, Насиба Абдуллаева, Муҳриддин Холиқов, Гиёс Бойтоев, Маҳмуд Намозов каби санъаткорлар номлари билан боғлиқ миллий эстрада бугун тамомила бошқа таъсир ва тамойилларда шитоб билан “елиб” боряпти. Китобдаги мана бу фикрлар диққатни тортади: “...агар инсоннинг қулоғи енгил-елпи, тумтароқ оҳангларга ўрганиб қолса, бора-бора унинг бадиий диди, мусиқа маданияти пасайиб кетиши, унинг маънавий оламини сохта тушунчалар эгаллаб олиши ҳам ҳеч гап эмас”. Афсуски, шундай бўляпти. Телевидение, турли диск кассеталар орқали тарқалаётган сон-саноксиз клиплар, клипбозлик “оммавий маданият”нинг заминимизга осонгина кўчиб ўтиши, илдиз отиши учун қулай шароит яратяпти.

Ана шу ҳодисанинг кенг ёйилишидан хавотирланган муаллиф “...бизнинг миллий аъналаримизга, ахлоқ-одоб қоидаларига мутлақо тўғри келмайдиган клиплар...” борасида ҳам сўз юритади. Улардаги тил эклектикаси, “номуносиб ҳаракатларни... янгича услуб” деб билаётган ёш ижрочиларни танқидий нигоҳдан ўтказди. Агар турли телеканаллардан эфир вақтининг энг қулай палласида кунига бир неча соатлаб (ҳозирда бу яна оммаллашиб, метро бекатлари, вокзаллар, аэропорт, шаҳарлараро ва шаҳар ичи автобуслари ҳамда яна бошқа транспорт воситаларига ўрнатилган телевизорларда куну тун давомида) такрор ва такрор

қўйилаётган мусиқий клипларни кузатиб, уларнинг умумий жиҳатлари таснифлаб қўрилса, алақачон анъана тусини олган ўта салбий ҳолатлар яққол кўзга ташланади. Масалан, қўшиқларни мавзуси, матни, мусиқа ва ижрочилик жиҳатлари бўйича олиб қарайдиган бўлсак, мавзунинг ўта саёз ва бачканалигидан, чунончи, “мини юбка”, “машина”, “чай”, “сигарет” ва ҳоказо ашёларнинг қўшиқ объектига айланганидан ёқа ушламай иложингиз йўқ. Ўсмирлар ва ёшлар ўртасида оммалашиб кетган “Божалар” гуруҳи ёки бошқа речитатив усулдаги “реп”ларда муҳаббат, гўзаллик, дўстлик каби инсоний фазилатларнинг масхараомуз бир йўсинда “тараннум” этилаётганига, шеър мезонларини қўйинг-у, оддий адабий тилга мутлақо беписандлик, мавжуд меъёрларга амал қилмаслик, ҳатто уларнинг борлигини ҳам билмаслик ҳолларига қуласизми, қуясизми? Балки шунинг учун ҳам ўзбеги инглиз ва рус тилини қориштириб “бэйби гэрл (?), доим маники бўл”, “так что, у мани севмиди бекор, чунки манда авторитет бор” қабилидаги “Дўстлик ва муҳаббат” (?) номли клип, арабу турк, форстожик тиллари укувсизлик билан омухта қилинган “Гуликам”, “Артик севмаяжейим” каби “тарона”лар пайдо бўлаётгандир. Акс ҳолда, Жўрабек кабилар ўша хорижий қўшиқлар мусиқаларига, ижрочиларига, уларнинг клип сюжетлари ва ҳатто имижларига кўр-кўрона эргашмас эди. Хонандамининг турк қўшиқчиси Тарканга ихлоси шу қадар зўр эканки, мусиқа, имиж, фон билан кифояланмай, унинг “ўпич” олишларигача тақлид қилибди:

*Чикир-чикир юракчалар (?)
так-так этиб, (?)
Аста бориб юзларингдан
“м-м... оҳ” этиб...*

Бепардалик ҳам эви билан-да, дегингиз келади. Бу ҳам етмагандай, аксарият аёл хонандаларимиз клипла-рида беҳаёлик, шаҳвоний қилиқлар, ишратга чорлов-

чи шамали мимика оддий ҳолга айланиб бормоқда. Билагидан елкасигача “накол-ка” урилган бир хонандамиз “Севасан мени, мени, мени, фақат мени...” дея қайсидир шўринг қурғур йигитни тинимсиз мажбурлаб, ҳар турли алфозда тўлғониб ўзини кўз-кўз қилишга уринса, ясан-тусани, юзидаги “сувоғи” ҳаддан зиёд бошқа бири, “олма гули” палласи ўтиб қолганини яширибмикан, орқа-олдига ё қорин, ё оёқ, ё ҳар бало ўйинлари билан томошабинни жунбушга солувчи яримянганч ёш-ёш раққосаларни фон сифатида чиқариб қўйяпти. Улар эса арабий тўлғоғу титранишлардан бўшагач, бошқа бир ҳаваскор клипчининг шўх қўшиғига, балки хоразмча “ўзига хос” “Лазги”сига кўз сузиб, қош қоқиб, қип-қизил бўялган дўрдоқ лабларини чўччайтириб, елка учуриб, кўкрак селкиллаб “кўчиб” ўтаверади... кўнгилни беҳузур қилади.

Клипчи йигиту қизларимиз лаззатпарастликда бу билангина чекланмайди. Ҳашаматли виллалар, офислар, қасрмонанд иморатлар, алламбало “иномарка”ларда пайдо бўлиб, ҳали ҳаёт, турмуш, тирикчилик ҳақида тузук ўйлаб улгурмаган ўспирин тасаввурини ҳалол ризк, доимий меҳнат, ижод-интилиш тушунчаларидан чалғитиб, дунёга оч назар билан қараш, барча моддий неъматларга тез ва осон эга бўлиш, енгилтак турмуш тарзига иштиёқ, худбинлик, истеъмолчилик хоҳишларини қитиқлаб қўяди. Ана шундай клиплар, на фильм ва на қўшиқ таассуротини берадиган укувсиз монтаждаги “саундтрек”ларни телевидение, радио, интернет, видеокассета, диск ва бошқа воситалар орқали муттасил тиқиштира-вериш оқибатида дастлаб қитиқланган худбин хоҳишлар ростакамига уйғониб, тизгинсиз истакка айланади. Истак ҳам оловлантирилгандан кейин муттаҳамлик, текинхўрлик, жинойтчилик, кимнингдир ҳалолига кўз олайтириш, бировнинг жонига қасд қилиш сингари тубанликлар бошланади. Клиплардаги тутуриқсиз, қуруқ шовқиндан иборат “мусиқа”га беўх-шов кийинган, қора кўзойнак тақиб, бо-шини рўмол билан аёлларга хос танғиб

олган йигиту йигитчалар, ҳатто ёш болаларнинг тилини чиқариб, бармоқларини бигизлаб, елка оша қўлларини илондай тўлғонтириб, турли нораво хатти-ҳаракатлар қилишига нима дейсиз! Даврон Эргашев, Ёдгор Мирзажонов, “Радиус 21”нинг клипларидаги қора қиёфаларни, “жингалак” мўндиларни, лип-лип кўзга ташланадиган “Лас-Вегас”, “Лос-Анжелес” сингари инглизча ёзувларни кўргач, ҳалиги хавотирларга жавоб топгандек бўласиз. Яна “Юксак маънавият — енгилмас куч” асарининг мавзумиз бўлган фаслидаги фикрлар хаёлда жонланади: “Айрим ёш ижрочи ва ижодий гуруҳларнинг жамоатчилик эътиборига тақдим этаётган “асар”лари санъатнинг ҳеч қандай талаб ва мезонларига жавоб бермайди. Нафақат мавзу ва мусиқа, ижро усуллари, балки саҳна ҳаракатларида ҳам очикдан-очиқ ажнабий “оммавий маданият” кўринишларига тақлид қилиш, “юлдузлик” касалига чалиниш ҳолатлари тез-тез учраб тураётгани чинакам санъат мухлисларини ранжитмасдан қолмайди, албатта”.

Агар минглаб, ўн минглаб нусхаларда тарқатилаётган дисклардаги клиплар махсус ўрганилса, бу оммавий “санъат”даги ғалат қилиқлар рўйхати катта бир китобга жо бўлса ажаб эмас. Инчунун, биз масаланинг кўзга яққол ташланаётган чидаб бўлмас даражадаги хунук жиҳатларинигина қайд этдик. Мабодо, моҳиятга теранроқ назар солинса, бу шармандали манзаралардан кишининг орияти кўзғалиб, муқаддас туйғулари ва ота-бобосидан мерос қадриятлари топталиб, ҳақоратланаётганини сезиб алам оташида ёнади. Ахир, хонандалик даъвосини қилаётган бир қизнинг “Бевафо ёр” клипидаги кимсасиз денгиз бўйларида бири олиб бири қўяётган икки хинд йигитининг қучоғи ва қўлларида эротик кайфияту қилиқларда тўлғонишини кўриб қайси ўзбек йигитининг иззат-нафси кўзғалмайди?! Айниқса, шу кунларда “Ёлғонму” қўшиғи билан ёлғон эҳтиросларни қитиқлаб юрган яна бир “хонанда”нинг клипидаги ажабтовур қилиқларга қараб, яқин эрта бизда ҳам бир жинсли

никоҳни талаб қиладиганлар пайдо бўлиб қолмасмикан дея даҳшатга тушмайсизми?! Шуларни мушоҳада эта туриб, қўлини илон мисол ўйнатаётган анови йигитлар қадим “Авесто” китобидан Эрон мифологиясига, ундан Фирдавсийнинг “Шоҳнома”сига кўчиб, ҳозир ҳам китобхонда кўрқув ҳиссини кўзгатувчи Заҳхоки морон қиёфасига кираётганларини билишармикан, деб ўйлаб қоласиз. Ахир, аждодлар Заҳҳок отлиғ бу икки елкасидан икки илон ўсиб чиқиб, ҳар куни ўспирин йигитларнинг миясини тановул қилиб нафси ором топадиган ваҳший бир образ мисолида навқиронликни, тириклик ва эзгуликни ғорат этувчи, зулму зўрлик билан инсониятга қайғу-кулфат келтирувчи қора кучларни ифодалаган ва одамларни шу хавф-хатарлардан огоҳ қилмоқчи бўлган-ку! Нахотки, улар бемаза қилиқлари билан ақл-заковат хиргоҳи бўлмиш бош чаноғидаги мияни не бир қора ниятлар илинжидаги замонавий заҳҳокларга, Ер куррасининг залолатга ботган маълум бир манзилларидан туриб башариятни ақлан ва руҳан бошқармоқчи бўлаётган, шундан беҳисоб дунё ортираётган зоти бетайин корчалонларга емиш қилиб бераверса-ю, ақли солим жамоатчилик — ота-она, устоз-мураббий, олим фузало, шоиру адиб, кўйинг-чи, эртасидан умидвор жамики мардум бу ҳолга айюҳаннос солмай, лоқайд тураверса?! Юртбошимиз айтмоқчи, “бепарво одам душмандан ҳам хавфлироқдир”. Дарҳақиқат, “Бефарқ одамлардан кўрқ — улар сени ўлдирмайди ҳам, сотмайди ҳам, фақат уларнинг жим ва бепарво қараб туриши оқибатида ер юзида хиёнат ва қотилликлар содир бўлаверади”.

Миллий театр санъатимизнинг асосчиси, буюк тараққийпарвар Маҳмудхўжа Беҳбудий 1914 йили Туркистонда театр ишларининг пойдеворини қўяётган бир паллада ўзининг “Ойна” журналида “Театр нимадур?” дея савол ташлаб, “Жавобиға театр ибратномадур, театр ваъзо-надур, театр таъзир адабидур. Театр ойинадурки, умумий ҳолларни анда мужассам ва намоён суратда кўзликлар кўруб, кар-

кулоқсизлар эшитуб, асарланур. Хулоса: театр ваъз ва танбиҳ этгувчи ҳамда зарарлик одат, урф ва таомилни, қабиҳ ва зарарини аёнан кўрсатгувчидур. Ҳеч кимни риоя қилмасдан тўғри сўйлагувчи ва очиқ ҳақиқатни билдиргувчидир” дея, замонавий миллий ўзбек театрининг ижтимоий-эстетик мезонини белгилаб берган эди. XX асрда ўзбек театри кўп замон ана шундай мезонга амал қилиб яшади, ўсди, ривожланди. Миллий театрининг буюк саҳна намуналари яратилди, буюк санъаткорлари — режиссёрлар, актёрлар етишиб чиқди, анъаналари шаклланиб, тараққий этди. Ўзбек театри тарихига бир қур назар солган одам мазкур анъаналар доирасида бир неча ижодий мактаб яратилганига ҳам гувоҳ бўлади. Бу мактаблар толиблари юксак санъат асарлари, буюк драматургия ва буюк режиссура таъсирида камол топди. Маннон Уйғур бисотидаги биттагина шими йиртилиб, ямалиб, увадаси чиққандан кейин нима қиларини билмай, шиор ёзилган қип-қизил алвондан шим тиктириб, театрга — ишига келган экан. Буюк Обид Жалилов эса ўрнига дублёри йўқлиги учун қизчасининг ўлиги устидан туриб келиб, спектаклда ролини ижро этиб, сўнг ҳамкасбларини таъзиядан огоҳ этиб кетган...

Шукр, бугун ҳам театрларимиз ғайрат билан ишляпти, Юртбошимизнинг саъй-ҳаракатлари билан республикада мавжуд 37 театр тўлиқ давлат ҳисобидан таъминланяпти, бинолари таъмирланиб, театр захматкашлари ҳар йили унвону мукофотлар билан тақдирланяпти. Бироқ... бироқ

бугунги саҳна ва саҳна ортида кечаётган ҳамма жараёнларни ҳам мақбул деб бўлмайди. Театр репертуарлари қайнонаю келин, эру хотин, тўю тантана, чучмал муҳаббат можароларию майда маиший мавзулардан кўтарилиб, юксалиб кетолмаяпти. Ана шундай яқранг маиший репертуарларнинг сурункали тус олиши илгариги ижодий анъаналарни йўққа чиқариб, режиссёр талқини ва актёрлар ижросига ҳам маишийлик тамғасини босиб қўйяпти. Дейлик, бирор зарурат ё буюртмага кўрами, ижтимоий-фалсафий, қаҳрамонона-романтик йўналишдаги саҳна асари қўйилса ҳам маиший йўсиндаги ижро унинг бутун моҳиятини бузиб юборяпти.

Маиший йўналишдаги асарларнинг савияси, ғоявий йўналиши, талқинлари, актёрларнинг ижро импровизацияси эса гапиришга ҳам арзимаиди. Шу маънода китобнинг театр санъатига доир саҳифаларидаги "...реал ҳақиқатдан йироқ, одамга катта маънавий озик бермайдиган асарлар билан театрлар кассасини тўлдириш ҳолатлари кўпроқ кўзга ташланмоқда” деган фикр мавжуд аҳволнинг аниқ ифодасидир.

“Кейинги йилларда миллий кинодраматург ва режиссёрлар тайёрлаш долзарб масала бўлиб турибди. Чунки, буни очиқ тан олишимиз керак — профессионал кино мутахассислари, хусусан, режиссёрлар, сценаристлар тайёрлайдиган том маънодаги миллий мактаб ўзимизда ҳанузгача шакллангани йўқ”. Ўзбек миллий киносининг тақдири ҳақидаги бу фикрлар киносанъаткорлар учун дастурий аҳамиятга эга.

Яқинда машҳур рус кинорежиссёри Павел Лунгин бир телекўрсатувда “Какое кино — такой народ” (“Кино қандай бўлса — халқ ҳам шундай”) деган теран маъноли бир фикрни айтиб қолди.

XX асрда қанчадан-қанча авлод кино орқали тарбия топди. Ҳозирги кунда киносининг таъсири аввалгидан ҳам ошиб кетган. Бутун бир авлод кино билан туғилиб, кино билан ўсяпти. Бинобарин, бу маънавий қуролдан ақлу фаросат билан фойдаланмоқ керак. Тўғри, “Тоҳир ва Зух-

ра”, “Ўтган кунлар”, “Сен етим эмассан”, “Маҳаллада дув-дув гап” фильмлари ҳозир ҳам суйиб томоша қилинади. Бироқ энди давр, тушунча ва тасаввурлар ўзгарди. Лекин улар ҳамон замонавий фильм яратишда, хусусан, фильм адабий материални танлашда, реал воқеликка бадиий муносабатни белгилашда, профессионал кино актёрларини жалб этишда, ижро ҳаққонийлиги ва аниқлигида, деталлар, майда эпизодларни ҳам эътибор билан суратга олишда, мусиқа, ранг, либос, жиҳоз, грим каби унсурларнинг жой-жойида ва билиб қўлланишида, энг асосийси, миллий руҳ ва миллий кайфиятнинг акс этишида кўп жиҳатдан сабоқ бўлиши мумкин. Ана шу жиҳатларнинг етарли эмаслиги, ҳатто йўқлиги, фақат уч-тўрт тангаю яшин тезлигида шон-шўрат топиш истаги кино соҳасига билиб-билмай қўл ураётган жуда кўп ёшларнинг оммавий касали — эпидемияга айланмоқда. Натижада ёш томошабинларнинг ҳам дид-савияси шунга яраша ҳаминқадар бўлиб қолмоқда.

Ҳозир республикамызда ҳар йили ўрта ҳисобда элликта бадиий фильм суратга олинмоқда. Бир вақтлар, катта-катта халқаро киноанжуманлар айнан Ўзбекистонда ўтказилган даврларда ҳам “тенглар ичра тенг” иттифоқдош республика киномаҳсулотларининг сони йилига олтиадан ошмас эди. Аммо ҳозирги фильмлардан қай бирини санокдаги тўртта фильмнинг ёнига қўйиш мумкин?!

Тўғри, давлат маблағлари ҳисобига, бадиий кенгаш чиғириқларидан ўтиб суратга олинган ва катта экранларга чиқарилаётган фильмларимиз турли халқаро фестиваль ва киноанжуманларда эътироф этилиб, тақдирланаётгани бор гап. Аммо “яхши”нинг салмоғи қандаю томошабин қамрови қанча? Демак, бой берилган аудиторияни яна жалб этиш ва мунтазам кенгайтириб бориш чораларини кўрмоқ керак.

Бундай десангиз, ҳозир томошабиннинг кинотеатрларга қайтгани, Тошкент марказидаги Кино саройига гурас-гурас ёшлар келаётганини қайд этмаслик ин-

софдан бўлмайди. Бироқ улар, афсуски, хусусий студияларнинг киночилар тилида мазах аралаш “хонтахта” деб юритилаётган фильмлари томошабинларидир. Тўғри, фильм давлат маблағига суратга олинганми ё хусусий ҳисобданми, томошабинга бунинг фарқи йўқ. Муҳими, қизиқарли, дилтортар, ҳаяжонлантирувчи фильм бўлсин. Минг таассуфки, ана шу истак ва иштиёқни жуда яхши ҳис қилган “хонтахта”чилар “нақди — асал” дея харидоргир маҳсулот чиқаришда кимўзарга берилиб кетиб, томошабин онгига аста-секин дидсизликни, истеъмолчилик кайфиятини, худбинликни сингдириб қўйяпти. Ҳақ рост, “ўзингдан чиққан балога — қайга борурсан давога?” Бугун кимлар киночи эмас дейсиз! Эҳ-ҳэ, рўйхатини тузсангиз, меҳнат биржасининг касб дафтарларидан ҳам тополмайсиз бундай фаолият турларини. Қўшиқчиман дегани-ку аллақачон киночининг нонини туя қилиб, думини кўрсатмай ютиб юборган. Ҳамма иш ана шундай чаламулла дилетантлар ё демагогларга қолганидан кейин дардингизни кимга айтасиз? Вазият ўта жиддий тус олган бугунги кунда соҳа мутасаддилари ҳам, мутахассислари ҳам бу масалага муносабатини аниқ белгилаб олмаса, маънавийтимизнинг бу муҳим жабҳасида тузатиб бўлмас хато-лар юзага келиши мумкин.

Аёнки, давлат бу соҳада ҳам демократик-ҳуқуқий тамойиллар асосида сиёсат юритмоқда. Ҳамма гап ана шу мустақкам ҳуқуқий ва моддий негиз заминида соҳа ва тармоқ йўналишларини тўғри ташкил этиш, миллий гоё ҳамда юксак маънавият мезонлари асосида изчил ривожлантириш, муттасил такомиллаштириш бориш билан боғлиқ. Бунинг учун эса, китобда таъкидланганга

нидек, энг аввало профессионал миллий кадрлар зарур. Ўз ишини пухта биладиган, бадий завқи ва мушоҳадаси кучли, диди шаклланган ва касбий малакаси етарли ёшларни тарбиялаб етиштириш лозим. Бу сифатларнинг ёнига, аниқроғи, бошига, миллий руҳ ва миллий замини барқарор мутахассислар, деган гапни ҳам тиркаб, мустаҳкамлаб қўймоқ даркор. Буни китоб муаллифи алоҳида қайд этиб ўтади: “Собиқ марказдаги кино институтларида таълим олган оз сонли ўзбек режиссёрлари ва кинодраматурглари эса, афсуски, миллий руҳ, миллий заминдан бегона бўлган мутахассислар бўлиб етишар эди ва ана шундай ҳолатнинг салбий асорати ва таъсири аксарият киноижодкорларимиз фаолиятида ҳозирга қадар сақланиб келмоқда”.

Инсон қалбига йўл очувчи санъат соҳалари қаторида рассомлик ва ҳайкалтарошликнинг ҳам ўрни ва аҳамияти бор. Шуни назарда тутиб, истиқлол йилларида мамлакатимизда Бадий академиянинг таъсис этилиши соҳа ривожига муҳим ҳодиса бўлди. Табиатан ёлғизнишликка мойил мўйқалам аҳли ёлғизлатиб қўйилмади. Уларга ғамхўрлик қилиб, кори аъмолига кўмак кўрсатувчи муассасанинг пайдо бўлиши ва унинг ўн йилдан мўлроқ давр мобайнида шаклланиб, маънавий дунёмизда муносиб ўрин эгаллаши эътиборга сазовор, албатта. Бунинг самараси ўлароқ ўтказилган ва ўтказилаётган юзлаб кўргазмалар, Халқаро Тошкент биеннаlesi, яъни тасвирий санъатлар фестивали, республика-миз маркази ва тур-

ли шаҳарларида салобат тўкиб турган маҳобатли ҳайкаллар халқимизнинг маънавий ривожига, мамлакатимизнинг маданий дунёга юз тутишида муҳим аҳамият касб этмоқда. Одатда, бирор бир сиймонинг инсон кўз ўнгида қай алфозда гавдалантирилгани унга бўлган муносабатни белгилайди. Шу жиҳатдан мусаввирлик ўта масъулиятли ҳунар. Масалан, катта ва ўрта ёшдаги кўпчилик зиёлилар, китобхонлар Алишер Навоий сиймосини, Алпомиш, Барчиной қиёфаларини ёки ўзбек халқ эртаклари қахрамонларини XX аср ўрталарида фаол ижод қилган рассом Кайдалов тасвирлари орқали тасаввур этади. Хусусан, ҳазрат Навоийнинг аслзодаларга хос сурат ва сийрати, донишу даҳоси ўша мусаввир чизган портретда мукаммал акс этгандек.

Китоб муаллифи антрополог-ҳайкалтарош М.Герасимов яратган “қўрқинч сиймо”ни буткул инкор этиб, тарихий манбалардан Соҳибқирон қиёфасига оид чизгиларни излайди. Излаб-излаб Амир Темур ҳузурига етти йил яшаган машҳур муаррих Ибн Арабшоҳ битикларидан ўзи хаёлан тасаввур этган ва айни чоқда халқимизнинг қадим шаън-шукуҳига бағоят монанд қиёфани топади. Ва оқсоқол мусаввир Малик Набиевдан буюк аждодимизнинг қиёфасини айнан шундай кўринишда жонлантиришни сўрайди. Бугунги кунда Соҳибқироннинг илму маърифат ва эл-юрт шаъни тилаги ила яратилган ана шу мумтоз қиёфаси — улуг аждодларимизга атаб

барпо этилган барча ҳайкал-

лар ва тасвирий композицияларга асосдир.

Бу борада 1993 йили Тошкент марказида ўрнатилajak ҳайкал муҳокамасига оид тафсилотлар айниқса ибратли. Дастлабки вариантда от устида елиб бораётган ўрта

ёшлардаги Амир Темури қўлига, жанги жадалларда ўтган умр рамзи ўлароқ, найза тутқазиб қўйилган эди. Юртбошимизнинг кўйидаги фикри билан бўлажак ҳайкалнинг кўриниши буткул ўзгариб кетади: “Соҳибқирон бобомиз қўлида найза эмас, отнинг жировини тутиб тургани маъқул. Бунинг рамзий маъноси бор. Чунки салтанатда найза кўтарган одамлар кўп бўлган, аммо жиров Амир Темурнинг қўлида бўлган. Бу мустаҳкам давлат тизимини қўлида маҳкам тутиб туришни англатади”.

Мазкур сатрларни ўқиётиб, давлат жировини эплаб тутиб туролмаган уквсиз раҳнамолар касрига қолган сарсонун саргардон, не-не муҳорабаю фожиаларга юз тутган халқлар, мамлакатлар кўз олдингиздан ўтади. Маҳобатли ҳайкалга бот-бот боққанингиз сари, дарҳақиқат, жировдор бетайин бўлса, юрт нотинч, эл ҳаловатсиз, фуқаро ўксик бўлади, деган теран мушоҳада ҳаёлингиздан кечади. Санъатнинг ўткир мафкуравий қурол, айни чоқда юксак маънавият манбаи эканига яна бир исбот бу.

Маълумки, шахснинг руҳиятида маънавиятни барқарор бардавом этадиган, унинг ҳар бир ўй-мушоҳадаси, юриш-туриши, муносабат ва хатти-ҳаракатига қувват берадиган, буюк амалларга чорлайдиган манба адабиёт ва санъатдир. Юртбошимиз “Юксак маънавият — енгилмас куч” асарининг илк фаслида “Маънавиятни тушуниш, англаш учун аввало инсонни тушуниш, англаш керак”, дейди. Инсонни тушуниш ва англаш эса унинг қалбига йўл топмоқдир. Бу йўлни кашф этиш, аввало, ота-она, устозу мураббийлар, сўнгра эса ижод ва ижодкорлар, адибу шоир, санъат ва санъаткорларнинг вазифасидир. Бу кори аъмолга камарбасталикни мажбурлаб ёки қарор буйруқ билан юзага чиқариб бўлмайди. У виждон иши, қалб амри, эътиқод тамалига айлансагина ёлқинланади. Милтиллаган митти чўғ гулханга айланади. Қалб, тафаккур, ғайрат жўшиб шитобланганда мўъжиза, ҳайрат ва жасорат туғилади. Булар эса башариятни

ва унинг бир бўлаги бўлган миллатни янада юксалтирмоқ, маданиятли қилмоқ, дунёда гўзаллик ва эзгуликни, яратиш ва бунёдкорликни барқарор этмоққа асос бўлади. Пировардида, инсон қалбига очилган йўл уни ўз миллатига ва ундан-да ўтиб башарият ривожига дохил этар экан, бу йўллارни равон қилувчилар маънавий юксалиш жабҳаларида байроқдор бўлиб қолаверади, асарда таъкидланганидек, “ижтимоий вазифани тўлиқ адо этишга” эришади.

“Юксак маънавият — енгилмас куч” асарининг сўнги бобидаги бир фасл баҳона, ундаги кўнгилга чуқур ўрнашган ўй-мулоҳазалардан таъсирланиб, айрим мушоҳадаларни баён этдик. Зеро, китобнинг ҳар бир саҳифасида мунаввар туйгулар, теран кузатиш ва хулосалар қаторида чўнг бир дард бор. Бу дард — эл-юрт ғамидаги, ўз халқи истиқболи ва башарият ташвишидаги қалби уйғоқ инсоннинг некбин дардлари. Ана шу дард — қалбдаги чинакам ҳаққоният боис бу асар ўзга қалбларга йўл топа олди.

Hayot qo'shiq kuylar tun pardasida

* * *

Бошдан-оёғим нур,
Бошдан-оёғим —
Шаффоф ҳаволарга кетдим чирмашиб.
Агар менга боқсанг
Шу лаҳза, Қуёш,
Рахшона кўзларинг кетар қамашиб.

“Соғиниб яшадим...”
Бу қандай калом?!
Бошқа сўз на ҳожат,
Шарҳга на ҳожат?
Ҳаётни бошимга кўтариб бугун
Қаёққа кетяпман бетоқат?!

Минг йиллик зиндондан
Чиққан маҳбусдай,
Кўзим мунг либосин йиртиб ташлади.
Ҳатто теграмдаги зулматли олам,
Во ажаб,
Нурларга дўна бошлади...

“Соғиниб яшадим...”

Нега бунча кеч?!

Қисматнинг измига йўқдир ҳеч сабаб.

Асрашга қодирдир наҳотки мени

Хазон ғазабидан

Шу бир оғиз гап?!.

Бошдан-оёғим нур,

Бошдан-оёғим...

* * *

Жуда гўлман,

Жуда бефаҳм —

Ишонаман, ким нима деса.

Ҳатто дарахт бўлишин айтиб,

Алдаб қўяр

Кичкина майса.

Муҳаббатнинг кўчаларида

Минг адашиб, алданганим рост.

Юпатаман ўзимни гоҳо:

“Алданиш ҳам ошиқларга хос...”

Ғанимлардан ишқоятим йўқ,

Дўстлар мени алдади ёмон.

Гарчи умид, орзуларимни

Меҳр билан этгандим эҳсон...

Ҳаёт эса қистайди ҳамон:

“Яхши кун бор олдинда,

Югур!..”

Кўп алданиб чарчаган кўнглим

Не учундир

Бўлар беҳузур.

Мен ҳам энди анойи эмас,

Ҳаёт, мени алдама сен ҳам!

Ўша кунга етиб боргунча

Ўлмайсан деб,

Аввал ич қасам.

* * *

Қўрқманг,
Йўлингизни тўсиб чиқса ҳам...
Гарчи бўйингизга оҳиста бўйлар,
Сизга ёмонликни раво кўрмайди
Содда печакгуллар, девона гуллар...

Норасо дунёнинг ишини кўринг —
На гулдур ва ёхуд на майсадурлар.
Гул бўлгиси келар гулга ўралиб
Содда печакгуллар, девона гуллар...

Кўнглида бир телба исён бордайн,
Ҳатто дарахтларга дил берар улар.
Севгиси бежавоб ошиққа ўхшар
Содда печакгуллар, девона гуллар...

Осмонга талпинган кўйи лол, ҳайрон,
Кузакнинг кўзига тикилиб кулар.
Ишқ сўраб Худога бормоқчи балки
Содда печакгуллар, девона гуллар...

* * *

Дўстларим кўнглимга қарайди,
Душманларим боқар ғамангиз.
Шунча азёр, шунча дўст билан,
Айтнинг ахир, мен нега ёлғиз?!

Тонгнинг кўзидаги нурга уйқашиб,
Жонимда уйғонар бир илдиз.
Шунча орзу, умидлар билан
Айтнинг ахир, мен нега ёлғиз?!

Тун юракка соларкан титроқ,
Фол очади ишқимдан юлдуз.

Шунча фироқ, ҳижронлар билан,
Айтнинг ахир, мен нега ёлғиз?!

Томирларим чертади шамол —
Ўз уйдан қочган бебош қиз.
Минг шубҳаю хавотир билан,
Айтнинг ахир, мен нега ёлғиз?!

Соғинчлардан яралдим балки,
Битармикан қалбимдаги из?
Шунча қайғу, шунча ғам билан,
Айтнинг ахир, мен нега ёлғиз?!

* * *

Гулларнинг кўксига ботар товони
Ялангоёқ чопган телба шамолнинг.
Юлдузлар базмидан бош олиб кетар —
Ўйинга хуши йўқ бугун ҳилолнинг.

Оғироёқ дарахт қуёшни ўйлаб,
Туннинг зардасига бермайди жавоб.
Капалак тушига оҳиста, майин,
Малаклар киради киймасдан ҳижоб...

Адашган бир қушча узоқ йиғлайди
Ва сўнгра нечундир бўлиб қолар жим.
Қоқилибми ёки тош отиб ногоҳ,
Қўлмакнинг уйқусин бузар аллаким.

Ҳаёт қўшиқ куйлар тун пардасида,
Юрак эса — эриб бораётган шам.
Милт-милт ёнаётган юрак бошида
Парвонадир қайғу, парвонадир ғам...

* * *

*Сокин яшаётган эдим умримни,
Қалбимни юварди бокира хаёл.
Ногоҳ ўтган кунлар сирли ёдини
Қайлардан келтирди бу телба шамол?!*

*Осмон кипригида илиниб турган
Бир томчи ёшдайин қалтиради Ой.
Унсиз талвасада, унсиз видода
У қалбим тўлғоғин сизди, ҳойнаҳой.*

*Дарахт илдизига тушган қурт каби
Бир дард ўрмалади жисму жонимда.
Зумрад майсалару шабнами билан
Оппоқ тонг қуярди менинг қонимда.*

*Шамол қучоғида тўлиб йиғлади
Боғларга сизмаган настарин гули...
Кўзимни ёшлатиб ҳузур қилади
Марҳум соғинчларнинг тўзгиган кули...*

* * *

*Булбул забонида музлади исмим,
Кулолнинг ҳажрида бетоқат жисмим,
Кўзим шуъласини ичиб кетди ким,
Хазон зардалари равоми энди?
Ишқнинг хокистари давоми энди?*

*Туннинг кулоҳидай қорайди нигоҳ,
Қоним жилвасини сўндирди гуноҳ,
Юрагим — қабрини йўқотган арвоҳ.
Хазон зардалари равоми энди?
Ишқнинг хокистари давоми энди?*

Шамол ўғирлади дилдаги ганжим,
Шафқат қоясини синдирди ранжим,
Оёқлар остида инграр илинжим,
Хазон зардалари равоми энди?
Ишқнинг хокистари давоми энди?

Гулнинг хаёлидан бўлгандим пайдо,
Ажаб, гулдай сўлдим, қуригач дарё,
Шабнамларда борми сурагинг, Худо,
Хазон зардалари равоми энди?
Ишқнинг хокистари давоми энди?..

* * *

Кўзинг гулханида ёндим, кулимни кўкка соч энди,
Ғуборим тушимасин сенга, андин олисга қоч энди.

Телба ошиқ эдим мен ҳам, ўзимдан кечдиму кетдим,
Ғариб, бечора бу жоним Яратганга хирож энди.

Вужудим тунга кийгизсам, куни мандин қаро бўлди,
Юлдузлар фолида умрим яна талон-тарож энди.

Қаландар хирқасин кийган умидимни севар тупроқ,
Кўзимнинг ёшини ичган азоб бошида тож энди.

Елканга ботди бу бошим, магар бир силкитиб отдинг,
Меҳринг не, нафратинг надир? Ҳаёт, сирингни оч энди.

Тошдан қаттиқ бағир бирлан нечук Ҳалима бўлдим ман,
Шу икки дард тўла кўзим ишқ аҳлига тилмоч энди.

O'n sakkizga to'lgan alam bagrida...

БИР КҮН

*Бир кун менга туҳфа этади сени
Ўжар нигоҳларим михланган эшик.*

*Бир ёруғ умидга интиқ кўнгилдек,
Ажиб таширфингдан ёришар кулбам.*

*Жонимдан-да азиз бошингга сенинг
Ёстиқ бўлганидан яйрайди кўксим.*

*Шунда изтироблар ҳақида сенга
Эртақлар сўйлайди соғайган юрак.*

* * *

*Ҳали тонг отмади, йўқ, бирор марта,
Аммо минглаб туннинг сочи оқарди.
Бугун кеча учун эртадир, эрта!..
Умидвор ишқ шивирлаб бақирди.*

*Ҳисларни тиймоққа етмайди кучим —
Дарё бўлолмаган кўзларим намдир.
Мухаббат қасрига шоҳ бўлмоқ учун
Бу ғусса, бу ситам, бу алам камдир.*

*Ох, барин биламан — шу қисмат насиб,
Тақдири азалдан бўлмасман хафа,
Гарчи ўзга бахтга эдим муносиб.*

*Қайда, ахир, оёқ етгунчалик йўл,
Юқуниб борганда энг сўнгги дафъа
Бошимни силашга арзигулик қўл?!*

* * *

*Хувиллаган юрак, хувиллаган уй...
Қумсоат қумларин эламас, ажаб!
Олис хаёлларга банди бўлган ўй
Кечмиш лаҳзаларни турар ҳижжалаб.*

*Ёмғир, райҳон иси... Ёниш, ўртаниш —
Чуваланар ўтган кунлар тасмаси.
Инжиган себгини англаш, ўрганиш...
Наҳот ортда қолмиш энди ҳаммаси?!*

*Ўзим хато қилдим. Қисмат — беомон.
Баҳорга етибдур қай вақт, қай замон
Хас-хазон тўшалган боғлар оша ким?!*

*Увол ишқимизнинг тумори — ўтмиш,
Гилос дудоқларнинг хумори — ўтмиш,
Менинг эса бугун келар яшагим!..*

* * *

*Кечиккан муҳаббат, кечиккан севи
Бахтмикан, кулфатми — билолганим йўқ.
Дилўртар бу ўйлар, бу ҳис, бу сезги
Гўё кул остида қолган лаҳча чўғ.*

Гурлаган, бетизгин аланга кучин
Ҳис этса, чатнагай тоғу тош, қоя.
Ишқинг оташида ёнмоқлик учун,
Наҳотки, бир нигоҳ бўлса кифоя?

Қалбларда уйғонган ажиб бир туйғу —
Бамисли минг йиллар уммон қағрида
Ниҳон қолиб, сўнгра топилган инжу.

Ойнинг ўн бешими?.. Қолди нарида!
Бизларни не кутар, билмасман, ёҳу,
Ўн саккизга тўлган олам бағрида!

* * *

Ҳаммаёқда атиргул иси,
Ҳар нарсадан излайман маъно.
Хаёлимдан кетмагай исминг,
Гулираъно.

Бир дард ўртар мени беомон,
Бу дардга ҳеч бормикан даво?
Чора истаб чопдим ҳар томон,
Гулираъно.

Беролмасман тақдирга фириб,
Сенсиз бахтим қулмагай асло.
Ҳузурингга келдим бош уриб,
Гулираъно.

Мен билмасман ишқинг тилини,
Номинг қалбда яшнагай аммо.
Ҳазон этма севгим гулини,
Гулираъно.

* * *

Умр ўтса гафлатни кеча,
Кунлар бир-бирига ўхшайди.
Бой берилган имкон бу — Кеча
Ва Бугундан кўнгил тўлмайди.

Судралади ҳар бир дақиқа,
Қуёш ботиб, тонглар отади.
Тушуниксиз қадим ақида —
Ҳаёт қалбга тошдай ботади.

Нимадир кутасан дафъатан,
Кетолмайсан силкиб этагинг.
Ўзинг ҳам билмайсан, авраган
Ёлгон ваъдасими Эртанинг...

ТЎРТЛИКЛАР

Кўкламни ҳис этиб майса ниш бўлди,
Ёз ўтди, куз ўтди, тагин қиш бўлди.
Ҳаётинг тонгида шомингни ўйла,
Дунёга келдингми, бўлар иш бўлди.

* * *

Кўз очиб тириклик тупрогин кўрдим,
Тупроқда ўтганлар урпогин кўрдим.
Беш кунлик маконда шод ўлмадим, оҳ,
Вале дард-ҳасратнинг кўпрогин кўрдим.

* * *

Ғам чекма, гарчи зар кўпроқ топмадинг,
Ё мансаб, эътибор хўброқ топмадинг.
Дод десанг арзигай ўтар дунёда,
Бир мунис, меҳрибон ҳамроҳ топмадинг.

САНЪАТ ФАЛСАФАСИ

МАФАККУР ТАВОНА

Қош қорайиши билан таниқли мусаввирлар Медат Кагаров ва Инна Васильева оиласида ҳаёт ўзгача тус олади. Унгача эр ҳам, хотин ҳам мўъжазгина хонадоннинг ўзига тегишли қисмида ишга кўмилиб ўтиради — сурат чизади, асар яратади. Бу икки ажойиб инсон ҳаммавақт иш билан банд, улар учун бу одатий ҳолга айланиб қолган.

Қош қорайгач эса хонадон соҳибларининг ҳар бири ўзига хос тарзда дам олади. Бироқ, тўғриси-ни айтганда, буни номигагина ҳордиқ дейиш мумкин. Аслида ижодий жараён бетўхтов, фақат ўзгача шамойилда давом этади. Кўпин-

Фарҳод ҲАМРОЕВ

ча фикр ва туйғулар, бадиий тасаввурлар жўш урадиган ана шундай ҳордиқ чиқариш онларида мусаввирлар беихтиёр дастгоҳ ёнига қайтишга мажбур бўлади. Айнан ана шу лаҳзаларда илҳом ва завқшавқ маҳсули — алоҳида маъно-мазмунга эга бўлган санъат асарлари дунёга келади.

Инна Васильеванинг рангтаъсвир ва графика асарлари ҳис-туйғулар ифодаси бўлган оддий, лўнда ва теран тимсоллардан иборатлиги билан эътиборга сазовор. Мусаввир учун энг асосийси — ён-атроф, муҳит билан руҳий уйғунликдир. Ҳарқалай, унинг юксак ҳарорат ва муҳаббатга йўғрилган асарларидан олган илк таассуротларимиз шундай. Инна Васильева учун бадиий асар ҳаётни шунчаки кузатиш маҳсули эмас, балки уни кашф этиш ҳосила-

Лолақизғалдоқ

Томоша кун

сидир. “Баъзан деразадан ташқарига қараб, ток новдаларида осилиб турган узум бошларини эмас, кайфият ва уйғунлик ифодаси бўлган аллақандай ташбехларни кўраман, — дейди мусаввирнинг ўзи. — Шу фурсатда ҳис-туйғуларимни акс эттира оладиган эскизларни чиқишга ҳаракат қиламан. Бу — мен учун жуда муҳим”.

1994 йилда ишланган “Бедорлик” картинаси, айтиш мумкинки, санъаткорнинг энг машҳур асари ҳисобланади. Аксарият рассомлар ижодида инсоннинг тунги бедорлик ҳолати унинг турмуш ташвишлари гирдобида ўртанаётганини англатса, Инна Васильева бу мавзунини бутунлай ўзгача йўсинда талқин қилади. Асар марказида тун бағридаги париваш акс этган бўлиб, унинг нигоҳи узоқ-узоқларга қадалган. Аёлнинг йўли — нури, зулмат уладаси ортда қолмоқда. Бу асардаги ҳар бир тафсил алоҳида маънога эга. Картинанинг соҳибжамол талпинаётган чап тарафини унинг бошидаги шамлар

ёритмоқда. Бу ташбех гўёки мусаввирнинг ҳаётини шиорини ифода этади: ёруғлик, ҳарорат билимдан, тафаккурдан таралади. Фақат ақл-идроккина инсонлар қалбига шуъла сочади. Тун эса картинанинг ўнг тарафида, қизнинг ортида қолмоқда. Айрим халқлар мифик тасаввурига кўра, поклик, осудалик ва бахт тимсоли бўлган кўршапалак тасвири картинада айнан шу мифик ғояни ифода этишга хизмат қилади. Бир сўз билан айтганда, ушбу асар уни фақат ижодий қабул қилишга эмас, айна пайтда чуқур англашга йўналтирилгани билан ҳам ибратлидир.

Шуниси эътиборга лойиқки, картинани бундан бошқача талқин этиш ҳам мумкин, яъни муаллиф унинг ранг-баранг талқини учун имкон яратади.

Инна Васильева — мусаввир сифатида ботани бор диққатини бир нуқтага жамлай оладиган ноёб истеъдод соҳибаси. Айниқса, у чизган натюрмортлар ғоя ва тимсол яхлитлигини намоён этади. Хусусан, “Баҳор гуллари” (2000) асарида байрамона кайфият, шодиёна руҳ бахш этадиган гуллар жилваси олдинги ўринга чиққан. Қушлар тасвири эса бу асарга шиддат бахш этгандай.

Бинафша

Сассиқпоишак уяси

Сирасини айтганда, Инна Васильева ижодида қушлар тимсолига бот-бот мурожат этилади. Зеро, улар илҳом шавқи, ижодий парвоз, тотли орзу, оний кайфият, қолаверса, алағда сезгилар, важдий тасаввурлар, умуман, мусаввирнинг урён қалби, унинг шоирона метаморфозалари сифатида янгича маъно касб этади. “Механик қуш” (2007) асари, айниқса, бунга ёрқин далилдир. Картинада-

ги шоҳона гуллар бағридаги қушча гўёки гўзаллик таъсирида жонланиб қанот қоқётгандек.

Мусаввир асарларида қушлар баъзан жонсиз нарсалар билан ёнма-ён тасвирланади ва уларни худди жонлантираётган, асарга қандайдир жозиба ва сеҳр бағишлаётгандек туюлади. Улар ўртасидаги ўзаро таъсир, гарчи изчилликдан бир оз холидек кўринса-да, доимо қалбнинг тугёнли ҳолатларини, мусаввирнинг постмодерн руҳидаги тафаккурини ифода этади. Муаллифнинг “Сассиқпоишак қаерда яшайди?”, “Сассиқпоишак уяси” (2004) сингари асарлари айнан шундай хусусиятга эга. Инна Васильева ижодида қушлар бадий-тасвирий воситага, ҳис-туйғуни ифодалаш усулига, умумлаштириб айтилса, ижодий изланишлар кўзгусига айланади.

Масалан, қизариб етилган лорзон анорлар тасвирлаган туркум асарлар ана шундай изланиш натижасидир. Маълумки, Шарқда анор файзу барака ва ҳокимият тимсоли ҳисобланади. Мусаввир бу ҳақда биладими, йўқми — бизга қоронғу. Лекин шуурининг туб-

Бинафша

Лолақизғалдоқ дастаси

Boйkuшлар базми

тубида бунн ҳис қилиши шубҳасиз, деб ўйлаймиз. Унинг сезгир қалби кечинмаларни жонлантиради, беадоқ изланишлари алоҳида бир маънавий оламни, алоҳида қувват ва ҳиссий таъсирни юзага келтиради.

Инна Васильеванинг асл исми — Ия. Балки ўқигандирсиз, рус ёзувчиси Валентин Распутиннинг “Рудольфио” деган ҳикояси бор. Унинг бош қаҳрамони Ио ўз исмини севгилиси Рудольфинг оти билан қўшиб, ўз тасаввурида яратган оламни шундай деб номлайди.

Биз ҳикоя қилган мусаввирлар хонадониди ҳам ўзгача бир олам — ёрқин ва жонли бир муҳит ҳукмрон. Уни юқорида айтганимиз Рудольфиога уйқош бир тарзда Медатия деб аташ мумкин. Бизнинг ботиний ҳаётимизни гўзал ва мароқли этишга камарбаста ажайиб асарлар айнан шу муҳитда дунёга келаётганини ўйлар эканмиз, инсонлар ўртасидаги ҳароратли ва самимий муҳаббат қандай бетакрор мўъжизалар яратишга қодир эканига яна бир бор ишонч ҳосил қиламиз.

*Настарин**Бўтакўз**Кузги натюрморт*

ИНСОН ҲЗИНГ, ИНСОН ҲЗИНГ

Виктория ТОКАРЕВА

Ҳикоя

Тонг чоғи — соат тўрт билан бешлар ора-сида танамни жон тарк этди.

Худди нам пайпоқ ва қўлқоп кийиб олгандек, аввалига оёқ-қўлимнинг учи музлай бошлади. Кейин совуқ юқорига ўрмалай борди — юрагимни эгаллади. Юрагим уришдан тўхтаб, худди чуқур бир қудуққа чўкиб кетгандек бўлдим. Тўғри, мен олдин ҳеч қачон қудуқ тубига тушмаганман, аммо ўлиб ҳам қўрмаганман-да.

Юзим бамисоли ниқоб тортилгандек қотиб қолган, қимир этмайди. Ҳеч жойим оғримаяпти, ҳеч нарсага ачинмаяпман ҳам. Ётибман ўз холимча, ётибман-у, қўринишим қай аҳволдалиги парвойимга ҳам келмайди.

Соат саккизларда даҳлизда оёқ товуши эшитилди. Ўғлим, Юраня, уйғониб хонасидан чиқди, шекилли.

“Оёқяланг бўлса керак”, деб ўйлайман. У доим шундай — ялангоёқ юради, худди ёввойисифат ўрмон боласидек. Мен эса “оёғингга кий” деб жавраганим жавраган.

Юраня шап-шуп юриб дадасининг хонасига яқинлашди. Эрим йўталиб, тўшакда бир ағдарилиб олди.

Эшик ғийқиллаб очилди — Юраня хонага бош сукиб, ялтоқироқ охангда пичирлади:

- Турдингизми, дада?
- Нима дейсан?
- деди отаси поро-

Актрисаликка ҳавас қилиб 1963 йили ВГИКка ҳужжат топширганида келажақда ёзувчи бўлиш балки унинг хаёлига ҳам келмагандир. Аммо айнан шу даргоҳ Виктория Токарева деган ижодқорни кашф этди. Талабалик йиллари у илк ҳикоясини ёзди. Шундан сўнг кўплаб бадиий асарлар, киносценарийлар яратилди. Бугунги кунда у Россиянинг пешқадам адибаларидан ҳисобланади. Ундан ортиқ сценарийси асосида бадиий фильмлар яратилган. “Мимино”, “Омадли жентльменлар”, “Дадил бўлмоқ учун юз грамм отиб” каби машҳур фильмлар сценарийси айнан шу ижодкор қаламига мансуб.

зи тўнғиллаб. Дам олиш кунлари оромини бузганни ёқтирмасди у.

— Кинога бормоқчи эдим. Абонементим бор. Тўққизда бошланади, — деди Юрания ҳамон шивирлаб.

Шундай пичирлаб гапирсам, дадамни унча безовта қилмаёқ ишни битираман, деб ўйларди Юрания ўзича.

— Ойингга айт, — деди дадаси.

Бунақа икир-чикирлар унга малол келар, хатто гарданидаги юмушларни ҳам ўлганининг кунидан адо этар эди.

Энди менинг хонам эшиги очилди.

Юрания бир он жим туриб қолди, кейин секингина:

— Ухлаяптилар, — деди.

— Ҳечқиси йўқ, уйғонар, — деб қўйди отаси.

— Ухлаяптилар-да, — деди Юрания яна. — Оқариб кетибдилар.

...Соат ўн иккиларда мени касалхонага олиб кетишди, эртаси куни яна қайтариб олиб келишди.

Ётган ҳолимда узун қўйлагимни кийдириб қўйишди. Ўтган йили Париждан олиб келинган қўйлак. Бундай антика либосни энди қаерга кийиб бораман, деб доим бошим қотарди. Бирор марта эгнимга олиб ҳам қўрмаган матоҳ гўё одам боласи бахтли бўлиш учунгина яратилган, деган қуруқ сафсатани таъкидлаган каби ялтираб-шалдираб кийим жавонимда бекор осиелик турарди.

Олтинчи қаватда яшайдиган қўшни хотин:

— Буни қўриб нариги дунё деганлари ҳам озорланса керак. Ҳали жуда ёш эди, — деб қўйди.

— Гўдак боласи қолди-я орқасида, — дея хўрсинди яна бир қўшним. Унинг ўғли нафақага ҳам чиқиб улгурди, меники эса ҳали учинчи синфга ҳам ўтмаган. Қўшним босиб ўтолмаган ҳаёт йўлимни хаёлан қўз олдига келтирибми, таассуф ила бош чайқаб қўйди.

Юрания бепарво кириб-чиқиб юрарди. Ҳамма уни силаб-сийпар, бу қадар эътибордан у жуда мамнун эди. Куни кеча “Мабодо мен уйда бўлмай қолсаму ҳамма сенга онанг ўлди деб айтса, ишонмагин”, деб тайинлаган эдим унга. “Сиз қаерда бўласиз?” “Мен булутлар устига чиқиб олиб, сени ўша ердан кузатиб тураман.” “Хўп”, дея бош силкиган эди Юрания.

Аксарият қахрамонлари аҳли зебо бўлгани учунми, кўпчилик уни аёллар ёзувчиси деб атайди. Дарҳақиқат, хорижлик танқидчилар ҳам В.Токаревани Россиянинг энг яхши адабаси деб эътироф этган.

Асосан реалистик услубда ижод қилувчи адабба, ўзининг айтишича, баъзан буткул “фантастик реализм”га шўнғиб кетади. Хаёлот олами чексиз, хаёлот оламидагина инсон “ҳар ишга қодир”. В.Токареванинг айнан шу йўналишдаги “Бир ўлиб кўрди” деган ҳикояси журналхонлар эътиборига ҳавола этилмоқда.

Фаррош Нюра нукул ажабланиб кечагина дўкондан тўрхалта кўтариб келаётганимнио бир қўшнимиз билан гаплашиб қолганимни кўрганини таъкидлар эди. Мен ўшанда “Ие, Ефим намунча?” деган эдим қўшнимга. “Нима кипти?” деди у таажжубланиб. “Жа-а башанг бўп кетибсан, оймтиллалардек.” “Доим шунақа кийинаман мен”, деган Ефим оғриниб. “Эркак дегани сал мундай ўктамрокми, кийим-боши пала-партишрокми бўлади-да”, деб йўлакка кириб кетган эдим.

Кечагина шу ерда, мана шу одамлар орасида юрган эдим, бугун эса қаердаман — ўзим ҳам билмайман. Ўзим шундай ҳолатга тушибманми, демак, бунда риё-пиё йўқ; бошқалар ҳам, дейлик, мана шу ўзимизнинг Нюра ҳам ҳеч қутилмаганда тап этиб ўлиб қолиши ҳеч гап эмас.

Авваллари бетоб бўлганимда эрим, атай ўйин қияпти, деб ишонмасди, мана энди ўлганимни ҳам тан олгиси келмаяпти. Ич-ичида буни ҳам менинг яна бир найрангим деб ўйлаётган бўлса керак.

Уй тўла одам. Азамга шунча одам йиғилади деб ўйламаган эканман, қаранг. Тўғриси, мени кўмадиган ҳам топилмай қоладими деб кўрқардим. Мен ҳаётда ҳеч кимни орқа қилмай, ҳамма ишни доим бир ўзим бажаришга одатланган эдим-да. Агар ўзимни ўзим дафн этиш имкони бўлганида, ишонаверинг, бунинг ҳам уддасидан чиқардим.

Аммо, таажжубки, барини менсиз ҳам эплашди. Қабристондан жой топишди, ҳужжатларни расмийлаштиришди.

Никоҳни қайд этиш идораси ходими — кулранг кофта кийган аёл эримга маълумотнома ёзиб бериб, паспортимни сўрайди. Аёл паспортга бефарқ кўз ташлаб, уни ўртасидан икки бўлади-да, бурчакдаги тўқима саватга иргитади.

Паспортим йиртиб ташлангачгина эрим менинг ростдан-да “ҳаётдан озод қилинганим”ни (расман ҳам) ва энди ҳеч нимани ўзгартириб бўлмаслигини англаб етади. Мана, энди у эркин, озод қуш, лекин бу ёғига нима қилади — ҳали ўзиям билмайди. Бундай озодлик керакмиди ўзи унга? Нима десангиз денг-у, унга менинг зиёним эмас, фойдам кўпроқ тегарди.

Расмиятчиликларни битириб уйга қайтганида эрим худди бир ховуч хапдори ютгандек қарахт аҳволда эди.

Тушлик пайти дугоналарим Аля билан Эля келди. Иккаласи ҳам ҳусндор аёл, аммо Аля менгагина латофатли бўлиб кўринса, Элянинг малоҳатини истисносиз ҳамма эътироф этарди.

Аля ёлғиз яшарди — севги-мухаббатсиз, оиласиз. Унинг назарида мен бахтли эдим ва қандай қилиб шундай тўқис ҳаётдан воз кечганимни ҳеч ақлига сиғдиролмасди. Ҳаётда нималар бўлмайди, аммо бундай... бу аҳволда ётгандан кўра...

Эля эса мен каби “бахти қулган”лардан. У ҳам “базм либоси” сингари даҳмазалардан чарчаган. Эля ҳам калавасининг учини тополмай гангиб юрибди. Ахволи танггина эмас, ана шундай ғалвалар юкидан эзилиб ҳам кетган дугонам шўрлик. Аммо у ҳеч қачон ҳаётдан бундай ихтиёран воз кечмайди, бошига нима савдо тушмасин, паймонаси етгунча чидаб беради — бунга айнан ҳозир амин бўлиб турибди.

Улар нурсиз, сарғайган юзимга ғамгин тикилганча сукут сақлаб туришарди. Менинг ўлимим уларга сабоқ бўлди.

Мен уларнинг ҳар иккаласи билан дугона эдим. Улар эса ўзаро яқин эмас — бир-бирини икки суймасди. Аммо шу тобда менинг тобутим устида бундай араз-дуразлар бачканалик туюларди.

— Биз ҳаммамиз унинг олдида айбдормиз, — деди Аля. — Бироргамиз ахволинг қандай деб сўрамадик. Ёрдам бериш ҳаёлимизга ҳам келмади.

— Унинг ўзи ҳеч кимга мухтож бўлмагач, нима ёрдам берардинг?

Дам-бадам телефон жирингларди. Эрим гўшакни оларди-да, мени чақириб беролмаслигини, чунки мен энди йўқ эканимни айтар эди.

Хойнахой, мени сўраганлар оғир сукутга толар, бу хабарни эшитиб тонг қолганлари нима дейиш, нима қилиш кераклигини билмас эди: қайта сўраб-суришгирсинми ёки индамаган маъқулни. Ҳозир телефон қилган одам эса гунг бўлиб қолгандек гўё. Эрим ҳам шундай. Кейин у беихтиёр хайрлашиб, гўшакни жойига қўйди.

У-чи, У қўнғироқ қилдимикан? Билишимча, қилмаган. Ўзим йўқлашимни кутган. Охирги учрашувимизда биз шунга келишиб олган эдик: муҳаббат дегани фарзандларимиз ҳаётини барбод қилишга баҳона бўлмайди, бас, энди ҳеч ким зиён кўрмайдиган бошқа бирор йўлини топишимиз керак.

Бош қотиришларимиздан, парвона бекордан-бекор ўзини ойнага ургандек, ҳеч иш чиқмади. Бошимиз деворга теккан ва хатто тўқ этган товушини ҳам эшитиб турардик. Хуллас, жўялироқ йўл топилмади.

— Айрилиша қоламиз, — дедим мен.

— Қандай яшаймиз кейин? — деди у.

Бунисини мен ҳам билмасдим. У ҳам.

— Ёки шундай юраверамиз, — дедим.

— Ортиқ бундай яшаб бўлмайди.

— Хўш, нима қилиш керак унда?

— Дейлик, мен самолётда портлаб кетсам, балки энг маъқули шу бўлармиди...

— Болаларинг-чи?

— Нима қиларди, отасини эслаб-эслаб юради-да.

...Қизик, У қўнғироқ қилдимикан? Ёки одатича икки кун ўтишини кутяптимми?

— Оламдан ўтди у, — дейди эрим.

Сукутга толади иккаласи ҳам. Кейин эрим хайрлашиб, гўшакни жойига қўяди. Ана шундай. Бошқача бўлмас.

Ўлимнинг даҳшати шундаки, батамом чорасиз қоласиз: осмон йирок, ер қаттиқ!

Ўша кун кечга томон онам етиб келди; бошқа шаҳарда яшайди.

У, сенга бир дона ликопча тугул, битта ёстиқжилд ҳам қолдирмайман, ундан кўра ҳаммасини синдириб, йиртиб ташлайман, дея эримга аччиқ гап қилди.

— Шунақа машамшанинг вақти эканми ҳозир, — деди эрим қуйиниб.

Онам менинг ўлимимга у айбдор эканини, аслида мен эмас, у ўлиши кераклигини айтиб жавради.

Эрим, вайсайверинг, вайсайверинг, менинг онам эса, аксинча, ҳаммаси тўғри бўлди деяпти, деб ўйиб олди.

Соат ўнларга бориб ҳамма тарқалди. Уй ҳувиллаб қолди.

Тепамда — қаердадир баланд ва узоқ бир жойда соат чиқилларди. Кейин қандайдир шовиллашми, шувиллаш эшитилди, худди кран суви очик қолгандек. Фаҳмимча, эрим телевизордан футбол томоша қиляпти.

Хонага онам кирди ва унга қараб:

— Шу пайтда футбол кўнглингга сиққанини! — деди таънаомуз.

— Нима қилай бўлмаса? — деди эрим.

Ростдан ҳам, бошқа нима қилсин...

Икки кундан сўнг мени дафн этдилар.

Ерда деярли қор қолмаган, ариқларда сув жилдираб ётарди. Ҳаммаёқ зах, рутубатли ва бундан ҳар қандай тирик одамнинг эти жунжикиши табиий.

Қаватимда бир-иккита янги қабр, сунъий гулчамбар билан безаб, устидан елим қоғоз тортиб қўйилган.

Ёмғирли кунлар ўтиб, лойгарчилик аригач, қоғозни олиб ташлашади ва қабрлар обод қиёфада намоён бўлади.

Тобутим устига тупроқ туша бошлади.

Ҳадемай ихчамгина қабр дўмпайди, кўзга зўрға ташланади. Уни яшнаб турган гулу гулдаста билан кўмиб ташлашди ва бу сунъий гулчамбардан (ҳар қанча тўзимли бўлмасин) беҳроқ эди, албатта.

Кейин эса мен Раббимни кўрдим.

У навқирон ҳамда жозибатор эди.

Узун, ялт-юлт қўйлагимнинг этагини шитирлатиб Унинг қошига бордим ва кўзларига тикилдим.

— Мени афв этгайсан, — дедим.

— Рўйи заминдаги жами банда узоқроқ яшай деб илтижо қилади, сен эса ношукрлик қилиб ўзинг келдинг-қўйдинг. Нега?

— Бошқа иложим қолмаган эди.

— Иложи ўлим эканми?

— Ўлим ҳақ. Йўл излаб, имкон излайвериб қийналиб кетдим жуда.

— Сабр қилмадингми?

— Йўк, тақдирга тан беролмадим, бирор нимани ўзгартириш эса қўлимдан келмади.

Ҳаёт чоғимдаги қандайдир хаяжонли бир хис чулғаб, йиғлаб юбордим.

У сочларимни силади:

— Кўзёши қилма, менинг шафоатимга инон. Мана, сенга раҳмим келяпти.

— Мен сенга тавалло қилдим. Биз осийларга йўл кўрсатарсан деб кутдим. Нолаларим сенга етмадимми?

— Етди, етди. Сабр қил, ҳаммаси ўтиб кетади, деган эдим-ку сенга.

— Ўтиб кетармиди?

— Албатта. Хайрли кунларинг олдинда эди хали.

- Ростданми?
- Аввалгисидан ҳам аълороқ ҳаёт кутаётган эди сени.
- Нега бўлмаса мен буни сезмадим?
- Чунки қалбингдаги Муҳаббат эътиқоддан кучлироқ эди. Сен яккаш

унга қулоқ тутардинг.

Раббим кафти билан кўзёшларимни артди. У баланд бўйли, сочлари узун, худди замонавий йигитларга ўхшаб кетарди. Кўзларигина ўзгача эди.

Бошимиз узра худди кўйлагимдаги ялтир-юлтир монанд юлдузлар учқунлана бошлади.

— Дилингдаги тилагингни айт, — деди Раббим.

— Уни кўргим келаётир.

Раббим мени Сомон йўли сари бошлади. Кейин тўхтаб, бир қўл силкитдию руҳимни озод қўйиб юборди.

Рухим зимистонаро узок парвоз қилиб, бир замон ёруғликка чиқди. Сўнгра унинг уйи атрофида гир айланиб, очик дарчадан ичкарига учиб кирди. Токчага қўнди.

У кизи билан қарта ўйнаб ўтирарди.

Мен охиста Унга яқинлашиб қўлидаги қарталарга боқдим. У ютказмоқда эди. Мен эса унга ҳеч бир ёрдам беролмасдим.

У икки кун ўтгач қўнғироқ қилди. Одатича.

Гўшакни ўзим олдим.

Гапирмади. Аммо У эканини билиб турардим.

— Мен бир куни ўлиб қолсам, сенинг ҳам ошиғинг олчи бўлмас, — дедим гинахонлик қилиб.

— Сен ўларкансанми, гапини қаранг... — дейди у. — Доим шундай деб қўрқитганинг қўрқитган...

Яна сукут. Биз ана шундай узок-узок сукутга кетар эдик, аммо бундан ҳечам зерикмасдик. Шаҳарнинг икки чеккасида туриб, бир-биримизнинг нафас олишимизни эшитардик, холос.

ШОҲСАНАМ таржимаси

MASLAGI — OBROʻYI VATAN VA MILLAT EDI

Сўнги йилларда Ўзбекистонда XIX аср охири — XX аср бошларида пайдо бўлган миллий уйғониш ҳаракати ва адабиёти тўғрисида кўплаб китоб, рисола ва мақолалар нашр этилди. Уларда бу ҳаракат ва адабиётнинг нисбатан мукаммал манзараси чизиб берилди, деб айтиш мумкин. Бироқ бундай хулоса муаммонинг аниқ-равшан бўлмаган бирор бир жиҳати қолмади, дегани эмас. Бинобарин, аввало, ўша давр адабиётини, жумладан, даврий матбуотини, шунингдек, туркий оламда, яъни бошқа туркий халқларда мазкур масалага бағишлаб бугунги кунда чоп этилаётган китоб ва мақолаларни ўрганиш ҳам мақсадга мувофиқ.

Миллий уйғониш ҳаракати ва бу ҳаракатнинг узвий қисми — халқ маорифининг ислоҳ этилишини тадқиқ қилиш борасида эришилган ютуқлар, аввало, Исмоилбек Гаспирали ва унинг “Таржимон” газетасини ўрганиш билан боғлиқ. Бироқ XIX аср охири — XX аср бошларида Туркистонга боғчасаройлик (Қрим) Исмоилбек Гаспирали ва унинг газетасидан ташқари, Волга бўйларида яшаган татарлар ҳамда улар нашр қилган газета, журнал ва китоблар ҳам келиб турган. Туркистонда миллий уйғониш ҳаракати, адабиёти ва театрининг юзага келишига, та-

бийки, уларнинг ҳам таъсири бўлган. Ўша даврда яшаган ўзбек зиёлиларининг Уфа ва Оренбургдаги машҳур мадрасаларга бориб таҳсил олиши, Муса Бегиев, Фотиҳ Каримов, Олимжон Иброҳимов, Зокир ва Шокир Рамеев сингари таниқли олим ва ёзувчилар билан яқин алоқада бўлиши, Туркистонга ўтган асрнинг ўнинчи йилларидан бошлаб татар театrlарининг мунтазам равишда гастролга келиши, татар маърифатпарварларининг эса XIX аср охиридан бошлаб янги усул мактаблари очиши ўлкада миллий уйғониш ҳаракатининг шаклланишида гоят муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Бирлашиш йўлида

Татар халқ неча асрлардан бери Россия империяси таркибида яшаб келаётганига қарамай, ислом дини ва маданиятига бўлган эътиқодига гард юқтирмаган. XIX аср охири — XX аср бошларида дунёга келган аксар татар зиёлилари диний олим ҳам бўлган. Улардан бири Муса Бегиев эди. Унинг 1906 йили Петербургда эълон қилинган “Бутунроссия мусулмонлар иттифоқининг низоми” деган рисоласи муқаддимасида ўша вақтларда татар зиёлилари орасида пайдо бўлган уйғо-

Йўқорида: Оренбургдаги “Хусайния” мадрасаси; Исмоилбек Гаспирали (XX аср бошлари).

ниш ҳаракати тўғрисида маълумот берилган ҳамда XIX аср назарда тутилиб: “Ўтган аср охирида Россия аҳолиси мамлакатдаги аҳволдан ниҳоятда норози эди. Эски тузум мамлакатни гоят мушкул ҳолга солиб қўйган, аҳоли қашшоқланишнинг сўнгги маррасига яқинлашган, ҳукумат харажатлари кундан-кунга ошар, давлат ҳалокат ёқасига келиб қолган эди.

Россия аҳолиси — бою камбағал — барча бу аҳволдан чиқиш йўллари қидира бошлади, яъни халқ онги уйғонди. Бунга рус-япон урушининг ҳам таъсири катта бўлди. Бугун мамлакат бамисоли қозондек қайнарди. Шу вақтда бизнинг мусулмонларимиз ҳам (ижтимоий) ҳаракатга тайёр бўлиб қолган эди...”, дейилган.

“Россия тарихи. XX аср” ўқув қўлланмаси (Москва, 2001) муаллифлари XX аср бошларида вужудга келган тарихий шароитни орадан қарийб юз йил ўтгач, бундай тавсифлайди: “...Тузумни ислоҳ қилиш масалалари ижтимоий ҳаётнинг кун тартибига чиқди. Ҳокимиятнинг юқори бўғинларида бу, айниқса, яққол сезила бошлади.

1904 йил июлида Петербургнинг қоқ марказида, террорчи бомбасидан ички ишлар нозири В.Плеве ўлдирилди. У бирор янги ғояни қабул қилишни хоҳламас, салтанатда тинчлик ва тартиб-интизомни фақат шафқатсиз, муросасиз сиёсат йўли билангина сақлаш мумкин деб ҳисоблар, ўта консерватив қарашларга эга одам эди. Ўша вақтларда бундай қараш кенг тарқалган эди. Шунингдек, маҳаллий-либерал мухолифот тимсолида ҳокимият билан ижтимоий кучлар ўртасидаги ўзаро алоқа шакллари ахтаришга қаратилган бошқа ақидалар ҳам пайдо бўла бошлади. 1904 йил августидан эса ички ишлар нозири лавозимига ижтимоий кучларга ишонч билдирган генерал-губернатор, князь П.Святополк-Мирский тайинланиши билан “умид ва орзулар баҳори” бошланди”.

Россия татарлари, табиийки, бундай шароитдан фойдаланмоқчи бўлди. Аммо шуниси қизиқки, бунинг учун татар диний арбоби Абдурашид Иброҳимов Россия ҳукумати фармойишига кўра, 1904 йил 8 август куни Истанбулда ҳибсга олинди, Туркиядан чиқариб юборилиши лозим бўлди. 21 августда Одессадаги қамоқхо-

надан озод этилиб, сентябрь ойининг бошларида Петербургга етиб келган А.Иброҳимов П.Святополк-Мирскийнинг ўша кезларда авж ола бошлаган озодлик ҳаракати тўғрисидаги фикрларидан хабар топди. У 20 сентябрда таниқли сиёсий арбоб М.Стахович билан учрашди.

1885-90 йилларда Тобольск губерниясида имомлик, 1892-95 йилларда Оренбург Диний бошқармасида қозилик қилган А.Иброҳимов биринчи ва иккинчи Давлат думаларига сайланиб, қисқа муддатда таниқли сиёсий арбобга айланади. У шу йилларда жунбушга келган озодлик ҳаракатларида Россия мусулмонлари ҳам иштирок этиши лозим деган мулоҳаза билан Қозон, Вятка, Троицк (Оренбург), Уфа, сўнгра Сибирга бориб, илғор зиёлилар билан учрашади, уларнинг ислом манфаати йўлида бундай ҳаракатга қўшилишга рози эканини ўз қулоғи билан эшитади. Юсуф Акчурин билан учрашув чоғида Қрим ва Кавказ мусулмонларини ҳам мазкур ҳаракатга жалб этиш ғояси туғилади. Ю.Акчурин Исмоилбек Гаспиралига, А.Иброҳимов эса Алимардонбек Тўпчибошевга хат ёзиб, уларни Петербургда ўтказилиши кўзда тутилган йиғилишга таклиф этади. Аммо улар Петербургга бир вақтда кела олмагани сабабли А.Иброҳимов ва Ю.Акчуриннинг эзгу ғоялари амалга ошмай қолади.

Россия мусулмонларининг биринчи қурултойи

1905 йил 8 апрелда Абдурашид Иброҳимовнинг Петербургдаги уйида Кавказ мусулмонларининг вакиллари тўпланади. Улар Россия мусулмонлари ўзаро ҳамкорликда ҳаракат қилиши керак, деган қарорга келади ва бу ҳақда И.Гаспиралига мактуб ёзмоқчи бўлиб турганларида, қримлик мусулмонларнинг йўлга чиққани тўғрисида унинг ўзидан телеграмма келиб қолади. Кавказ ва қримлик вакиллар иштирокида ўтказилган йиғилишда Россия мусулмонларининг биринчи қурултойини Нижний Новгородда чақиришга келишиб олинади.

Август ойининг ўрталарида Нижний Новгородга Кавказ, Қрим, Қозон, Ўрол ва Сибирь мусулмонларидан ташқари, илк бор туркистонлик вакиллар ҳам етиб боради. Маҳаллий ҳокимият бу мажлисга

монелик қилиши мумкин эди. Шу сабабли қурултой 1905 йил 15 августда “Густав Струве” пароходида яширин равишда иш бошлайди. Биринчи куни “Россия давлатидаги мавжуд аҳвол” ҳамда “Мусулмон масалалари” муҳокама қилинади. Кейинги бир неча кун мобайнида қурултой қатнашчилари сиёсий, диний ва маънавий-маърифий масалалар юзасидан фикр алмашади.

Шу тарзда Россия мусулмонлари тарихида илк бор сиёсий ҳаёт реал аҳамият касб эта бошлади.

Мусулмонларнинг иккинчи қурултойи

1905 йилнинг сентябрь-октябрь ойларида келиб Россияда норозилик намоишлари авж олиб кетди. Жумладан, 19 сентябрда Москва матбаачилари иқтисодий талаблар билан иш ташлайди. Шундан кейин бошқа шаҳарларда ҳам иш ташлашлар бошланади. Бундай ҳаракатлар бора-бора сиёсий тус олиб кетди. Ўғрилиқ, зўравонлик ҳамда иш ташлашлар оқибатида мамлакатда анархия кучайди. Бундай қалтис вазиятни барқарорлаштиришга ожизлик қилган император 1905 йил 17 октябрда “Давлат тартиб-интизомини такомиллаштириш ҳақида”ги манифестга имзо чекишга мажбур бўлди. Манифестда халққа “фуқаролик эркинлигининг бузилмас асослари”ни, Маҳмудхўжа Беҳбудий таъбири билан айтганда, ҳуррияти диния, ҳуррияти ижтимоия, ҳуррияти иттифоқияни бериш, аҳолининг барча қатламларини Давлат думаси сайловларига жалб этиш, Давлат думасига қонунчилик органи мақомини бериш ваъда қилинган ва бирорта қонун Давлат думасида маъқулланмай туриб кучга кира олмаслиги қайд этилган эди. Аммо Нозирлар маҳкамаси раиси С.Витте мураккаб тарихий шароитда либерал доиралар раҳбарлари билан келиша олмади ва манифестда ваъда қилинган эркинликлар ҳақиқатга айланмай қолди. Мамлакатда яна парокандалик авж олди.

Ана шундай шароитда, 1906 йилнинг 13-23 январь кунлари Петербургда Россия мусулмонларининг иккинчи қурултойи бўлиб ўтди. “17 октябрь манифести”да Россия ҳудудида яшовчи барча халқларга сўз, эътиқод, йиғилиш ва бирлашиш

эркинлиги берилганига қарамай, салтанатнинг чекка ҳудудларидан етиб келган юздан ортиқ делегатга йиғилиш ўтказиш тақиқланди. Натижада қурултой мутлақо яширин тарзда фаолият кўрсатди.

“Бутунроссия мусулмонлари иттифоқининг низоми”дан маълум бўлишича, қурултойда мусулмонларнинг Давлат думасига муносабати, шунингдек, Россия мусулмонлари учун муҳим аҳамиятга эга бошқа ташкилий масалалар муҳокама қилинган. Мусулмонлар ҳукуматнинг қурултой ўтказишга рухсат бермаганини адолатсизлик деб ҳисоблаган ва 13-23 январь кунлари бўлган йиғилишда ишлаб чиқилган низомни қабул қилишга қарор қилган. “Бу низом, — деб ёзилган унда, — мусулмонларга ягона сиёсий партия тузиб, ҳозир ва келажакда ягона ташкилот сифатида ҳаракат қилишни тавсия этади. Қурултой вакилларнинг истак-хоҳишларини эътиборга олиб ва сайловнинг яқинлашиб қолганини назарда тутган ҳолда мусулмонларнинг конституциявий демократик партияга қўшилишини маъқул деб топади. Шу билан бирга, мусулмон вакилларни Думадаги мусулмон аъзолар сони уларнинг умумий нўфусига мувофиқ келиши учун ҳаракат қилишга чақиради”.

Мазкур низом “Ҳаёт” ва “Каспий” газеталари муҳаррири А.Тўпчибошев томонидан ёзилган ва 23 моддадан иборат бўлган. Низомда Россиянинг мусулмонлар яшовчи ўлкалари 16 районга ажратилган. Астрахан, Ашхобод, Боку, Верний (Олмота), Иркутск, Минск, Омск, Оренбург, Павловск, Петербург, Семипалатинск, Симферополь, Тошкент, Уфа, Ўрол ва Қозон шаҳарлари бу районларнинг марказлари деб белгиланган. Низомга кўра, ҳар бир район мустақил равишда йиғилиш ўтказиши, 5 тийиндан 5 сўмгача бўлган аъзолик бадали асосида ўз жамғармасини ташкил этиши, шунингдек, ҳар йили 15 августда умумий қурултойга бориши лозим эди. Қурултойда илмий, тарихий ва бошқа мавзуларда маърузалар ўқиш мумкин бўлган.

Низомнинг хотима қисмида қайд этилганидек, Умурроссия мусулмонлари иттифоқи, аниқроғи, унинг айрим аъзолари мусулмонлар сиёсий партиясининг туғилишида қуртак вазифасини ўтади.

Мусулмонларнинг учинчи курултойи

1906 йилнинг 16-21 август кунлари Нижний Новгород шаҳрида мусулмонларнинг учинчи курултойи бўлиб ўтди. Курултойнинг биринчи йиғилишида манифестда эълон қилинган эркинликлар қозғолида қолиб кетгани, Биринчи Давлат думаси тарқатиб юборилгани, мусулмонларнинг фуқаролик ва диний ҳуқуқлари чеклаб қўйилгани, насроний миссионерларнинг мусулмонларга қарши хатти-ҳаракатлари авж олгани ҳақида жиддий нутқлар сўзланди. Шундан кейин курултой ҳайъатида Давлат думасини тезроқ чақириш ҳақидаги қарор нусхасини Нозирлар кенгаши раисига телеграф орқали юбориш вазифаси топширилди.

Курултойда бошланғич мусулмон ўқув юртлири — мактаб ва мадрасаларни қайта қуриш ҳамда уларга мудирлик қилиш вазифасини мусулмон руҳонийлари ихтиёридан олиб, жамиятга ҳавола этиш хусусида ҳам маъруза тингланди. Бошланғич мактабга саккиз ёшдан кичик бўлмаган болаларни қабул қилиш, ўқув йилини қишлоқларда — 1 октябрдан (15 апрелгача), шаҳарларда 1 сентябрдан (15 майгача) бошлаш, ўқишни она тилида ва араб имлосига асосланган ёзувда олиб бориш тавсия этилди. Рус тилини ўқитиш бошланғич мактабдан эмас, ўрта мактабдан бошланиши мақсадга мувофиқ, дея фикр билдирилди. Бошланғич таълим ҳар бир ўғил-қиз учун мажбурий ҳисобланиб, бу талабни бажариш масъулияти мусулмон руҳонийлари зиммасига юклатилди. Барча мусулмон мактаблари учун ягона ўқув дастурини ишлаб чиқиш тавсия қилинди. Ўқитувчилар семинарийлари кўпайтирилгунга қадар бир неча мактабда иккитадан кўшимча синф ташкил этиб, муаллимларга методика ва бошқа фанларни ўқитиш лозимлиги алоҳида қайд қилинди. Аёл ўқитувчи кадрларни тайёрлаш учун эса Қозон, Боку, Боғчасарой сингари шаҳарларда аёл ўқитувчилар семинарийларини очиш масаласи ўртага ташланди.

Курултой қатнашчилари мадраса таълими тўғрисида ҳам амалий таклиф ва тавсиялар ишлаб чиққан эди: мадрасаларда имом-хатиблар эмас, балки сайланган, имтиҳон топширган ҳамда руҳо-

нийлар йиғилиши ёки ҳайъатида тасдиқланган шахсларгина мударрислик қилиши мумкин.

Бошқа миллат ва элатлар учун бошланғич билим юртлири ҳақида Нозирлик томонидан ишлаб чиқилиб, 1906 йил мартда тасдиқланган қоидаларни бекор қилишни сўраб, курултой халқ таълими нозири Иван Толстой номига телеграмма йўллади.

Курултойнинг халқ маорифи тўғрисидаги бу тавсиялари Туркистонда усули савтия мактаблари ташкил этилиши ва фаолият юритишида, шубҳасиз, инobat-га олинди.

Курултойда қўрилган иккинчи муҳим масала диний идораларни қайта қуриш эди. Бу масалада Олимжон Галиев раислигида тузилган 15 кишилик комиссия руҳонийлар аҳволи тубдан яхшиланиши учун диний идоралар тўғрисидаги мавжуд қонунни ўзгартиришни, барча мусулмонларнинг истак ва хоҳишларини ўрганган ҳолда, Россиядаги (шу жумладан, Кавказ, Таврия, Оренбург ва Туркистондаги) диний идораларга диний билимларни мукамал билган, ахлоқий қиёфасига гард юқтирмаган ҳамда замонавий ҳаёт талабларидан ҳам яхши хабардор бўлган шахсларни муфтий лавозимига сайлашни тавсия қилди. Айни чоқда муфтийларни “шайхулислом” деб аташ ва уларни беш йил муддатга сайлаш, диний идораларни эса “маҳкамаи исломия” номи билан аташ мақсадга мувофиқ деб топилди. Ҳар бир маҳкамаи исломияда олий адлия маълумотида эга бўлган ҳуқуқшунос лавозимини жорий қилиш лозимлиги қайд этилди. Бундан ташқари, бешта шайхулислом устидан раҳбарлик қилувчи расули уламо лавозимини таъсис этиш ва Россия мусулмонларининг диний манфаатларини ҳимоя қилувчи бу олий мартабали шахсга мусулмонлар эҳтиёжи юзасидан шахсан император жанобларига маъруза билан мурожаат этиш ҳуқуқини бериш тавсия қилинди.

Курултой қароридида мусулмон руҳонийларининг имтиёз ва ҳуқуқларини православ руҳонийларининг имтиёз ва ҳуқуқлари билан тенглаштириш масаласи ҳам назардан четда қолмади.

Курултой кун тартибидаги яна бир муҳим масала мусулмонлар сиёсий партия-

сини тузиш эди. Курултой шу масала бўйича 15 кишилик Марказий комитетни, МК аъзолари эса, ўз навбатида, Петербургда доимий истиқомат қилувчи уч кишини бюро аъзоси этиб сайлади. Сайловда қатнаша олмаган Оренбург, Боку, Туркистон, Елизаветопольск ва Ереван губернияларининг вакилларига кейинчалик сайланиш ҳуқуқи берилди. Иккинчи курултойда маъқулланган 75 моддадан иборат партия дастури бир овоздан қабул қилинди.

Яна шуниси аҳамиятлики, курултой қарорларида Кавказдаги миллий низоларга барҳам бериш, маҳаллий халқлар ўртасидаги бундай ихтилофларни бартараф этиш ўрнига, аксинча янада авж олишига шароит яратувчи Голошчаповга ўхшаган мансабдор генералларни ўз лавозимидан четлаштиришни сўраш сингари масалалар ҳам акс этди. Курултой қарорлари Петербург ва Москвада нашр этиладиган баъзи газеталарга юборилди.

Россия мусулмонларининг Нижний Новгородда бўлиб ўтган учинчи курултойида Туркистондан Маҳмудхўжа Беҳбудий билан бирга таниқли маърифатпарвар ва тадбиркор Саидносир Миржалилов иштирок этган. Беҳбудий “Хайр-ул умури авсатуҳо” (“Амалларнинг яхшиси ўртакасидир”) сарлавҳали мақоласида Туркия матбуоти орқали Россия мусулмонларининг олдинги курултойлари ва уларда кўтарилган масалалардан хабардор бўлганини айтади. У мақолада Россияда фаолият олиб борган учта партия тўғрисида маълумот бергач, бундай ёзган: “4-“Россия мусулмонлари иттифоқи” хизбидурки, буларни партия суратиға кирганиға бир йил бўлди. Аввали ўтган сана Нижнийда парохўдга ўлтуруб, мусулмон пешравлари сув устида мажлис ясадилар. 2-ушбу йил (1906 йил — **Н.К.**) аввалида Питрбургда ғайрирасмий яна бир мажлис — съезд ясаб, қарорнома нашр этдилар. 3-ушбу ўтган августда яна Нижний ёрмонкасида уч-тўрт кун давомат ила бо рухсати расмия неча минг мўминлар бир умумий надва (обший съезд) этдилар”.

Беҳбудийнинг ушбу мақоласи “Хуршид” газетасининг 1906 йил 11 октябрь сонидида босилган. Чор оҳранкаси бу вақтда Беҳбудий каби тараққийпарвар зиёлиларнинг ҳар бир қадамини назорат остига олгани сабабли у 1906 йилда гўё саё-

ҳат мақсадида Қозон, Нижний Новгород ва Уфа шаҳарларига борган бўлади. Ва ўзини курултой ҳақида турк газеталари орқали хабар топган қилиб кўрсатади. Ҳолбуки, у курултойга туркистонликларга раҳбар бўлиб борган ва катта нутқ сўзлаган эди.

Беҳбудий юқорида тилга олинган мақоласида яна қуйидагиларни ёзган: “...Туркия газеталаридан маълум бўлишига қараганда, Россия мусулмонлари диний ва илмий ваҳҳдан алоҳида бир партияий махсусадурлар. Аммо сиёсий ва умумий талаб ва маслаклар тўғрисида кадетларга кўшилтурганға ўхшайдурлар. Россия мусулмонлари ҳизби (партияси — **Н.К.**) ҳам ўзга тоифалардек комитет барпо айламоқчидурлар. Идораи марказия — Централний комитетлари Питрбургда бўладур. Бу партия 31 кишини аъзои марказия сайлаб, аларға Боди Кубодаги (Боку — **Н.К.**) Алимардонбек Тўпчибошев жанобларини садрнишин ва Қозондаги Юсуф афанди Оқчурин жанобларини мусташар (маслахатчи — **Н.К.**) сайлабдурлар. Бу муҳтарам аъзолар, албатта, бир неча шўъбаға бўлунадурки, шўъбаи илмий, шўъбаи сиёсийлардан иборат бўлса керак. Бу 31 нафар аъзоларина Русиядаги аҳли мусулмонлардан бир неча аъзо интиҳоб қилиб олмоқға қарор бермишлар. Аммо бу бобдаги жароид (газета — **Н.К.**) ва тасвидоға (ёзилганлар — **Н.К.**) қараганда, бизни Туркистондан бир нафар аъзо интиҳоб қилмоқға қарор бермишлар. Лекин 6 миллиўнлик Туркистон мусулмонларидан бир аъзо оздур...”

Беҳбудий ва бошқа туркистонликлар курултойининг ана шу қарорига қарши чиқиб, сайловда иштирок этмайди. Аммо курултой қарорларининг бажарилиши Туркистон сиёсий ва ижтимоий ҳаётига ҳам ижобий таъсир кўрсатишига амин бўлган Беҳбудий бошқа туркистонликларни ҳам курултой қарорларини ўрганиш ва уларда қайд этилган вазифаларни бажаришга чоғлаб шундай ёзади: “Яқинда мазкур надваи исломия қарорномаси босилиб, олами матбуот ила нашр қилинадур. Туркистоннинг муҳтарам муаллиф, муҳаррирлари ғараз, нафсоний ҳасад, баҳс ва мунозараи шахсияларини тарк этиб, шу маслак ва шу жамиятға тобеъ ва ходим бўлмоқлари хидмати дин ва давлат, обрўйи ватан ва миллатдур”.

Орадан олти йил ўтгач, сиёсий-ижтимоий ва ҳарбий воқеаларга бой 1914 йилда ёзган бошқа бир мақоласида Бехбудий яна мазкур қурултойни эслаб, унда шахсан иштирок этгани ҳақида шундай дейди: “1325 санаи ҳижриясинда Русия мусулмонларининг муҳтарам зиёли ва акобирларининг Нижний ёрминкасинда миллий ишлар тўғрисида машварат қила турган мажлисга мушарраф бўлмоқ учун Ўрунбург йўли ила Маскуф, Питрбург, Қозон воситаси-ла Нижний Новагўруд бориб эдим”.

Бехбудий ва унинг маслақдошлари кейинги фаолиятларида Россия мусулмонларининг учинчи қурултойи қарорларида кўзда тутилган масалаларни амалга оширишга интилди. Улар, айниқса, И. Гаспирали вафотидан (1914 йил) кейин Россиянинг бошқа ўлкаларидаги илғор мусулмон зиёлилар билан ҳамкорликда халқ бахт-саодати ва миллий манфати йўлида баҳоликудрат ҳаракат қилди.

Тўртинчи қурултой 1907 йил 10 августда Нижний Новгородда ўтказилиши лозим эди. Аммо Россиянинг сиёсий ва ижтимоий ҳаётида рўй берган нохуш воқеалар сабаб бунга имкон бўлмади. Бир то-

мондан, чор ҳукуматининг “17 Октябрь манифести” руҳига зид ишларни амалга оширгани, иккинчи томондан, мусулмонларнинг азалий касали — уюша олмагани боис тўртинчи қурултой 1914 йилдагина чақирилди. Бехбудий бу вақтда Шарқ мамлакатлари бўйлаб сафарда бўлган ва шу сабабли қурултойда қатнаша олмаган. Қурултойда бошқа туркистонликлар иштирок этганми-йўқми, афсуски, бу ҳақда ҳозирча бирор маълумот йўқ.

Учинчи қурултойдан кейин ўн йил ўтгач, 1916 йил июнида бўлиб ўтган Умумроссия мусулмонлари иттифоқи аъзолари кенгашида Марказий комитет ҳузуринда янги бюро ташкил этишга қарор қилинди. Бу бюрога Биринчи Давлат думаси аъзоси Алимардонбек Тўпчибошев, қозонлик мулла Абдулла Апанаев, “Улфат” газетаси ношири Абдурашид Иброҳимов, Петербург университетининг эркин тингловчиси Муса Бегиевлар аъзо этиб сайланди. Бюро аъзолари Петербургда Умумроссия мусулмонлари иттифоқининг асосий мақсади — мусулмонлар ҳуқуқи ва уларнинг миллий ўзлигини ҳимоялаш ғояси йўлида фаолият олиб бориши лозим эди. Ва шундай бўлди ҳам.

Бутумроссия мусулмонларининг Петербургдаги қурултойи иштирокчилари. 1906 йил.

ОГАҲИЙНИНГ ОГОҲЛИК СИРИ

Ҳазрат Навоидан кейин ўзбек классик адабиётида “энг кўп ва энг хўб” ёзган мумтоз шоир, одил тарихнавис, маҳоратли мутаржим Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий таваллудига 200 йил тўляпти. Юз эллик йилдан зиёдроқ вақт бўлибдики, бу улуғ мутафаккир мероси адабиётшунос, таржимашунос ва тарихшунослар эътиборида. Бироқ огаҳийшунослик олдида ечимини кутаётган долзарб муаммолар бисёр. Диққатга сазовор тадқиқотлар яратилгани, шубҳасиз. Устоз Субутой Долимов шоир ҳаёти ва ижодий мероси юзасидан номзодлик диссертацияси ёқлади, профессор Фулом Каримов билан биргаликда мутафаккир асарларининг олти жилдлигини нашр эттирди. Устоз Нажмиддин Комилов, Ваҳоб Раҳмонов сингари таржимашунос олимлар Огаҳийнинг мутаржимлик маҳорати сирларига оид тадқиқотларни амалга оширди. Фатхулла Фанихўжаев Огаҳий шеърлар девони — “Таъвиз ул-ошиқин”нинг илмий-танқидий матнини юзага келтирди. Шоир маснавийлари, мусамматлари, лирикаси бўйича тадқиқотлар яратилди. Заҳматкаш олим Қувомиддин Муниров ижодкорнинг тарихнавислиги юзасидан

бир неча китоблар эълон қилди. “Гулшани давлат” адабий манба сифатида ўрганилди. Булар камми, яна қандай ечимини кутаётган долзарб муаммо бор экан, деган савол тугилиши мумкин. Бироқ...

Бироқ ана шундай улкан ижодкорнинг бирорта ҳам асари жорий имлода тўлиқ ва мукамал тарзда нашр этилмаганига нима дейсиз! Тарихий (аслида бадиий-тарихий) асарлари уларнинг асл моҳияти ҳақида тасаввур бера олмайдиган даражада қисқартириб чоп этилган. “Зубдат ут-таворих” аслида 220 саҳифа, олти жилдликда эса, бор-йўғи, 22 бетдан иборат (ўн баравар қисқарган). “Риёз уд-давлат”, “Жомиъ ул-воқеоти султоний”, “Гулшани давлат” ҳақида ҳам шундай фикрни айтиш мумкин. “Шоҳид ул-иқбол”нинг дунёдаги ягона қўлёзмаси Россия Фанлар академиясининг Санкт-Петербург филиалида сақланади. Асар эндигина ўрганила бошлади. Манбашунос Нафас Шодмонов “Шоҳид ул-иқбол” матнини илмий изоҳлар билан нашрга тайёрлади, шу мавзуда докторлик диссертациясини яқунлади. Мунис тарафидан бошланиб, Огаҳий давом эттирган “Фирдавс ул-иқбол”нинг инглиз тилида икки жилдди-

ги чоп қилинди. Таассуфки, Огаҳий ватандошларининг бу асар ҳақидаги тасавури ҳануз чалалигича қолмоқда.

Огаҳийнинг таржимонлик фаолияти бадиий таржима санъати тарихида алоҳида саҳифани ташкил этади. Низомий Ганжавий, Саъдий Шерозий, Абдурахмон Жомий сингари форс адабиётининг йирик намояндалари меросидан қилган таржималари ҳақида эътиборли тадқиқотлар амалга оширилган бўлса ҳам, мавжуд нашрларда бу асарлар матни мукамал берилмаган. Уларнинг шўро мафкурасига зид деб ҳисобланган ҳамд, муножот ва наът қисмлари, ҳукмдорлар тавсифига бағишланган саҳифалари тушириб қолдирилган. Ўнлаб таржима асарлари эса қўлёзмалар қатида (санокли мутахассислар ўрганганини истисно қилганда) номаълумлигича қолиб келмоқда.

Кўриниб турибдики, навқирон огаҳийшуносларга эҳтиёж катта. Маданий меросга муҳаббатли, эски имлони биладиган, бадиий асарни идрок эта оладиган ёш тадқиқотчилар керак. Одамлар онгу шуурини бозор ташвишлари эгаллаган, ҳамма нарсанинг моддий қиймати бор деган тасаввур оммалашаётган бир замонда қўлёзма чангини ютишдан кўрқмайдиган, меҳнат ва заҳматдан ҳаловат топадиган фидойиларни топиш, афсуски, мушкул бўлиб қолмоқда. Хуллас, муаммо кўп. Уларнинг ечимини топишга эса ҳар қандай ҳолда масъулмиз.

Қуйида Огаҳий шеърятининг эътибордан четда қолиб келаётган айрим жиҳатлари ҳақидаги кузатишларни баён этишга журъат қилдик.

Ҳар нафасда икки неъмат бор

Инсон ким? Унинг жамиятдаги ўрни, мақоми қандай бўлмоғи керак? Беш кунлик умрни қай бир амалларга бағишламоқ зарур? Шарқ шоиру адиблари ана шу сингари азалий ва абадий саволларга жавоб излаганлар. Фикр эгаси борки, ўйлантирадиган бу каби саволларга ҳар бир ижодкор тutilмаган образлар, оҳорли ташбеҳлар воситасида ўзига хос

жавоб бера олган. “Ҳар нафаским, оғиздин ташқари чиқар — ҳаёти Муҳаммадий ва қайтиб ичкари кирар — зоти муфарраҳийдур. Бас, ҳар нафасда икки неъмат вужудға келур ва ҳар неъматға муносиб шукр вожиб бўлур”. Шайх Саъдий “Гулистон”ининг дастлабки мисраларини Муҳаммад Ризо Огаҳий ана шу тарзда ўзбекчалаштиради.

Модомики, ҳар бир нафас учун шукрона вожиб экан, Тангри таоло ато этган истеъдод, қобилиятнинг шукрини бажо келтириш ҳам фарз, ҳам қарз эканига шубҳа йўқ. Шунинг учун ҳам тенгсиз салоҳият соҳиблари — шоирлар ҳар бир асарни Худога ҳамду муножотлар, пайгамбарлар султониға наътлар билан бошлаган. Ҳамдлар — Яратганнинг мадҳи, мақтови. Унинг тенгсиз қудратига айtilган сано — ибтидо ва интиҳодан, яралимишларга хос бўлган хусусиятлардан пок экани таърифи. Инсонни дунёнинг моҳиятини англашга даъват этувчи, теран мазмунни гўзал бадиий шаклда ифодалаган бетакрор фикрлар мажмуи. Ҳайратланарлиси шундаки, ҳамдлар мумтоз шоирларимизнинг деярли барчасида мавжуд. Лекин бири иккинчисини такрорламайди. Ҳар бири ижодкор инсон тафаккури ва истеъдодининг чексиз имкониятларини кўз-кўз қилади гўё.

Муножот — Яратганнинг тенгсиз қудратига иймон келтириш, асл моҳиятни англаган комил инсоннинг бошқа ҳеч кимнинг ҳузурда айтмайдиган икромномаси, оламларнинг тарбиячисига илтижоси, ўтинчи. Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий таъбири билан айтганда, муножот — “Тенгри ҳазратинда тазарруъ қилмоқ”, яъни покланмоқдир. Огоҳ аждодларимизнинг муножотлари бизни-да огоҳликка, ўз ҳолимиз ҳақида тафаккурға ундайди.

Наът — пайгамбарлар султони, Одам алайҳиссалом фарзандларининг афзали Муҳаммад алайҳиссаломнинг таърифи. Унга уммат бўлиш шарафининг тавсифи. Наътлар ўқувчини комилликка даъват қилади. Ўзлик манзилиға йўллайди.

Афсуски, барча мумтоз шоирларимиз қатори Огаҳий томонидан битилган ҳамд-

лар, муножот ва наътлар замон тақозоси билан ўрганилмай келди. Асарларнинг нашрларидан тушириб қолдирилди, илмий жиҳатдан тадқиқ этилмади.

Шоир “Таъвиз ул-ошиқин” дебوحасини куйидаги ҳамд билан бошлайди: “Ададсиз ҳамду сано махозинининг жавоҳири ва ҳадсиз шукру вафо маодинининг завоҳири ул Ҳақими алал-итлоқнинг олий даргоҳиға нисор ва ул донойи анфус ва офоқнинг рафиъ остониға сазовордуким, бани Одам вужуди девониға ақлу фаросат дебوحаси била оройиш ва такаллум ва диросат туғроси билан намойиш бериб, жами махлуқот вужуди кутубидин мунтахаб ва мумтоз қилди. Ва алар орасида баъзисининг тилин фасохат ва балоғат бобида нодир ва сўз риштасиға маоний жавоҳирин назм этарга қодир қилиб, маъни аҳли аросида куёш ёнглиғ равшан ва сарафроз этди. Тоқим, алар ҳумоюн таъълари махзанидин гуногун мазмунлар жавоҳирин назм риштасиға тердилар ва фазлу фатонат чорсуси дўқонлариға ҳамул ранго-ранг ажнос таъбияси била зеб ва оройиш бердилар”.

Мазкур ҳамдда Одам фарзандлариға ато этилган неъматлар икки турли экани зикр қилинган. Биринчиси, ақлу фаросат, нутқ ва таълим-тарбия бўлиб, омага берилган неъмат. Иккинчиси эса хос неъмат бўлиб, “алар орасида баъзилариға” ато этилган. Улар “тиллари фасохат ва балоғат бобида нодир ва сўз риштасиға маоний жавоҳирин назм этарга қодир” шоирлардир. Улар бу улуг неъматнинг шукронасини адо этишлари учун “ҳумоюн таъълари махзанидин гуногун мазмунлар жавоҳирин назм риштасиға термоқлари ва фазлу фатонат чорсуси дўқонларини беэмоқлари” лозим. Яъни, ҳазрат Огаҳий шоирнинг вазифаси, ижодкор масъулияти нимадан иборатлигини таъкидламоқда.

“Таъвиз ул-ошиқин” дебوحасида шоир маснавий йўлида ёзилган куйидаги ҳамднинг келтиради:

*Худойеки, чун берди одамға жон,
Тилини такаллумға қилди равон.*

*Фасохатда олий қилиб шавкатин,
Ошурди фалақдин сўзи рифъатин...*

*Тилин сўзда муъжизнишон айлабон,
Сўзи қадрин элга аён айлабон.*

*Бўлуб назмидин шавқ ўти аён,
Ёқиб ишқ элин ул сифатким — самон.*

Ушбу маснавийда таъкидланишича, Тангри таоло Одам фарзандлари ўз кўнгил хазиналаридаги сўз жавоҳири билан унинг ҳамди ва шукрини қилмоғи учун уларнинг “тилини такаллумға равон, шавкатини фасохатда олий” этди. Шоирларга эса кўнгул хазинасидан жавоҳир сочмоқ, маъно дурларини ошкор айлаб, “назмидин шавқ ўтини аён этмоқ”, кўнгилларда ишқ оловини ёқмоқ вазифасини юклади. Демак, Огаҳий фикрича, шеъриятнинг, адабиётнинг бош мақсади — ишқи ҳақиқийни барқарор этиш. Сўз аҳли шундагина зиммасидаги масъулиятни адо этган бўлади.

Огаҳий “Зубдат ут-таворих” асарининг муқаддимасида бундай ёзади:

*Подшоҳеким, топа олмас азал
бирла абад,
Юз уруб ҳар бири бир сори онинг
мулкида ҳад.*

*Ҳар гадо ҳам эрса олам ичра
султонлиқ топар,
Ҳар кимгаким, онинг алтофидин
етса мадад.*

*Вар малак эрса ҳам ул малъуни
жовид ўлғуси,
Кимсаниким, қаҳр айлаб дарғаҳидин
қилса рад.*

Ушбу ҳамдда Оллоҳ таолонинг шундай бир сифати қаламға олинмоқдаки, унинг мулкида ҳеч қандай чегара йўқ. Ҳаттоки, азал бирла абад ҳам бу мулкнинг поёниға етолмайди. Аввал ҳам Унинг ўзи, охир ҳам. Унинг лутфидан мадад етса, гадо ҳам султонлик топади. Агар У даргоҳидан қувса, фаришта ҳам малъуни жовид бўла-

ди, яъни абадий лаънатга маҳкум этилади. Айни ўринда шоир Иблиснинг қисматига ишора қилмоқда. Бу фикрлар мутолаасида ҳар бир тафаккур соҳиби учун ибрат дарси бордир.

Огаҳий наътлари ҳам қалбларга маърифат нурларини улашади. “Таъвиз ул-ошиқин” дебوحасидаги наът ҳам ушбу фикрни қувватлайди. Наът аввалида шоир Расулulloҳдан ҳам фасоҳатлироқ сўзлайдиган киши бўлмаганини, “сўзи(нинг) шарбати жондан ҳам амлаҳ (ширинроқ — **Н.А.**)” эканини алоҳида таъкидлайди. Шеърда айтилишича, Пайғамбаримизнинг фазл аҳлига қилган эҳсони шу қадар кўпки, ундан барча баҳраманд. Бу эҳсон шарофатидан уларда эҳтиёж (тирикчилик) ғами йўқ. Шунинг учун ижодкор Оллоҳ талога мана бу тарзда илтижо қилади:

*Илоҳо, ҳамул шаҳи огоҳнинг,
Малакчовушу арш даргоҳнинг...*

*Мақомин ҳузурингда айлаб рафиъ,
Бори аҳли исёнға қилгил шафиъ.*

*Улусға неча кўб эса шумлиғ,
Онинг лутфидин берма маҳрумлиғ.*

*Хусусан, мени — мужриму зорни,
Сияхрўйу, осийу бадкорни.*

*Шафоатидин айлама ноумид,
Юзим рўзи машҳар аро қил сафид.*

Пайғамбар алайҳиссаломни фасоҳат билан мадҳ этган шоир ўзини “мужриму (гуноҳкор — **Н.А.**) зор, сияхрўйу, осийу бадкор” деб атади ва Тангри таолодан Расули акрам шафоатидан ноумид қилмасликни, рўзи маҳшарда юзини ёруф қилишини сўраб илтижо этади.

Аждодларимиз иймон-эътиқодни ҳар нарсадан устун билган. Илму маърифат шарофати боис кибру ҳаводан йироқ бўлган. Камолотнинг ҳар бир мақомига кўтарилганларида аввалги даражадаги қусурлар учун ўзларини гуноҳкор санаган. Шоирнинг ўзини “мужриму зор, сияхрўйу осийу бадкор” деб аташи са-

бабини шундай тушунмоқ керак. Қолаверса, ҳақиқат аҳли ҳеч қачон “Мен камолот тимсолиман, гуноҳлардан покман”, демайди. “Мужриму зорман, сияхрўйман, осийу бадкорман”, дея ўз-ўзини маломат қилади. Шу тариқа нафс қутқусини енгади, покланади.

Умуман, Огаҳий ҳамдлари, муножотлари ва наътлари — мутолаа қилувчига тутилган кўзгу. Ҳар бир тафаккур эгаси бу кўзгуда ўз аксини кўрмоғи мумкин.

Огоҳлик асрори

“Шеър бир неъматини узамокурим, — деб ёзади Огаҳий, — Тангри таоло уни ҳар кишига ато қилмашидур ва уни айтмоқ ҳунари ҳар кимнинг қўлидин келмашидур. Шеър шоирнинг иззат ва давлат неъматини ҳосил қилмоғига сабаб, балки, икки дунё манзилати саодатига восил бўлмоғига боисдур”.

Шоирнинг ўзи, шубҳасиз, ана шу бахтга мушарраф бўлган саодат соҳибидир. Унинг шеърлари шарқ газалиётининг асосий мавзуи бўлган Ҳақ ишқи билан сугорилган:

*Ушшоқ тани жони эрур бодаи васлинг,
Лутф айлаю жон еткур ўлукжисмима, жоно.*

*Чун Огаҳий кул бўлди ёна ишқинг ўтиға,
Ёндурма тамуғ ўтиға, ё раб, они ёно.*

Ҳақиқий ошиқ ишқ домига бандликни чин озодлик дея эътиқод қилади. Чунки ишққа асир бўлмаган кўнгилни нафсу ҳаво забт этади. Бундай кўнгил нафс қулига айланади. Нафс уни гуноҳ сари етаклайди. Гуноҳ эса кўнгилни қорайтиради. Муборак ҳадисда зикр этилишича: “Ҳар кимки, бир гуноҳ иш қилса, унинг қалбида бир қора доғ пайдо бўлади. Агар астойдил тавба қилса, доғ кетади. Тавба қилмасдан гуноҳларда давом этаверадиган бўлса, доғлар сони кўпайиб бораверади”. Шунинг учун ҳам шоир “мажоз ичра кудуратлар етишган” кўнглига “ҳақиқат жомининг базмидин сафо” етказишни сўраб, Яратганга илтижо қилади:

*Жонни ишқинг домиға банд айлабон
озод қил,
Ким ҳаво занжирини нафс айламиш
маҳкам анга.*

*Кўнглума еткур сафо базми
ҳақиқат жомидин
Ким, мажоз ичра кудуратлар етурмиш
ғам анга.*

Ҳазрат Навоий фикрича, ишқ уч турли бўлади. “Маҳбуб ул-қулуб”да зикр этилишича, биринчиси — оддий авом ишқи бўлиб, халқ орасида машҳур ва кенг тарқалгандир. Бу ишқ жисмоний лаззат ва шаҳвоний нафс билан чегараланиб, олий мартабаси шаръий никоҳдир. Иккинчиси — алоҳида фазилат эгаларига хос. Бу ишқ соҳиблари пок кўзни пок ният билан пок юзга соладилар ва пок кўнгил у пок юз шавқи-завқи билан беқарор бўлади. Пок ошиқ бу пок юз воситасида ҳақиқий маҳбуб жамолидан баҳра олади. Учинчиси — сиддиқлар, ҳақгўйлар ишқи бўлиб, улар Ҳақ таоло жамолини очик кўриш умиди билан яшайди. Уларнинг Ҳақни кўз билан мушоҳада қилиш умидлари ҳатто ўзни унутиш даражасига етади. Агар ҳодисалар бўрони осмон гулшанининг бир қаватини учуриб кетса — улар беҳабар ва агар юлдузлар гул баргини ҳар томонга совурса, буларга асар қилмайди.

Алишер Навоий иккинчи тур ишқни баён қилганда Амир Хусрав Дехлавий, Шайх Ироқий, Хожа Ҳофиз Шерозий, Абдураҳмон Жомий каби улуғлар номларини санаб, уларни “ишқ аҳлининг покбозлари, шавқ-завқ аҳлининг назм битувчи ва афсонага пардоз берувчилари” деб атайди. Абдураҳмон Жомий номини тилга олиб, “Яна ул ҳазратнинг муҳаббат қадаҳидан юқ-юрум ичиб, тўғри йўл кўрсатишидан фонийсифат бўлган, дард ва ишқни туркий тилда ҳарорат билан ифодалаб, турклар ўртасида ўз ижоди билан ҳаяжон ва сортлар орасида офат кўзғотган кимса ҳам бор”, дея ўзини ҳам шу сафга қўшади.

Бизнингча, ушбу муборак номлар қаторига XIX асрдаги аждодларимиздан би-

рортасини қўшиш зарурати туғилса, бунга энг муносиби Муҳаммад Ризо Огаҳий бўлиши шубҳасиздир. Қуйидаги таҳлилий фикрлар ҳам буни тасдиқлайди:

*Зиҳи жонларға васлинг шавқидин айшу
тараб пайдо,
Ғаҳи дарду фироқинг хавфидин ранжу
тааб пайдо.*

Ҳазрат Огаҳий наздида ёр васли “пок юз воситаси билан пок ошиқнинг ҳақиқий маҳбуб жамолидин баҳра олиши”дир. “Висол шавқи” эса, кўнгилнинг “пок юз шавқи-завқи билан беқарор бўлиши” деб тушунилмоғи керак. Демак, ғазал матлаини қуйидагича шарҳлаш мумкин: “Висолинг шавқи жонларга қувонч келтирганидек, дарду фироқинг хавфи машаққат пайдо қилади”.

*Эди ишқингға жонлар мубтало
ул чоғдаким, эрди
На тан, на танда бош, на бошда юз,
на юзда лаб пайдо.*

Ислом ақоидида “Алмийсоқ” деган тушунча мавжуд. Манбаларда зикр қилинишича, Алмийсоқ деганда Тангри таоло олам ва Одамдан бурун ер юзига то киёматгача келадиған жами инсонларнинг руҳларини яратгани тушунилади. Ҳақ таоло минг бир пардасидан фақат биттасинигина кўтариб, жамоли жилваси зоҳир этганда, руҳлар барчаси беҳуш бўлиб йиқилган. Тасаввуф аҳлининг қарашича, Оллоҳ таолонинг ишқи инсон кўнглида ана шу кундан пайдо бўлган. Юқоридаги байтда худди шунга ишора бор.

Парвардигорнинг ҳусни олам гўзаллигида зуҳур этади. Яралмишларнинг гўзаллиги, мукамаллиги уларнинг Яратувчи ҳусни бемисолига кўзгу экани билан изоҳланади. Бу кўзгу, яъни оламда бировга “гул масаллик орази гулгун” берилган бўлса, бировда унинг ишқидан “юз шўру шааб пайдо”. Тангри таолонинг ҳеч бир ўхшаши, тенги йўқ. У ўзининг бемисол кудратини намойиш этиш ва бан-

даларнинг буни тафаккур қилиши учун бировга сарвдек чиройли қомат, бировга эса кумридек ишқ титроғини берди. Шоир “Халойиқ хилқати бир-бирига яксар зарурийдур, / Эмасдур қудратингдан жумла ашё бесабаб пайдо”, деб ҳисоблайди. Бинобарин, яралмишларнинг ҳеч бири алоҳида ҳолда мавжуд бўлолмайди. Бир-бирини тақозо этади, бир-бирига зарурат сезади. Масалан, Тангри таоло кеча ва кундузни яратди, Қуёшу ойни, булут ва шамолни, еру фалакларни бино қилди. Улардан бирортасисиз ҳаётни тасаввур этиб бўлмайди. Шундан ҳам кўриниб турибдики, жумла ашёнинг пайдолиги бесабаб эмас. Бунда мукамал қонуният мавжуд.

*Шабу рўз олам аҳлига эрур
бири-биридан нофиъ,
Эмас беҳуда бўлмоқ ҳикматингдан
рўзу шаб пайдо.*

Оламни кунсиз фақат тун ҳолатида ёки аксинча тасаввур этиш маҳол. Кун ва тун ҳам инсонга берилган улуғ неъматлардан. Инсон кундузи тириклик гами билан юрса, тунда ором олади. Огаҳий ана шу улуғ неъматларни зикр этиб, уларнинг инсонга нечоғлиқ манфаатли эканини таъкидламоқда.

Инсон зотики бор, эзгу орзулар, мақсадлар билан яшайди. Бу мақсадларига етказишни сўраб, оламларнинг тарбиячисига илтижо қилади. Одам болалари мурод манзилига восил бўлиши мумкин. Фақат бунинг учун сидқу ихлос билан, астойдил ҳаракат қилмоғи зарур. Огаҳийнинг мақсади — ишқ сиридан огоҳ бўлмоқ. Тахаллуси ҳам беҳуда танланмаган, унинг замирида шунга ишора бор:

*Не тонг огоҳ бўлса Огаҳий ишқинг
сириндиким,
Онга беҳуда эрмас осмондин бу
лақаб пайдо.*

Тангри таоло инсонга беҳисоб неъматлар ато этиб, уларнинг барчасини инсонга хизмат қилдирган. Савол ту-

гилади: бундан қандай мақсад кўзда тутилган? Не бир ҳикмат яширин бунда? Огаҳий фикрича, бундан мурод — Ҳақ ишқи. Токи, инсон бу ашёларга эмас, балки уларни яратгучига муҳаббат қўйсин. Ишқ сиридин огоҳ бўлсинки, ҳақиқий ишқ Ҳақ таолога бўлади.

Умрнинг ибтидоси бўлгани каби интихоси ҳам мавжуд. У бошлангани каби бир кун поёнига ҳам етади. Ўлим ҳаётнинг сўнгги манзили каби туюлади. Аслида эса абадий ҳаётнинг бошланиши, демакки, абадият манзилига ўтгучи кўприкидир. Инсонда дунёга келишда ҳам, кетишда ҳам ихтиёр йўқ. У бу ёруғ жаҳонга ўз хоҳишидан ташқари ҳолда келади ва ўзи истамаган ҳолда уни тарк этади. Шундай экан, шоирнинг таъкидлашича, инсон абадий манзилга курук қўл билан, ҳеч қандай тайёргарликсиз бориши мақсадга мувофиқ эмас. Сафарга чиқаётган киши албатта йўл яроғини ҳозирлаши лозим. Огаҳий ёзганидек, “Йўл яроғин тутки, эмди етгуси навбат санго”. Сафар тараддудини кўраётган инсон йўл яроғини ҳозирлабгина қолмай, ҳамроҳларнида танлаши лозим. Бинобарин, ёмон ҳамроҳ билан саодат манзилига етиб бўлмайди. Шоир ғазалнинг мақтаида худди шу фикрни илгари суради:

*Огаҳий, жаҳд эт, мусоҳиб бўл ҳақиқат
аҳлига,
Тобакай бўлғай мажоз аҳли била улфат
санго.*

Шарқ фалсафасида бу дунё тунга қиёсланади. Тонг эса маҳшар куни маъносида ишлатилади. Қуйидаги байтда ушбу фалсафанинг теран бадий инкишофини кўриш мумкин: “Ушбу оқшом бу сифат айшу нашотимни кўруб, / Ҳар нафас аъдо малул, аҳбоб хушдилдур манго”. Шоир фикрича, бу дунёдаги айшу нашот дўстларни хурсанд ва душманларни ғамгин этади. Бу ҳолнинг оқшомда (бу дунёга тун сифати берилган) содир бўлаётганига алоҳида урғу берилаётгани бежиз эмас. Лекин инсон фонийдаги ҳолига мағрур бўлиб, ғафлатда қолмаслиги

керак. Чунки бу оқшомнинг охири бор. Эртага муқаррар равишда тонг отади. Тонгда уятли бўлиб қолмаслик учун эса тунни ғанимат билмоқ зарур:

*Муғтанам тут, Огаҳий, бу тунниким,
маълум эмас,
Тонгла даври чарҳдин не ҳол
восилдур манго.*

Умуман, Огаҳий шеърятти мисолида ҳам кўришиб турибдики, Шарқ поэзияси инсонни ўз ҳолидан огоҳ бўлишга, моҳиятни англашга, умр аталмиш улуг неъматни беҳуда сарф этмасликка даъват этади. Муборак ҳадисда “Кимки ўзини, ўз моҳиятини англаса, яратган Парвардигорини англайди”, дейилиши бежиз эмас. Зеро, ўзини ва шу орқали Парвардигорини англаш — инсон камолотининг бош шарти. Огаҳий ижодий мероси, жумладан, лирик шеърлари ҳам шу улуг мақсадга хизмат қилади. Бу адабий хазинанинг абадиятга дахлдорлиги сабаби шунда.

Комил инсон ким?

Шарқ фалсафасида ва унга асосланган бадиий адабиётда комилликнинг асосий шарти сифатида илм-маърифатга юксак эътибор билан қаралади. Илм-маърифат тараққийга хизмат қилса, унинг зидди бўлган жаҳолат жамият таназзулига омилдир. Ҳар бир инсон ўзи яшаётган жамият тараққийси учун масъул. Шундай экан, камолотга интилиш ҳам фарз, ҳам қарзидир.

Муборак ҳадислардан бирида “Кимки бу дунё роҳатини кўзласа, тижорат билан шуғуллансин. Мақсади охират саодати бўлса, ибодат қилсин. Агар икки дунё саодатини орзу этса, илм ўргансин”, дея зикр этилади. Зеро, инсон ҳаётини илму маърифатсиз тасаввур этиш қийин. Улуг аждодларимизнинг илму маърифатга тарғиб қилиши сабаби шу. Огаҳий шеъряттида ҳам ушбу мавзу етакчи ўрин тутди “Илм андоғ ганжи нофиъдур бани Одамғаким, / Кимда ул бўлса, ики

олам бўлур обод анго”. Ушбу байтни мазкур ҳадиснинг шеърый шарҳи дейиш мумкин.

Хўш, бунинг акси бўлса-чи? Инсон илмсиз, жаҳолатда яшашга маҳқум этилса-чи? Бундай инсонни қандай оқибат кутади? Шоирнинг хулосаси мана бундай: “касби илм этмай, маҳзи жаҳл ила” қолган киши “икки олам обрўси”ни барбод этади.

*Олим улдурким, шариатдин тажовуз
қилмаса,
Гар тажовуз қилса, билгил, пешадур
илҳод анго.*

Огаҳий фикрича, олимлик даъвосидаги ҳар бир киши шариатга, яъни, Парвардигорнинг ҳукмларига итоат этмоғи, бўйсунмоғи лозим. Дунёда қилган ҳар бир амали учун муқаррар равишда жавоб беришни бир нафас ҳам эсидан чиқармаслиги керак. Акс ҳолда, у нафснинг қулига айланади. Илҳод — йўлдан адашиш, йўлсизлик маъноларини англатади. Мулҳид — илҳодга мубтало бўлган кимсадирки, у гарчи олим бўлса-да, илмидан жамиятга ҳеч қандай наф етмайди. Миллатимиз фахри ҳазрат Навоий ана шундай ҳолдан огоҳлантириб, кимки илмни “воситаи жоҳ” этса, яъни ўзининг тор манфаатига қурбон қилса, “ўзинию халқини гумроҳ этиши”ни алоҳида таъкидлагани бежиз эмас. Демак, илм жамиятга фойда берагина қадрли. Бунинг асосий шарти эса у иймонга асосланмоғи керак. Мутафаккир аждодларимиз, жумладан, Огаҳий меросида “илми нофиъ” — манфаатли илм тушунчаси кўп қўлланади. Илм манфаат келтирмаслиги, бефойда бўлиши ҳам мумкинми, деган табиий савол туғилади. Тарихда бунга мисоллар жуда кўп. XX асрда яшаган икки машҳур мустабид — Сталин ва Ҳитлер илмсиз эдимиз?! Ёхуд қирғин қуроллари кашф этганларни илмдан беҳабар дейиш мумкинми? Демак, илм инсоннинг, баъзан эса бутун бир жамиятнинг зиёнига хизмат қилиши ҳам мум-

кин... Огаҳий фикрича, ана шундай бейфойда илм эгаси, билими осмонга етган бўлса ҳам, олим эмас.

Қаноат — комилликнинг бош шартларидан. Шу боис ҳам мумтоз шоирларимиз унга алоҳида эътибор билан қараган. Зеро, қаноат — бошдаги тож. Унинг акси бўлган тамагирлик эса инсоннинг асл табиатига ёт туйғу. Қаноат инсонни юксакликка кўтарса, тама уни забунликка маҳкум этади.

Огаҳий шеъриятида юксак фазилат — қаноатга тарғиб этувчи байтлар салмоқли ўрин тутди. Ушбу фикрга далил сифатида шу мавзудаги икки ғазални шарҳлашга уринамиз. Биринчи ғазал матлаида шоир “Кимнингки қалби қаноат нуридан баҳра олган бўлса, у иззат осмонида порлаган ойдир”, яъни у ҳар доим хурматга, эҳтиромга лойиқ, деган фикрни илгари суради. Таносиб санъати (нур, сипеҳр, банди мунир) шоирга оҳорли фикрни ғўзал бадиий шаклда ифодалаш имконини берган:

*Бўлса ҳар одам қаноат нуридин
равшанзамир,
Улдурур иззат сипеҳри авжида
бадри мунир.*

Мумтоз шеъриятда бир фикрнинг аксини ифодалаш орқали унинг таъсирчанлигини ошириш усули кенг қўлланади. Қаноатнинг нечоғлиқ улуғ фазилат эканини таъкидлаш учун унинг зидди бўлган таманинг инсонийликка ёт эканига урғу берилиши сабаби шунда:

*Чун тамаъ бирла агар олдинг бировдин
бир дирам,
То қиёмат бегумон билгил онга
бўлдинг асир.*

Тама инсоннинг шаън-шавкати эрга уради. Уни энг муқаддас туйғу — эркидан Мосуво қилади. Шунинг учун оқил ва маърифатли инсон жоҳиллар ҳузурида хор бўлишни, жоҳ учун, яъни, бу дунё матоҳи учун ҳар нокасга таъзим қилишни ўзига эп кўрмайди.

Инсоннинг асл моҳиятини, нечоғли шараф соҳиби эканини англаган киши тамадан узоқ бўлади. Қаноатни ўзига пеша тутди. Халқимизда бойлик ашёларнинг, мол-дунёнинг кўплигида эмас, назарнинг тўқлигида, деган ҳикмат бор. Зеро, дунёга қул бўлган инсонда ор-номус бўлмайди. Ор-номуссиз кимса учун эса ҳеч қандай муқаддас туйғу йўқ, у нафсу ҳаво қули, ҳирсу ҳавас бандасидир. Бундай кимсага иймон, эътиқод, Ватан, миллат каби тушунчалар бегона. Унинг учун ягона туйғу — нафс.

Инсон ҳаёт экан, эҳтиёждан холи бўла олмайди. У ҳар доим нимагадир ҳожат сезиши табиий. Хўш, шундай экан, у ҳожатини қандай раво этсин? Кимнинг ҳузурига борсин? Кимга ёлворсин? Шоир эҳтиёжни бировдан тама қилмасдан қондиришнинг ягона ва тўғри йўлини тавсия этади. Инсон ҳожатини “ул Соҳибкарам (яъни Оллоҳ таоло) даргоҳидан” истасин. Негаки, бой ҳам, фақир ҳам фақат Унга муҳтож.

Муҳтожларга ёрдам кўрсатиш, маҳзунларни шод этиш — миллатимизнинг хос хусусияти. Бечораҳол тама қилмаслиги керак. Бой эса ўзи билиб унга ёрдам кўрсатиши лозим. Шоир айтмоқчи, “Афтодаларга дастгирлик қилган, ёрдам берган икки оламда афтодалик кўрмайди”.

Ҳақиқий роҳатни кўзлаган инсон мол-дунёга муҳаббат қўймайди. Бинобарин, ҳою ҳавас кўздан уйқуни, тандан роҳатни олади. Инсонни нафс гирдобига ташлайди, тубан бир даражага туширади, ҳақиқат йўлидан чалғитади. Бундай одам ўзига жаҳолатни касб этади, маърифатдан баҳра ололмайди.

Ҳақиқий эрк Ҳаққа қулликдан бошланади. У инсонни тамадан ва бошқа ҳар қандай салбий иллатлардан поклайди, юксак мартабага кўтаради. Шу боис ҳам шоир қуйидаги хулосага келади: “Боғлагил тоатга бел, майл этма эл таъзимига, / Огаҳий, гар Ҳаққа эрсанг бандаи фармонпазир”.

Огаҳий қаноатнинг инсон ҳаётида тутган ўрнини юксак баҳолайди. Шоир мазкур мавзуга қайта-қайта мурожаат қилиш-

дан ташқари, “Қаноатдур” радифли махсус газал ҳам битгани бу фикрни тасдиқлайди. Мазкур газалнинг баъзи байтларини шарҳлаш масаланинг моҳиятига чуқурроқ кириш имконини беради.

*Бу маҳфил ичра роҳат нашъасидин
ком олур доим,
Кишиким, журъа нўши жоми
саршори қаноатдур.*

Шоир айтмоқчи, қаноатни ўзига пеша тутган инсоннинг қалби доим роҳатда. Чунки, қаноат — тенгсиз хазина, дунёнинг ҳеч бир бойлигига алишиб бўлмайдиган бебаҳо неъмат. Ундан баҳрамандлик инсонни ана шу саодатга восил этади. Огаҳий таъбири билан айтганда, қаноат тоғини ўзига манзил қилган солиқнинг, Ҳақ йўлчисининг “мақсуд сар ҳадди”га етиши осон кечади. Зеро, қаноат иродани бақувват, иймонни мустаҳкам қилади, маънавиятни юксалтиради. Бунинг акси-ча, киши “безори қаноат” бўлса, “хоксору дарбадар”ликка юз тутади.

Синалган ҳақиқат шундан иборатки, қаноат ўз соҳибини иззат ва улуғлик мақомига кўтаради. Ундан бебаҳра кимса эса бориға шукр қилмайди, кеча-кундуз демай, ризқ излайди, нафс йўлида елиб югуради, мол-дунё йиғади. Натижада инсонлик шаънини унутади. Бундай кимсалар ҳоли куйидаги ҳадиси қудсийда очиқ-равшан баён этилган: “Эй, одам фарзанди, — дея хитоб қилади Тангри таоло, — мен тақсим қилган ризққа қаноат қилсанг, ҳузуримда сенга муносиб ажр-муқофот бор. Мабодо қаноат қилмансанг, ризқ излаб ваҳшийлар каби тўрт тарафга югурасан. Бироқ насибангдан ортиғига эриша олмайсан. Қаноат қилмаганинг учун эса менинг ҳузуримда уялиб қоласан”.

Қаноатни ўзига пеша билган инсон — аҳли жаҳон ичра азиз ва аржуманд. Кимки олам аҳлининг ҳурматиға сазовор эса, бу — қаноатнинг шарофатидан. Шоир таъбирича, ҳар кимгаки бу улуғ неъмат ато этилса, кимнингки дилдори қаноат бўлса, билинги, у азизу комёбу комкор-

дир. Қаноат соҳиби бунинг учун ҳар қанча шукрона қилса оз. Шоир яна бир шеърда бундай ёзади:

*Тангрига айлаб таваккул, қил
қаноатни шиор,
Икки оламда керак бўлса агар
иззат санго.*

Айниқса, бугунги кунда аждодлари-мизнинг шу тахлит доно ўғитларига, ҳикматларига кучли маънавий эҳтиёж сезилади. Уларга амал қилиш камолотнинг, икки олам иззатиға эришмоқнинг бош шартидир. Ана шундай фазилат соҳибларининг кўпайиши муқаррар равишда жамият тараққиётиға, мамлакат ва миллат равнақиға олиб келади.

Комилликнинг яна бир шarti — огоҳлик. Огаҳий лирикасида бу масалаға ҳам алоҳида эътибор берилганини кузатиш мумкин. Маълумки, шоир умрининг асосий қисми саройда ўтган. У хоразмшоҳларнинг устози, маслаҳатгўйи сифатида доимо улар ёнида бўлди. Уч хонлик ўртасидаги ноаҳилликдан изтироб чекди. Салтанатда адолат бўлиши учун қайғурди. Миллатни огоҳликка, илму маърифатға чақирди. “Мулку миллатға эмин ўлса агар огоҳлар, / Икки олам обрўйин ҳосил эткай шоҳлар” дея шоҳ ёнида огоҳлар, яъни, Ҳақнинг амридан, раиятнинг аҳволидан, элнинг турмуш тарзидан, ўзга давлатлару миллатлар ҳолидан хабардор фозиллар бўлса, мамлакатда адолат ҳукм суришини, жамият тараққиётиға юз буришини, бу эса салтанат соҳибининг икки дунёда азиз бўлишида бош омил эканини алоҳида таъкидлади.

Хўш, бунинг акси бўлса-чи? Шоҳ ёнини “надавлат жоҳиллар” эгалласа-чи? Шоирнинг фикрича, бундай пастҳимматлар билан ҳеч қачон кўзланган муродға етиб бўлмайди. Подшоҳға “донойи олий-жоҳлар” лозим. “Пастҳиммат жоҳили надавлат ўлмас дастёр, / Шаҳға лозимдур неча донойи олий-жоҳлар”.

Чунки жоҳиллар ўзидан ўзгани кўра олмайди. Фақат ўзим бўлсам дейди. Ўз нафси йўлида ҳеч қандай разилликдан

тоймайди. Шу боис, “лойиқи давлат эмасдур ҳар назаркўтоҳлар”. Назаркўтоҳ — калтабин, узоқни кўра олмайдиган жоҳил кимса. Бундайларга давлат тегса, эл молини ўз нафси йўлида туя қилишдан ҳам тоймайди. Мол-дунё йиғади, айшу ишрат, кибру ҳаво каби иллатларни ҳаётий аъмолига айлантиради. Бу эса, охир-оқибатда мамлакатни инқирозга олиб келади, давлат сиёсатини издан чиқаради. Шоир назаркўтоҳларнинг аҳолини қуйидагича баён этади:

*Сарф этиб эл молин ўз нафси учун
қилғой мудом,
Зийнати току, турнубу, суффау,
бингоҳлар.*

Яъни бундай кимсалар эл молини ўз нафсига қурбон қилади. Зебу ҳашамга зўр беради. Оёқлари ердан узилади. Мансаб-мартабани бойиш манбаига айлантиради.

Агар мамлакатда безорилик, беҳаёлик, гумроҳлик ривож топса, бундай юртдан хайр-барака кўтарилади. Нотинчлик, хусумат, хунрезлик бундай юртни ўз гирдобига олади. Бунинг сабабини эса шоир қуйидагича изоҳлайди: “Ғофил ўлса шаҳ агар мулку сипаҳ аҳолидин, / Бошга иш тушканда суд этмас ғиғону оҳлар”. Подшоҳ мулку сипоҳ аҳолидан ғофил бўлса, мамлакат таназзулга юз тутиши муқаррар. Яқин тарихимиз, уч хонлик ўртасидаги манфаатпарастлик низолари бунинг далили. Огаҳий фикрича, ҳукмдор

мамлакат ва қўшин аҳолидан доимо огоҳ бўлмоғи лозим.

Ғазал оптимистик руҳ, кўтаринки кайфият билан ниҳояланган. Бироқ мақтадаги “шаҳи огоҳ”, “онга аркони давлатдур ҳама огоҳлар” сингари жумлаларни айна ҳақиқат деб қабул қилиш тўғри эмас. Буни кўпроқ Огаҳийнинг истаги, орзуси сифатида баҳоланса, мақсадга мувофиқ бўлади:

*Огаҳий, қил шаҳи огоҳинг дуойи
давлатин,
Ки, онга аркони давлатдур ҳама
огоҳлар.*

Огоҳлик — инсоннинг ўзлигидан, аҳоли оламдан хабардорлиги. Худди ана шу ғазилатдан мосуволик XVI асрдан бошлаб ғафлат ва жаҳолатга олиб келгани, оқибатда Ватан ва миллат таназзулга юз тутгани, юрт мустамлака гирдобига тушгани бугун ҳеч кимга сир эмас. Бироқ ўша мураккаб ва зиддиятли замонларда ҳам Огаҳий сингари огоҳ, дунёга очик кўз билан қарайдиган мутафаккирлар бўлган. Улар асарларининг мутолааси маърифатнинг асл моҳиятини англаштириши, инсонга ким эканини, зиммасида қандай масъулият борлигини эслатиши билан бугун ҳам беқиёс аҳамиятга эга. Замонлар ўтаверади. Бироқ, ишонч билан айтиш мумкинки, Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий адабий мероси асрлар оша янгидан-янги авлодларнинг маънавий камолотига хизмат қилаверади.

БОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАР

Ўзбек тили жозибасини намоён этувчи энг қадимий, содда ва халқона шеър намунаси Аҳмад Яссавий ҳикматлари бўлса, наср бобида бундай асар Носируддин Бурҳонуддин Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий”-си дейиш мумкин. Мумтоз адабиёт тарихида Пошшохожанинг “Гулзор” ва “Мифтоҳ ул-адл”, Алишер Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб”, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома”, Абулғози Баҳодирхоннинг “Шажараи турк” ва “Шажараи тарокима” асарлари, шунингдек, панд-насихат, саргузашт, ҳасби ҳол ва бошқа йўналишдаги кўпдан-кўп насрий дostonлар, қиссалар ҳам яратилгани маълум. Шўро тузуми даврида унутилишга маҳкум этилган шундай нодир дурдоналардан бири — асрлар мобайнида “Қисас ул-анбиё” (“Пайғамбарлар қиссалари”) номи билан машҳур бўлиб, тилдан тилга ўтиб келган Рабғузий асари ҳам ўйноқи оҳанги, халқона равон тили, гўзал шоирона лутфу карами билан ўқувчини ўзига мафтун этади.

“Қисас ул-анбиё”ни Қуръони каримнинг бадий насрдаги бетакрор тафсири, шарҳи дейиш мумкин. Маълумки, мумтоз адабиётда Қуръони каримга, унда тилга олинган қиссаларга таяниб яратилган асарлар талайгина. Масалан, Дурбекнинг “Юсуф ва Зулайхо”, Фаридуддин Атторнинг “Мантиқ ут-тайр”, Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” дostonлари... Буюк италян шоири Дантенинг “Илоҳий комедия” асари ёки улуғ рус адиби Михаил Булгаковнинг “Уста ва Маргарита” романи насронийлик дини ривоятларига таяниб яратилгани, Чингиз Айтматовнинг “Қиёмат” ва Аббос Саиднинг “Беш кунлик дунё” романлари эса “Уста ва Маргари-

та” асари таъсирида ёзилганини кўпчилик билади. “Қисаси Рабғузий” бу асарларга нисбатан аслиятга яқин, тафсилотларга бой, шуниси билан ибратли, халқимиз руҳига монанддир. Рабғузий қиссаларининг муҳим фазилати шундаки, унда Олам ва Одам яратилишидан бошлаб Одам алайҳиссаломнинг икки ўғли Қобил ва Хобил, шунингдек, Шис, Идрис, Нух, Худ, Иброҳим, Исмоил, Исҳоқ, Мусо ва Исо пайғамбарлар, пайғамбари акрам Муҳаммад алайҳиссалом ҳаёти қизиқарли услубда, равон, мароқли тилда ҳикоя қилинган. Бугина эмас. Ҳар бир ҳикоя, қиссадан “ҳисса” ҳам чиқарилган. Жумладан, оламнинг яратилиши хусусида сўз юритар экан, Рабғузий бундай дейди: “Хабарда андоқ келур: якшанба кун кўкларни яратти; душанба кун ойни, кунни, юлдузларни яратти; сешанба кун олам халқинда куш-қуртларни, фаришталарни яратти; чаҳоршанба кун сувларни яратти, елларни, булутларни чиқорди, йиғочларни, ўт-емларни яратти, ундирди, рўзиларни улаштирди; панжшанба кун ужмоҳ, тамуғни, раҳмат ва азоб фаришталарини яратти, хурларни яратти; азина кун Одамни яратти; шанба кун нарса яратмади”. Нақадар содда, равон, бугунги кун ўқувчиси ҳам осон тушунадиган жумлалар! Ёки Яратган Эгамнинг Қодирлиги ва чексиз қудратини кўрсатувчи куйидаги мухтасар таърифга диққат қилинг: “Бу қамуғ нарсаларни, тақи минг мунча нарсаларни кўз юмуб очкунча яратку яроғи бор эди”. Олам ва Одамни, “беш кунлик дунё”ни, “тақи минг мунча нарсалар”ни кўз юмиб очгунча яратишга қодир Оллоҳ нега бу ишга беш кеча-кундузни сарфлаб, бир кеча-кундуз сукутга чўмди? Кейинги жумла бу саволга жавоб бўлади:

“Менки шундай Қодир бўла туриб шошил-мадим, эй ожиз бандалар, сиз ҳам шошил-масдан, оқибатини ўйлаб иш қилинг!..” Яратганнинг буюк таълими, мавлоно Рабғузийнинг ҳикматомуз сабоғи биргина шу жумлада мужассам.

Еру осмон таърифида сўз юритар экан, Рабғузий Иблис алайҳи лаънанинг келиб чиқиши, пушти палаги, исмларига алоҳида тўхталиб ўтади. Михаил Булгаков романида “Азозелла”, бизнинг тилимизда “Азозил” номини олган шайтон, даставвал, “Ҳорис” деб аталган ва етти қават ер остида яшаган. Унинг бобокалонлари эса эркак арслон қиёфасидаги Жаблит ва бўри қиёфасидаги Таблит эди, уларнинг илон ва чаённиқига ўхшаш думи бўлган. Лекин Ҳорис астойдил тоат қилиб, етти қават ер остидан ер устига чиқади ва у сажда қилмаган бир қарич ҳам ер қолмайди, натижада Ҳорис етти қават осмонга юксалади, ҳатто фаришталарга устод бўлади! Лекин ўзининг олов ёлқинидан бино бўлгани, чеккан беадад захмат-машаққатларидан такаббурликка берилиб, тупроқдан яратилган Одамга таъзим қилишдан бош тортади, Тангрига исён қилади — “Мани ўттин яратдинг, ани қора тупроқдин яратдинг”. Рабғузий Азозилнинг Иблисга айланиш тарихини шундай яқунлайди: “Қачон Азозил бу ҳужжатни қилди эрса, Азозил отини кўтардилар, Иблис от бердилар, маънисини “ноумид” демак бўлур”. “Қисса”дан шундай ҳисса чиқарилади: “Иблиси лаин ўтни тупроқдин ортуқ теги. Билмадики, тупроқ ўтдин ортуқ турур. Ул далил узаким, ўт ўғри турур, қаю нарсани ўтга берса йўқ қилур, яна бермаз. Аммо тупроққа бир овуч солсанг, ўнни юз қилиб санга берур”. Шарқ фалсафасида кўп бора тилга олинган тўрт унсур — ўт-олов, сув, ҳаво, тупроқдан ўт — ўтар, сув — оқар, ҳаво — учар, лекин тупроқ... ўткинчи, оқувчи, учувчи, хуллас, муваққат эмас — турғун-абადий! Яратган амри билан ризқ-рўз бергувчи тупроқ сахийлик ва меҳр-мурувват тимсолидир. Шу нуқтаи назардан қараганда, дейлик, Аҳмад Яссавий ҳазратларининг “Тупроқ бўлғил, олам сени босиб ўтсин” ҳикматли сатри, “Алпомиш” достонида бошдан-оёқ талқин этилган бахиллик ва сахийлик фалсафаси ва ё Абдулҳамид Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романида қаламга олинган бир воқеа замиридаги те-

ран маъно-мантиқ янада ойдинлашадди. Ёдингизда бўлса, романда Раззоқ сўфи пири муршиди Хаст эшонга шундай мантиқий саволни кўндаланг кўяди: “Худо ҳам аввал беради, кейин олади, ер ҳам аввал едиради, кейин ейди... Сен нимасан, кимсан, Худодан зўрроқ, ердан кучлироқмисан: оласан — бермайсан, оласан — бермайсан?!” Ўйлаб қаралса, мазкур савол замиридаги мантиқ ипининг бир учи ҳазрат Рабғузий асарида келтирилган “қиссадан ҳисса”га бориб боғланади.

Қуръони каримда нозил бўлган, шунингдек, Рабғузий асарида ҳам келтирилган гўзал қиссалардан бири, шак-шубҳасиз, Юсуф алайҳиссалом қиссасидир. Мазкур қиссани атрофлича таҳлил қилиб, завқ олишни ўқувчининг ўзига ҳавола этайлик-да, қисса ичида келтирилган Наврўзга бағишланган латиф ғазаллардан бирининг мақтаига эътибор қаратайлик:

*Хури инс ужмоҳ ичинда енг солиб
таҳсин қилур,
Ёз уза мундоғ ғазаллар аймишда
Носир Рабғузий.*

Мазкур шоҳбайт шоирона муболаға ва ё такаббурлик-мақтанчоқлик эмас, ўз тилининг чексиз имкониятларини, қадр-қимматини яхши билган ижодкор қалбидаги фахр-ифтихор туйғулари ифодасидир. Бу туйғуни ифодалашда мазкур шоҳбайт Шайхзода Отойи битган ажиб ўйноқи оҳангларга бой байтлардан, жумладан, қуйидаги шоҳбайтдан мутлақо қолишмайди:

*Отойи шеърининг қадрини билса,
“Латофатнома”дин кечгай Хўжандий.*

Бадиий насрга шеърятдан ҳам гўзалроқ либоси мавзун кийдира олган улуг носир Носируддин Бурҳонуддин Рабғузийнинг ўлмас “Қисас ул-анбиё” асарини тушуниб мутолаа қилиш, қиссахонлик завқию рабғузийхонлик шавқини дил-дилдан теран ҳис этиш бахти сизга ҳам муяссар бўлғай!..

Навоий Соғинчи

"DAHR ZOLI NECHAKIM FARHODKUSHDUR..."

Навоий олам ва одам моҳияти ҳақида кўп бош қотирган, тириклик ва ўлим сабаблари устида муттасил мулоҳаза юритган, инсон ҳаётининг мақсади, маъно-мазмуни хусусида бир умр ўйлаган, табиат ва жамият сирларини ўзича ечишга интилган. Унинг чуқур билим, кенг дунёқараш, катта ҳаётий тажриба, олимона теран тафаккур ва шоирона ўткир нигоҳ билан уйғунлашган фикр-мулоҳазалари, фалсафий хулосалари ҳикмат каби жаранглаши шундан. Чунончи, мутафаккир шоир тириклик ва ўлим тўғрисидаги кўп йиллик мушоҳадаларининг натижаси сифатида дунё отлиқ нозанин билан мангу бирга бўлишга умид қилиш хато экани ҳақидаги азалий ва абадий ҳақиқатни янги образлар ва оҳорли фикрлар асосида ўзига хос теран ва гўзал шаклда қуйидагича ифодалайди:

*Даҳр золи нечаким Фарҳодкушдур, турфа кўр —
Ким, хатодур турса гар андин Парвез кўз.*

Бу ерда, аввало, даҳр золи деган тушунчага ойдинлик киритайлик: даҳр — дунё, зол — қария (чол ёки кампир) дегани. Тасаввуф шеърлятида дунё кўпинча нозу ишва билан ошиқларини йўлдан урадиган, лекин ҳеч кимга вафо қилмайдиган бевафо маъшуқага, паранжи — чачвон ичида гўёки сарвқомат ва гўзал кўринадиган, аслида эса қадди букчайган, тишлари тўкилган қари кампирга, талабгорларини сеҳру жоду, макру ҳийла билан тузоғига тушириб, хоҳлаган кўйига соладиган жодугар, алвасти, ёсуман, ажугага ўхшатилади. Шундан Шарқ адабиётида дунё золи, дунё аруси (келини) деган образ кенг тарқалган ва у Навоий ижодида ҳам кўп учрайди. Мумтоз шеърятда дунё минг ошиқли маъшуқа сифатида ҳам талқин қилинади.

ТАФАККУР 70 TAFAKKUR

Парвез — сосонийлар сулоласидан бўлган Хусрав Парвез, Шарқда кенг тарқалган “Хусрав ва Ширин” дostonларининг бош қахрамони. Фирдавсий ва Низомийлар идеал подшоҳ сифатида улуғлаган Хусравни Навоий салбий қахрамон қилиб тасвирлайди. Албатта, Фарҳод ҳам шаҳзода, лекин у ижобий образ, чунки у ишқ йўлида зўрлик эмас, балки мискинликни танлайди — ўзининг наслини билдирмай, маъшуқасига етишиш учун барча ранжу машаққатларни енгиб ўтишга бел боғлайди.

Шундай қилиб, байтнинг мазмуни қуйидагича: “Дунё Ёсумани ҳар қанча Фарҳодларни териб ўлдирмасин, Парвезга ўхшаганларнинг ундан умид қилиши айни хатодир”. Чунки ҳаёт тегирмони навбати билан яхшини ҳам, ёмонни ҳам ўз қомига тортади.

Байтда “Фарҳод ва Ширин” дostonидаги Фарҳоднинг Хусрав ёллаган Ёсуман макри билан ўлдирилганига ишора қилиняпти. Ҳолбуки, Хусрав ҳам узоққа бормади — Шириннинг васлига етолмай, ўгли Шеруя томонидан ўлдирилади. Навоий фикрича, ишқ — кўнгил иши, унда куч билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Маъшуқада мойиллик бўлмаса, ошиқнинг барча саъю ҳаракатлари беҳуда.

Ўз навбатида, падаркуш Шеруя ҳам олти ой ўтмай, ажал шаробини тотлади. Абдулла Орипов таъбири билан айтганда, “қурбон олдин кетар, жаллод кейинроқ”.

Навоий кўплаб ғазалларида Фарҳод ва Хусрав образларига қайта-қайта мурожаат қилиб, бу борадаги фикрларини янада ривожлантиради, чуқурлаштиради, бойитади. Лекин улар асосан ишқ мавзуи билан боғлаб талқин қилинади. Жумладан, бир байтида тасвирланишича, Хусрав тахтда ўтирган бўлишига қарамай, ишқ бобида маъшуқасига етиш учун мискинлик йўлини танлаган Фарҳоддан ожиз — шунинг учун у Ёсуман кампирни ёллаб, рақибини макру ҳийла билан ўлдиради:

*Ҳийла ожизлиғдин айлар ошиқ, англа, эй кўнгул —
Ким, забунроқ ишқ аро Фарҳоддин Парвез эрур.*

Алишер Навоий ижоди ўзига хос ҳикмат бўстониدير. Ўзингизда туғилган ҳар қандай саволга жавоб излаб, унга мурожаат қилсангиз, аҳволи руҳиянгизга мос бир ҳикмат топиб, мақсадингиз ҳосил бўлиши, кўнглингиз таскин топиши шубҳасиз. Бинобарин, кўпни кўрган донишманд шоир ҳаётнинг деярли ҳамма яхши-ёмонини бошидан ўтказган, инсон феълининг бутун “ўру қири”ни обдан кузатган, табиат ва жамият ҳодисаларини теран таҳлил қилган, бир сўз билан айтганда, олам ва одам билан боғлиқ барча нарса-тушунчаларни ақл тарозисида ўлчаб, кўнгил дафтарига дарж этган. Шоир ҳикматлари ҳаётдан олингани, шаклан гўзал, мазмунан теран, бадий юксак экани учун ҳам бирор-бир замонда ўз аҳамиятини йўқотмай, барча тоифага маъқул бўлиб келяпти ва то ер юзида инсон авлоди яшар экан, уларнинг қиммати заррача камаймайди, бильакс, тобора ортиб бораверади.

Эргаш ОЧИЛОВ

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

"MEN" DAN "MEN" GACHA

Nazar ESHONQUL mutolaa qiladi

СЎЗДА ЗУХУР БЎЛГАН ИЛОҲ ГЎЗАЛЛИГИ

**Фаридуддин А т т о р. Тазкират-ул авлиё. Тошкент,
“Ўзбекистон Миллий энциклопедияси”, 1997.**

Фаридуддин Аттормнинг 72 нафар тасаввуф алломаси ҳаёти ҳақидаги ўнлаб мустақил ҳикоятлардан иборат “Тазкират-ул авлиё” китобини бир қарашда яхлит асар деб бўлмайди. Аммо ҳикоят ва нақлларнинг ичига кирганингиз сайин у яхлитлашиб бораверади. Чунки асарда тасаввуф йўли — тасаввуф алломалари йўли инсон кўнглини макон ва замондан, нафс ва ақл исёнларидан, воқелик зулмидан ҳимоя қиладиган бирдан-бир йўл сифатида таърифланади. Алломалар ҳаёти ва нақллардан пайдо бўладиган ҳикмат шуки, инсон илоҳиятнинг бир бўлагидир, фақат буни ўзи англамайди. Тасаввуф эса инсоннинг илоҳиятга дахлдорлигини кўрсатувчи фалсафадир. Адабиётнинг қудрати — ана шу илоҳиятни ифода эта билишида. Инсоннинг гўзалликка бўлган эҳтиёжини том маънода фақат илоҳий қувватлар қондира олади. Сўз орқали зуҳур бўлган гўзаллик илоҳийдир.

Аттор нақлларидаги, ҳикоятларидаги рамзларни, мажозларни кузатсангиз, адабиёт илоҳий куч эканини яна бир бор ҳис этасиз. Воқеликнинг айнан ўзи эмас, тимсоли гўзалдир. Ижод завқи барча завқлардан юксакроқ. Гўзаллик яратиш эса илоҳиятни ҳис этиш, тушуниш ва шарҳлашдир. Адабиётнинг илоҳий қудрати гўзаллик яратганида намоён бўлади. Гўзаллик — мубталолик демак. Сўзга мубталолик барча мубталоликлардан юксакроқ ва жозибалироқдир.

“...Майдонда Ҳусайн Мансур жон берди. Уни парча-парча қилдилар. Ҳар парчасидан “Ҳақ, ҳақ, анал-ҳақ!” деган овоз эшитилар эди”.

Аттор талқинига кўра, Мансур Ҳаллож одамларнинг Оллоҳга бўлган эътиқоди йўлида ўзини қурбон қилди. Чунки уни Оллоҳ номидан, шариат номидан қатл этдилар — Оллоҳнинг суҳуфлари асосида шаклланган шариат номидан қатл этилаётган Ҳаллож ўлимни бахтиёрларча қарши олди, чунки у Оллоҳ йўлида қурбонлик қилинаётган эди. Бу мажозий эмас, чинакам қурбонлик эди. Чунки Оллоҳнинг бандаси, Унинг ишқида ён-

ган одам шариат номидан қатл этилаётган — Мутлақ ҳақ ҳузурига жўнатилаётган эди, айрилиғу мусибатдан сўнг Висол бошланаётган эди. Шу сабабли Ҳаллож ўлимга пешвоз чиқди. У илоҳиятга қайтди. Унинг вужуди илоҳий завқни англаб қолгандан кейин бесабрликка берилди. Унинг фожиаси ҳам, улуғлиги ҳам шу эди.

Аттор ижодини тасаввуф истилоҳларисиз англаш қийин. Унинг насрий "Тазкират-ул авлиё"дан ташқари деярли барча асарлари маснавий йўлида ёзилган бўлиб, уларни англаш учун тасаввуфдан бохабарлик талаб қилинади. Нафсни тийиш, ибодат, шариатни тан олиш амаллари — тасаввуфнинг зоҳири, халос. Унинг ботини тавҳиддир, яъни дунёвий ва дунёга хос "мен"ни йўқ қилиш, "ўз"ни йўқ қилиш эвазига Олий руҳга сингиб кетишдир.

Олий Рух билан уйғунлашиш йўлида бир қанча пардалар мавжуд. Аттор авлиёлар ҳаётидан ҳикоятлар ва нақллар келтириш орқали ана шу пардани кўтаради. Аввало шуни айтиш керакки, пардани кўтариш, бу — фош қилиш эмас, балки кашф этишдир.

Фарбда "хаос" деган тушунча бор. Фарб адабиёти намояндлари хаос ва зулмат ҳақида кўп ёзган. Атторнинг асарлари ҳам хаос, бўшлиқ ҳақида. Бироқ бу хаос номсиз эмас, бу — Олий Рух билан қўшилиб кетиш, уйғунлашиш, инсоннинг илоҳиятга дахлдорлигини ҳис этиши ва шу ишққа ўзини бағишлай олишидир. Инсондан ташқари ва унинг ақли етмайдиган нарсалар бўшлиқ бўлиб туюлади. Суфий учун эса бу бўшлиқ ҳудудсизликни қамраб олган Олий Рухдир. Чунки инсон ақлининг ҳудуди бор, бироқ Олий Рух ҳудудсиздир. У ҳар жойда шак-шубҳасиз мавжуд. Агар одам ўз ақли ҳудудини ёриб ўтолса, ана шу ҳудудсизликка дуч келади.

Фарб адабиётида бу ҳудудсизлик — умидсизлик, маънавий қашшоқлик тимсолидир. Француз ёзувчиси Альбер Камю "Ақл қамрови тугаган жойдан абсурд бошланади", дейди. Ақл қамрови тугаган жойдан кўрқув — хаос бошланади. Атторда эса бу ҳудудсизлик юксалиш, англаш, ўзликка яқинлашиш тимсолидир. Чунки инсон ақли қамрови тугаган жойдан руҳ Мутлақ Рух ихтиёрига, Мутлақ Рух ҳимоятига ўтади. Бу тавҳиддир. Тавҳид томчининг денгизга қўшилиши кабилдир. Денгизга қўшилган томчи энди томчи эмас, денгиздир.

Аттор — Шарқ адабиётида, хусусан, тасаввуф адабиётида жуда улкан шахс. Алишер Навоийдек буюк сиймо уни ўзига устоз, пир санаган. Фарб адабиёти намояндлари ҳам унинг асарларини қайта-қайта таҳлил ва таржима қилган.

Унинг ижоди Шарқ ва Фарб мутаффакирлари таъкидлаганидек, бани башар тафаккур сарчашмаларидан биридир. Ундан XIX аср Европа адабиёти қандай илҳом олган бўлса, XX асрда юксалиш босқичига кирган Лотин Америкаси адабиёти намояндлари ҳам шундай илҳомланди. Тадқиқотчилар Лотин Америкаси адабиётининг ўзига хослигини фусункор реализм билан боғлайди. Фусункор реализм услубида эса биз Фаридуддин Аттор ва Жалолиддин Румийнинг тимсоллаштириш услуби таъсирини сезамиз. Хусусан, аргентиналик адиб Борхес ижодидаги Кўзгу ва Қиёфа мажозлари бевосита Атторнинг Ҳусн ва Ишқ мажози таъсирида пайдо бўлган. Бу таъсири Лотин Америкаси ёзувчилари фахр билан, биз бутун дунё адабиётининг меросхўримиз, деб изоҳлайди. Борхес Атторни эъзозли ва бани башариятга дахлдор буюк адиб сифатида эътироф этади. XXI аср дастлабки беш йиллигининг энг популяр ёзувчиси Пауло Коэльо асарларини ҳам, услубини ҳам Аттор ва Румий асарлари, қадимги Шарқ тасаввуф адабиёти "фош қилиб" кўяди.

Улуғ Навоий "Лисон ут-тайр" асарида устози Атторни афсонавий қақнус қушига ўхшатади.

Суфийлар ижодкор руҳ соҳибларидир. Уларнинг асарлари, ҳикматлари инсон руҳини тозаловчи, кўнглини халос қилиш йўлини кўрсатувчилардир.

БОТИНИЙ ОНГА ЙЎЛ ИЗЛАБ...

Жеймс Ж о й с. Улисснинг саргузаштлари. “Жаҳон адабиёти” журнали, 4 — 9-сонлар, 2008.

Модерн адабиётнинг бош китоби бўлмиш “Улисс” (ўзбекча варианты — “Улисснинг саргузаштлари”) романи, ниҳоят, ўзбек тилида ҳам нашр этилди. Йигирманчи асрнинг энг йирик ва шов-шувли асари ҳисобланган, бутун Фарб маданиятини ларзага келтирган ушбу роман дунёнинг қайси тилига таржима қилинмасин, ўзига хос воқеа сифатида тилга олинади. Унинг таржимаси ҳар бир таржимонни синовдан ўтказди, тилнинг қудратини, имкониятларини намойиш этади.

Таниқли мутаржим Иброҳим Фафуровнинг ушбу роман таржимасига қўл ургани — жасорат. Негаки, асар изоҳларининг ўзи таржимондан адабиёт, тарих, мусиқа, санъатга оид қомусий билимни талаб этади. Инглиз ёзувчиси Виржиния Вульф “Улисс”ни “роман-энциклопедия” деб атаган эди.

“Улисс” ҳамма ҳам ҳафсала қилиб ўқийверадиган асар эмас. Лекин кўп танқид тоши отилганига қарамай, у сўнги юз йилликнинг энг яхши, энг забардаст романи сифатида эътироф этиб келинмоқда.

Роман тузилиши ва сюжет йўналишига кўра, Ҳомернинг “Одиссея” достонига ўхшаб кетади. Жойс ўз олдига йигирманчи асрнинг ўзига хос “Одиссея”си — мифини яратишни мақсад қилиб қўйган ва асар воқеаларини антик мифлар сюжетига тўлиқ бўйсундирган. Ҳомер достонидagi макон ва замон Дублиннинг бир кеча-кундузлик ҳаётига эврилади. 18 бобдан иборат асарнинг ҳар бир бўлимига достоннинг қайсидир йўналиши асос қилиб олинади, Блум Одиссей, Стивен Телмак, Молли Блум Пенелопа тарзида антик достон бобларига қолиплаштирилади. Шу сабабли бу асар том маънода “миф-роман”дир.

Жойс йигирманчи аср Фарб маънавий дунёсини тадқиқ қилиш учун атай шу мумтоз қолипни танлайди. Муаллиф антик одамнинг орзу-умиди, яшаш тарзи ва ҳаётдан кўзлаган мақсадларини ўз замондошлариники билан қиёслади. Мутолаа жараёнида ўқувчи Ҳомер қаҳрамонлари нимани улуглаб яшаганию бугунги кун одами нимага интилаётгани, нимага эътиқод қилаётгани, нимани топганию нимани бой бергани, муҳаббат, эътиқод, садоқат, ватанпарварлик каби қадриятларни қандай идрок этаётгани, умуман, мифлар давридан буён унинг онгу шуури ўсган-ўсмагани, ўша замонларда уни қийнаган муаммолар йигирманчи асрга келиб ҳал бўлган ёки бўлмаганини мушоҳада этмоғи мумкин.

Асарда йигирманчи аср бошидаги Ирландия ҳаёти қаламга олинади. Ёзувчи нигоҳи бу ҳаётнинг барча икир-чикирлари, ҳатто, одам товуш чиқариб айтишга уяладиган кечинмаларнинг қаърига кириб боради. Жойс кашф этган усул бунга имкон беради. Гўё “сен”, “мен”, “у” ўртасида ифода, баён чегараси бузилиб кетади, асарда қайси шахс ҳикоя қилаётганини, қайси шахс ровию қайсиси қаҳрамон эканини англаб олиш хийла мушкул. Рус ва Америка ёзувчиси Владимир Набоков бу асарни қалб ё ҳиссиёт билан эмас, ақл билан ўқиш керак, деганида юз карра ҳақ эди. Кутилмаган бадий услубларга, тимсолларга, ғоя ва ҳикматларга, ташбеҳу истиораларга бой бундай роман кам учрайди. Масалан, ёзувчи Блум ҳақида ҳикоя қила туриб, бирдан “мен”, кейин эса “сен” ва “у” шахсига осонгина ўтиб кетаверади.

Асарнинг ичига кириб борганингиз сайин миф билан воқелик, ҳаёт билан ҳаёл, ровий билан қаҳрамон ўртасидаги чегарани ажратиб бўлмай қолади.

Адибнинг инсон туйғулари ва майлларини худди кўзгуда акс этиб тургандек аниқ тасвирлаш усули ўқувчини ҳайратга солади.

Айни усул илк марта Жойснинг ушбу романида ўзини буткул оқлади. "Улисс" да анъанавий — фақат бир шахс тили ёки нуқтаи назаридан баён этиш усулига амал қилинмаган. Аммо унда бир қахрамоннинг ўзида бирваракайига уч шахс тажассум топиши нотабиий туюлмади.

Ушбу ифода усули Фарб адабиётида америкалик файласуф ва психолог Уильям Жемс (1842-1910) истеъмолга киритган "stream of consciousness" — "онг оқими"-нинг ривожланишига туртки бўлган ҳамда ботиний онг кечинмаларини атрофлича акс эттириш имконини берган.

Асарда чучмал, маънисиз жумлалар жуда кўп. Газета хабари сингари расмий ва қуруқ лавҳалар, баъзан шеърнамо саяжлар, баъзида эса тиниш белгиларига бўйсунмаган гаплар учрайди. Лекин булар асарга мақсадсиз киритилмаган. Улар инсон ботиний кечинмаларининг биз кўниккандан ўзгача ифодасидир. Роман қахрамонларининг ички дунёси шундай тушунарсиз ҳиссиётлар қоришигидан иборат. Ёзувчи эса бундай кечинмаларни баъзан қахрамонларнинг ўзи ҳам сезмайди, нима эканини тушунмайди, аммо ботиний онг маҳсули бўлмиш ўша кечинмалар инсон руҳиятини таҳлил этиш ва ундаги тилсимларни кашф қилишда муҳим омил бўлиб қолаверади, деб таъкидлайди.

Бугунги инсоннинг ботини уйига қайтишни ният қилиб, йўлда кўплаб саргузаштларни бошидан кечирган антик Одиссейникидан тубдан фарқ қилади, албатта.

Асарда вақт, замон, давр ўз моҳиятини йўқотади. Воқеа қачон содир бўлган ёки бўлади — ўтмишдами, бугунми, келажакдами — англаш қийин, гўё ҳар учаласига дахлдордек туюлади. Буюк Одиссейнинг Троя жангидан уйга қайтиши билан Мартин Блумнинг фоҳишахонадан уйга қайтиши истехзо тарзида қиёсланади. Одиссей қанча саргузаштни бошдан кечирган бўлса, Блумнинг бир куни ҳам шунча сертафсилот — ботиннинг фош этилган саргузаштларига бой.

Асарни ўқир экансиз, кўз олдингизда мешчанларча яшашга ўрганган, юксак идеаллардан мосуво оломон пайдо бўлади. Блумлар, стивенлар — XX аср кишилари! На юксак мақсад, на кураш ва на қахрамонликдан асар бор — улар қурт каби ўрмалаб умр кечирувчи бир тўда хашарот. Уларда Одиссейдаги мухаббат, эзгулик учун кураш ҳисси йўқ, аллақачон сўниб, ақлий ва жинсий шахватпарастликка айланиб қолган.

Асар қахрамонлари ва уларга прототип бўлган замондошлар на қалб, на ахлоқ, на эзгулик қоидаларига бўйсунмади. Жойс қахрамонларини шафқатсиз фош этар экан, уларнинг чиркин ҳиссиёт ва кечинмаларини, туйғу ва майлларини онгининг кўз илғамас ва ақл етмас чуқурликларидан юлиб олади-да, ўзларига кўз-кўз қилади.

"Улисс" ифода усули янгилиги ва қамровининг фавқуллода кенглиги билан анъанавий роман жанрининг услубан эскирганлиги ва у инсон ботинини тўлиқ очиб беришга қодир эмаслигини, ҳар бир асар янги ифода воситасига эга бўлиши, асарнинг маълум бир воқеа-сюжетга асосланиши жанр имкониятларини торайтириб қўйишини исботлайди.

Ёзувчи бу билан инсоннинг ички дунёси ташқи дунёга нисбатан бой ҳамда теран эканини, унинг ботинини тадқиқ қилиш адабиёт учун улкан имкониятлар очилиши мумкинлигини кўрсатиб берди.

Ҳар бир ёзувчи воқеликни, қахрамонлари дунёсини табиий ва теран акс эттиришни истади. Жойс бунга эришган дейиш мумкин. Асарда ёзувчилар, бўлажак ёзувчилар ўз ижодий услубини шакллантиришда ўрганадиган жиҳатлар кўп. "Улисс"-нинг тили, бу — таржимада ҳам яхши акс этган — шоирона, ўз стихиясига эга. Адиб асарда чинакам поэзиянинг куч-қудратини жўшқин бир эҳтирос билан намойиш эта олган.

"Улисс"дан, баъзи адибларимиз айтаётганидай, ҳаётнинг қора нуқталарини акс эттиришни эмас, аксинча, ёзувчининг ўзига хос услуби ва ботиний кечинмаларни ифодалаш маҳоратини, сўзни истифода этиш ва воқеликка ёндашув, қахрамонлар дунёсига кириб бориш, уларнинг ички дунёсини тадқиқ қилиш, асарга мифоло-

гик қолиплар яшаш, мифологик талқинларни унга сингдириш каби кўплаб адабий ютуқларни ўрганиш мумкин.

Инглиз ёзувчиси Г. Уэллс “Ж.Жойс адабиётни бир туртиб хаёлпарастликдан уйғотди ва ҳаётнинг шафқатсиз ҳақиқатига дучор қилди, бу асар — адабиётнинг боши берк кўчаси”, деган эди.

КЕЧИНМАЛАР СОЛНОМАСИ

Марсель Пруст. В поисках утраченного времени. Москва, Издательство “ИРХГИ”, 1997.

Буюк француз адиби Марсель Прустнинг “Завол топган вақтни излаб” асари етти роман — 16 томдан иборат туркумдир. Унинг қахрамонлари, услуби, бадий тили ҳам бир хил. Умр муаллифга романнинг тўлиқ босилишини кўрар даражада вафо қилмади. Асар 1927 йилгача, адиб ўлимидан сўнг ҳам беш йил давомида нашр этилди.

Муайян узилишлар билан чоп этилган роман ўта мураккаблиги боис тез оммалашиб кетмади. Бироқ нозиктаб ва нуктадон китобхон уни юксак баҳолади. Роман ҳатто шўро адибларини ҳам лол қолдирди. Максим Горький М.Прустни “сўз сохири” деб атади.

М.Пруст ушбу романида ҳар қандай фикр инсон кечинмалари маҳсули, инсон тафаккури ана шу кечинмалар тажассуми, ҳосиласи, унинг тафаккур даражасини билмоқ учун ички дунёсини англамоқ зарур, деган ғояни ўртага ташлайди. Тўғрироғи, муаллиф Фарб адабиётига хос бўлмаган тарзда инсон қалбини биринчи ўринга қўяди ва инсон қалбдаги ўзгаришлар унинг тафаккурини белгилайди, ҳақиқий гўзаллик қалбдаги гўзалликдир, деган шарқона хулосани роман замирига сингдиради. Қалб инсон фаолиятининг ягона кўзгусидир. Шу сабабли ёзувчи инсонни ўрганишда, таҳлил этишда ташқи фаолиятни деярли рад этади — ташқи жиҳат унинг маънавий дунёсини ҳеч қачон тўла-тўқис белгилай олмайди, деган нуқтаи назарни илгари суради.

Романнинг бош қахрамони — Марсель. Асарда воқелик фақат хотиралар, ҳис-туйғу, кечинмалар орқали зуҳур бўлади. Ёзувчи Марсель образига нафақат исмини берган, қолаверса, бутун бошли биографик лавҳаларни, туйғу ва кечинмаларини ҳам сингдирган. Бинобарин, асар Марсель Прустнинг шахсий кечинмалари стенограммаси, фотосуратига ўхшайди.

М.Пруст сизни ташқи дунёдан узиб олиб, кўнгил деган беадад маъвога бошлаб кетади ва яхлит етти роман давомида қалб ва эҳтирос тафти, туйғулар мавжи ва ҳаяжон шавқи кутиб турган ана шу гўзал масканда етаклаб юради. Роман қахрамонлари тимсолида ўзингизни кўрасиз, у худди сиз ҳақингизда ёзилгандай таасурот қолдиради.

Пруст адабиётда инсоннинг ўзлигини таҳлил қилган улуғ адиб сифатида танилган.

Романда уч-тўрт саҳифага чўзилган жумлалар кўп учрайди. Хўш, М.Прустнинг бу борадаги новаторлиги нимада?

Л.Толстой йирик жумлани ташқи деталлар, натуралистик тасвирлар ҳисобига бойитади. Бу Пруст услубига қараганда бирмунча енгил. Чунки ташқи детални турлича тасвирлаш мумкин. Эмиль Золя ҳам худди шу йўлдан боради. М.Пруст эса жумлаларни ички кечинмалар ҳисобига кенгайтиради. Бу хийла оғир, негаки уларни ҳар хил тасвирда акс эттириб бўлмайди — ёзувчига бўй бермаслиги мумкин. Қолаверса, кечинмалар ўта беқарор: яшин тезлигида ўзгариб, аллашиб, такрорланиб, сийқаланиб... туради. Бундай беқарорликни тургун ва йирик жумлаларда акс эттирмоқ учун катта маҳорат керак. М.Пруст бунинг уддасидан чиққан. Унинг жумла тузишдаги маҳорати тил ривожига, бойиши, қамрови кенгайтишига хизмат қилади.

Аслини олганда, кечинмалар, яъни инсон ботинидаги оний ҳолатлар, туйғу ва фикрлар ҳеч қандай нуқта, вергул, сўроқ, хитоб, чегара деган нарсани билмайди. У изчил бўлмаган ҳолда ўзгариб туради. Тиниш белгилари — фикр маҳсули. Одам бир дақиқанинг ўзида уч-тўрт хил нарса ҳақида фикрлаши мумкин. Ёзувчи йирик жумлалар орқали ана шу хилма-хил ҳолатларни бутунича ифодалаб беришга интилади. Асардаги қахрамонлар ҳолати насрдан кўра назмга мойилроқ. Умуман, "онг оқими" принципида ижод қилувчи ёзувчиларнинг асосий мақсади қахрамон қалбида юз берадиган зиддиятли ҳолатларни бутун мураккабликлари билан тасвирлашга интилишдан иборат. Бунинг учун ички нутқ, ички монологдан кенг фойдаланилади.

Тўғри, М.Пруст услубида қахрамоннинг қайсидир психологик ҳолатини акс эттириш учун ташқи деталлар ҳам истифода этилади, бироқ улар ички монологга ўтиш ва қайтиш учун бир восита сифатида хизмат қилади, холос. Бизнингча, ёзувчи услубига хос бўлмаган бу ҳолатларни француз адабий аъёнларининг таъсири деб билиш тўғрироқ.

"Завол топган вақтни излаб" романида сюжетнинг ўзи йўқ, тўғрироғи, биз кўникиб қолган аънавий сюжет йўқ. Асарда Марселнинг зиддиятли кечинмалари, таассуротлари, хотиралари бор. Шу сабабли бу асарни ҳикоя қилиб бериш ҳам, у ҳақда фикр юритиш ҳам жуда мушкул. У кўзингизни юмиб ётганда эшитиладиган майин шивирлашга, майдалаб ёғаятган ёмғир шитирлашига ўхшайди ва шундай кайфият уйғотади ҳам.

Марсель Пруст ушбу романида, гарчи аънавий адабиётга ҳурмат ва эҳтиром билан қараса-да, унинг жанр хусусиятлари, тили, тасвир ифодаларини бузади, жанр хусусиятларини ёриб чиқади, тилни фақат тасвир воситасига эмас, жозибига, ҳиссиётга, психологик кечинмаларнинг кўзгусига айлантиради.

Умуман олганда, жанр — нисбий тушунча. Ёзувчи ўз фикрини қайси шаклда эплаб айта олса, ўша унинг жанридир. М.Прустни ёзувчи сифатида бошқа бирор қасб эгаси билан қиёслаш керак бўлса, бу, шаксиз, кончи бўлар эди: бири инсон ботинини психоаналитик воситалар; иккинчиси ер қаърини чўкичи билан қовлайди. Муаллиф инсон онгининг қоронғи бурчакларидаги баъзан унинг ўзига ҳам аён бўлмаган кечинмаларни "қазиб" олади.

"Завол топган вақтни излаб" романи жаҳон адабиётини яна бир поғонага кўтарди, унинг тасвир имкониятларини кенгайтди. Ёзувчи шу вақтгача инсон ҳаёти ва фаолияти инъикоси деб қараб келинган адабиётни инсон майллари, кечинмаларини ўрганувчи фан деб атади. Унинг асарларида руҳиятшунослик фани адабиёт билан жозибали тарзда уйғунлашиб кетди. Шу сабабли Пруст асарлари нафақат роман, қолаверса, психолог олим тадқиқотлари сифатида ҳам ўрганилади.

М.Пруст жуда катта мактаб яратди: унинг психоаналитик услубини Ж.Жойс давом эттирди; сўз фусункорлигини, фикр поэзиясини, сўз жарангига асосланган оҳангни Антуан де Сент-Экзюпери ривожлантирди.

"Завол топган вақт изидан" эпопеяси жаҳон адабиёти дурдоналаридан бири бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам адабиётшунослар Ж.Жойс, М.Пруст ва Ф.Кафкани XX аср "Фарб адабиётининг уч наҳанги" деб атайди.

БЕККЕТ ПАРАДОКСЛАРИ

**Сэмюэль Б е к к е т. В ожидании Годо.
Москва, Издательство "Текст", 2001.**

XX аср англиз-француз адабиётининг йирик вакили, Нобель мукофоти лауреати, абсурд театри оқими пешволаридан бири — С. Беккетнинг "Годони кутиб" асари қайта-қайта нашр қилинади ва унинг атрофидаги баҳслар ҳалигача тинмайди. Бу асар С.Беккет номини бутун дунёга машҳур қилиб юборди.

Асарда катта воқеа йўқ, икки киши учрашади, сўнг уларга яна икки киши қўшилади. Годонинг кимлиги ҳам номаълум. Бироқ йиғилганлар “Ҳозир Годо келади” деб кутиб тураверади. Годонинг шахси саҳна охиригача номаълум бўлиб қолади — у келмайди.

Ёзувчи ушбу асарда Фарб кишисининг руҳий дунёсини тадқиқ қилади ва одам эртага нима бўлишини билмайди, унинг ҳаёти ҳам ҳеч қачон келмайдиган Годони кутиш каби бемаънидир, дея хулоса чиқаради ва айни ҳолатни абсурд деб атайди.

Асар қахрамони Годо — инсон ҳаёти, тўғрироғи, маҳкумлиги тимсоли. Бошқа тарафдан қараганда, айни ҳолат — Фарб кишисининг бўшаб қолган кўнгил ойнаси. Фарб ақли Худони инкор қилди, унинг ўрнини сароб эгаллади. Сароб эса — Годо. Саробга қанчалик яқинлашсангиз, у шунчалик қочади.

Фарб ақли “Годо” — маъно деб билган нарса сароб бўлиб чиқади ва у ўша саробни кутиш ва абадий сарсонликка маҳкум этилади. Асар ана шу маҳкумлигининг кичик бир саҳна кўриниши. Асарда муаллиф Владимир ва Эстрагон образлари орқали ёзувчи ва эзилувчини, соҳиблик ва қуллиқни тимсоллаштиради. Қаҳрамонлар ҳатто ўйлашга ҳам эринади.

“Годо” — инглиз тилидаги “god” — “Худо” сўзига шаклдош. Эҳтимол, ёзувчи бу ўринда XX асрнинг мустабид тузуми инсоннинг жисми тугул ҳаёли, фикри, ақлу кечинмаларига ҳам кишан солиб, мафқурасига қул қилиб олган, инкор этилган Худонинг ўрнига мустабиднинг ўзи чиқиб ўтирибди, демоқчи бўлгандир...

Тўпламдан жой олган “Қадам товушлари” пьесасида Мэй касал онасига қараб туради. Саҳнада она кўринмайди, фақат товуши эшитилади. Она ва қиз ўртасидаги суҳбат, асосан касаллик ҳақида. Бироқ пьеса давомида жисмоний хасталик эмас, маънавий мажруҳлик хусусида гап бораётгани аён бўлади. Бемор она — мажруҳ маънавият тимсоли. Она ва қиз ўртасидаги суҳбат мобайнида улар бир-бирини мутлақо танимаслиги аён бўлади. Худди ғира-шира саҳна сингари, уларнинг онгию қариндошлиги ҳам зулматга ғарқ бўлган. Пьеса сўнггида эса асар бошида она ва қиз бўлиб кўринган қаҳрамонлар етти-ёт бегона бўлиб чиқади. Бунинг устига, Мэй туғилмаган ҳам, бинобарин, ўз ҳаётида бирор из қолдирмаган ҳам. У қарши-сидаги зулматга сингиб кетиш арафасида.

Ёзувчи ғалати бир хулосага келади: инсон умри қадам товушларидан ҳам қадрсизроқ. Инсон маънан қашшоқ бўлиб қолган жамиятда унинг умри ана шундай қадрсизликка маҳкум.

С.Беккет ўз номини бутун дунёга машҳур қилган “Театр I”, “Театр II”, “Эндшпиль”, “Ётлашув”, “Ўйин” пьесаларида ҳам инсоннинг мавҳумлик билан бақамти келган пайтдаги ички дунёсини очиб беради. Бу пьесаларда ҳам, худди Ф.Кафка асарларидаги сингари, инсон умрини унинг фазилатларидан ётлаштиришга хизмат этувчи, муте ва қул қилувчи жамият билан қарама-қарши турган инсон фожиаси қаламга олинади.

Бу асарлар инсоннинг фожиалари ҳақидагина эмас, аксинча, ўзини кашф қилаётган, фожиадан қутулиш йўлини излаётган, кишанларни ва тафаккурга соя солган зулматни парчалашга интилаётган ақл-идрок ҳақида ҳамдир.

С.Беккет асарлари ақл-идрок ва тафаккурни хушёрликка чорловчи бир даъватдир.

ХУРЛИК ДАЪВАТИ

**Джордж Оруэлл. 1984; Скотный Двор.
Москва, Харвест, 2008.**

Жорж Оруэллнинг “Ҳайвонлар салтанати” қиссаси нимаси билан коммунистларни бунчалик чўчитиб юборди? Нега коммунистик мафкура умрининг охиригача бу асарга қарши курашиб келди?

Гап шундаки, ушбу қисса Октябрь инқилобининг асл моҳиятини худди Гулханий каби мажозий тарзда фош қилган ва инқилобий та-мойиллар ва дастурларнинг оёқости бўлишини ҳажвий йўл билан кўрсатиб берган эди.

Эгаси арақхўр бўлиб қолган фермадаги ҳайвонлар тенглик, адо-лат талаб этиб, инқилоб қилади. Инқилобнинг бош илҳомчиси — “Ма-йор” лақабли исқирт чўчқа.

Инқилобчилар жозибали шиорларни ўртага ташлайди. Ҳайвон-лар “тенглик, биродарлик, адолат” сўзларини ёзиш билан савод чи-қаради ва бу шиорлар улар ҳаётининг бош мазмунига айланади. Оми ва содда ҳайвонлар ҳақиқатан ҳам тенглик келганига, энди ҳайвон-ларга ҳеч ким хўжайинлик қилмаслигига, оламшумул озодликка эри-шилганига ишонади. Ҳайвонлар ўз давлат тизимига, байроқ ва гербига эга бўлади, ҳатто китоблар ёзади. Бу ишларда уларга кўнғир чўчқа — “Наполеон” бошчилик қилади. У атрофига махфий хизмат, жазолаш гуруҳини йиға бошлайди.

Ҳайвонлар ўзини эзиб келган одамлар устидан дастлабки галабага эришади.

Доҳий ва йўлбошчилар “Майор”нинг мақбара ва ҳайкалини очади.

Тез орада “Наполеон” ўзини ферма доҳийси деб эълон қилади ва ўз хўжала-ри турадиган уйни қароргоҳ қилиб олади, ҳайвонлар эса ўша эски молхонада яшайверади.

“Наполеон” ҳокимиятини мустаҳкамлаб олгач, сўз эркинлиги, фикр ҳурлиги-ни тақиқлайди — барча ҳайвонлар номидан ўзи гапирадиган бўлади: ўзи савол сўрайди ва ўзи жавоб беради. У фақат ўзини мақташга изн берилган диктатура ўрнатади.

Фермада ҳар куни кинолавҳалар воситасида “Наполеон”ни улуглайдиган маф-кура машинаси ишга тушиб кетади. У билан келиша олмаган барча ҳайвонлар таъқиб этилади ва қатл қилинади. Ферма қатлиом ва кўрқув салтанатига айланади.

“Ҳайвонлар салтанати”ни фақат Ҳитлер ёки Сталин яратган тузум ва унинг фо-жиаси ҳақида деб бўлмайди. У — тоталитаризм ва қуллик психологияси ҳақида.

Қисса 1945 йилда эълон қилиниши билан адабиётшунос Артур Кестлер “Янги Свифт пайдо бўлди” деб ёзган эди. Айнан шу Кестлер 1950 йилда вафот этган ёзувчи қабри устида “Келажакда адабиётшунослар Жорж Оруэлл ўз ижодида Свифт ва Кафкани бирлаштирганини тан оладилар”, деган эди.

Бундан ташқари, Жорж Оруэллдан тоталитаризмни фош этувчи жўшқин пуб-лицистика ва эсселар мерос бўлиб қолди. Унинг асарларини бир гоё — қуллик домига тушиб қолмасликка ва инсонни озод ва ҳур яшашга даъват бирлаштириб туради.

Tashqi siyosatga bilvosita omillar ta'siri

Совет иттифоқи парчаланиб кетганидан сўнг Марказий Осиёда вужудга келган мустақил давлатлар ҳам ҳозирда жадаллик билан глобаллашув шароитига мослашиб бормоқда.

Бу давлатлар мустақиллик туфайли жаҳон майдонида суверен ташқи сиёсат олиб боришдек тарихий имкониятни қўлга киритди. Шу жиҳатдан, Марказий Осиё давлатлари ташқи сиёсатининг шаклланиш жараёнига қандай омиллар таъсир кўрсатишини ўрганиш алоҳида аҳамиятга молик масала ҳисобланади.

Бутун дунёда бўлгани каби бу минтақада ҳам ташқи сиёсат шаклланишига яқка шахслар, институцион механизмлар, мафкуралар, миллий манфаатлар, глобаллашув ва бошқа омиллар таъсир этади. Айниқса, бунда иккита институт бўлмаган омил — мафкура ва ташқи шароит аҳамиятлидир.

Ўтган асрнинг сўнги ўн йиллигида мазкур ҳудудда коммунистик ғоя ўрнига миллий манфаатларни ифода этувчи янги ғоя ва мафкуралар пайдо бўлди. Хусусан, Ўзбекистонда Президент Ислом Каримов йўлбошчилигида барча кучлар бир ғоя — юксак тараққиёт ғояси атрофида бирлашди. Бундай тараққиётга эса бошқа мамлакатлар билан ҳар тарафлама ҳамкорлик алоқаларисиз эришиб бўлмайди. “Ўзбекистон яқин кўшнилари бўлган МДХ давлатлари билан иқтисодий, хавфсизлик ва бошқа соҳаларда ҳамкорликни давом эттириши тарихий заруратдир. Чунки бу давлат чегарасида бошқа муқобил давлат йўқ” (*Kazemi L. Domestic Sources of Uzbekistan's Foreign Policy: Since 1991 to the Present// Journal of International Affairs, Vol. 56(2), New York: Columbia University, 2003, p. 208*). Шунингдек, Ўзбекистон ҳукумати фаоллик билан МДХдан ташқаридан ҳам ҳамкорлар қидирди. Натижада қисқа фурсатда Туркия, Эрон, Хитой ва Жанубий Корея каби давлатлар билан ҳамкорлик ва ҳамдўстлик алоқалари йўлга қўйилди. Шу билан бирга, Фарб давлатлари ҳамда Америка Қўшма Штатлари билан дипломатик алоқалар кенгайди.

Совет даврида жаҳон сиёсатида унут бўлиб кетган Марказий Осиё давлатлари шу тариқа қайта юзага чиқди. Уларнинг геосиёсий ва геоиқтисодий қадриятлари қуйидаги сабабларга кўра қайта баҳоланади. Биринчидан, Марказий Осиё минтақаси, географик жиҳатдан, Евросиёнинг қоқ ўртасида жойлашган. Бу минтақа атрофида Россия, Хитой ва Хиндистон каби сўнги йилларда жадал ривожланаётган қудратли давлатлар мавжуд. Иккинчидан, Марказий Осиёнинг энергетик манбалари, айниқса, нефть ва табиий газ захиралари сиёсий жиҳатдан бирмунча беқарор бўлган Кичик Осиё давлатларидаги манбаларга муқобил сифатида катта аҳамиятга эга. Учинчидан, кейинги вақтларда Марказий Осиё давлатлари нефть-газ экспортидан юқори фойда олмоқда. Бу эса аҳолининг турмуш шароити яхшиланишига хизмат қилади, албатта. Демак, Марказий Осиёда табиий равишда йирик бозор пайдо бўлмоқда. Зикр этилган омиллар бу ҳудуднинг геосиёсий жиҳатдан стратегик минтақа экани ва иқтисодий қудрати янада юксалиб боришидан дарак беради. Шу сабабдан Марказий Осиё минтақаси тобора рақобат майдонига айланиб бормоқда ва халқаро “ўйинчи”лар диққатини ўзига тортмоқда. Шу жиҳатдан, Россия, АҚШ, Хитой, Туркия, Хиндистон ва Европа иттифоқидаги давлатлар ташқи сиёсатида эътибор кўпроқ Марказий Осиё мамлакатларига қаратилади, деб айтиш мумкин. Ушбу минтақада ҳозир манфаатлари кесишаётган иккита кучнинг тўқнашуви кузатилади: бири Россия етакчилик қилаётган ва Хитой томонидан қўллаб-қувватланаётган “Евроосиё вектори” ва бошқаси — бунга қарши Япония ва Австралиянинг АҚШ бошчилигидаги “Транстинчокеани вектори”.

Айнан шу сабабли Марказий Осиё дунёдаги қудратли давлатларнинг бу ҳудудда гегемонликни қўлга киритиш учун олиб борадиган кураш майдонига айланиб қолди. Бордию, Марказий Осиё мамлакатлари вужудга келган мураккаб шароитга мослашиб

ололмаганида, бу ҳолат уларнинг беқарорлигига сабаб бўлар эди. Масалан, Хитой бу ҳудудни ўз иқтисодий таъсир доирасига киритиб олмоқчи, лекин Россия бу ҳаракатга қарши, у Марказий Осиёни ўз таъсири остида ушлаб туриш пайида. АҚШ эса Россия ва Хитой таъсирини чеклаб қўйиш мақсадида ҳарбий базаларини Марказий Осиёга жойлаштираётган. Шубҳасиз, бу Россия билан Хитойга ёқмайди. Бундай жиддий рақобат муҳитида Марказий Осиё хавф-хатардан сақланиш чораларини кўриши керак.

Шуни таъкидлаш лозимки, бундай шароитда Марказий Осиё мамлакатлари қудратли давлатлар билан тенг муносабат ўрната олса, келгусида янада тараққий этиш имкониятига эга бўлади. Амалда "...бу минтақада-

ги давлатлар прагматик дипломатия юритишни давом эттирмакда. Масалан, Қозоғистон ўзининг энергия ресурсларини транспортда ташиш сиёсатида АҚШ, Россия ва Хитойдан унумли фойдаланмоқда" (*Hamm N, Threats From Within: Regionalism and Foreign Policy in Uzbekistan and Kazakhstan, Washington: University of Washington, 2007, p. 51*).

Марказий Осиё давлатларининг ташқи сиёсати шаклланишига таъсир этаётган мафкура ва ташқи шароит бир-бирига узвий боғлиқ ва булар ҳозирги глобаллашув жараёнида муҳим аҳамият касб этади.

Ли Жи ЮН,

Тошкент давлат Шарқшунослик
институту тадқиқотчиси

Мурувват ва саховат асосан беминнат, бегараз ёрдам кўрсатиш, ўзгаларнинг оғирни енгил қилиш, кўмакка муҳтож кишиларни моддий-маънавий қўллаб-қувватлашда намоеён бўлади. Ҳозирги миллий ва маънавий тикланиш шароитида жамиятимизда мурувват ва саховат том маънода ижтимоий ҳодисага айланиб бормоқда.

Тажрибадан маълумки, инсон шахс бўлиб вояга етар экан, унинг онгида ижтимоий-ахлоқий қадриятлар тизими қарор топади. Шахснинг бу жараёнда қўллаб-қувватлаш фазилятлар қатори мурувватли ва саховатли ҳам бўлиб шаклланишида у мансуб бўлган халққа хос фазилятлар алоҳида ўрин тутаяди. Чунончи, "Эзгу одатимизга айланиб кетган меҳроқибат тушунчасини оладиган бўлсак, унинг жуда теран тарихий, миллий-диний илдизлари борлигини кўриш мумкин. Бу аввало инсоннинг инсон билан, қўшнинг қўшни билан, қариндошнинг қариндош билан, оиланинг оила билан, энг муҳими, шахснинг жамият билан уйғун яшашини англатади" (*Ислом Каримов. Юксак маънавият — енгилмас куч. Т., "Маънавият", 2008, 8-бет*). Яъни, инсон болаликдан бошлаб ўз дунёқараши ва хатти-ҳаракатларини ён-атрофидаги одамларнинг хусусиятларига мослаштиради. У яшаётган муҳитда меҳроқибат кучли бўлса, табиийки, унда ҳам ўзгаларга бегараз ва беминнат ёрдам бериш туйғуси шаклланади. Акс ҳолда, унда худбинлик, жоҳиллик ва ноҳақлик каби иллатлар пайдо бўлади.

Мурувват ва саховат соҳиби бўлишнинг бир қанча шарт ҳамда мезонлари мавжуд. Албатта, бу ўринда уларнинг барчаси ҳақида тўхталмай, фақат баъзи асосий омилларга эътибор қаратишнинг ўзи kifоя. Масалан, ўзаро ҳамкорлик масаласини олайлик. Тажриба ҳамкорликка интилмадан киши мурувватли ва саховатли бўла олмаслигини кўрсатади. Аслида инсон болалигиданоқ ўзгалар билан ҳамкорликка интилади ва бунда унинг қалби мутлақо беғубор, нияти эса бетама бўлади. Айнан ана шу туйғуларни ривожлантириш билан инсонда ҳамкорлик кўникмасини ҳосил қилиш мумкин. Олмон файласуфи Иоганн Фихте (1765-1814) таъкидлаганидек, "Инсон жамиятда яшаш учун яратилган, у жамиятда яшаш лозим, ёлғиз яшаса, номукамал бўлади" (*Сержило тафаккур дурдоналаридан. Т., "Наврўз", 2003, 291-бет*).

Бошқалар билан дўст-биродарликда яшаш — шахснинг ижтимоий-ахлоқий етуқ бўлишида муҳим ўрин тутаяди. Инсон токи ўзгалар билан биродарлик туйғусини туймас экан, ахлоқан номукамал бўлиб қолаверади. Атоқли маърифатпарвар бобомиз Абдурауф Фитрат биродарликни "энг муҳим инсоний фазилат" сифатида таърифлагани бежиз эмас, албатта. Унинг фикрича, шахс биродарлик асосида ўз нафсоний туйғуларидан ғолиб келиб, ўзгаларнинг ҳақ-ҳуқуқини ҳурмат қиладиган бўлади. Шу маънода биродарлик шахсда юксак фазилятларни камол топтирувчи асосдир.

Яна бир муҳим ахлоқий меъёр эса жамоатпарварликдир. Халқимизга жамоатпарварлик азалдан хос бўлиб келган. Бу ҳақда Президент Ислоҳ Каримовнинг “Юксак маънавият — энгилмас куч” китобида алоҳида таъкидланганидек, “Жамулжам бўлиб яшаш туйғуси биз учун ҳаёт фалсафасига, яна ҳам аниқроғи, ҳаёт қондасига айланиб кетган. Замонавий тилда айтадиган бўлсак, бу миллий менталитетимизнинг асосини ташкил этадиган, бизни бошқалардан ажратиб турадиган шундай бир хусусиятки, уни сезмаслик, англамаслик, кўрмаслик умуман мумкин эмас” (10-бет).

Мурувват ва саховат борасида ижтимоийлик принципларига амал қилиб яшаш жамиятда муҳтожлик, қашшоқлик ва молу дунёга ўчлик каби салбий ҳолатлар олдини олади. Бунинг учун аввало шахсда бу принципларга

риоя этиш малакаси ҳосил қилинган бўлиши керак. Бунда, айниқса, оила, маҳалла-кўй, боғча ва мактаб, шунингдек, меҳнат жамоасининг роли бекиёсдир. Энг муҳими, бу тизим бўғинларида таълим-тарбия иши ўзаро уйғунлиқда олиб борилиши, улар бир-бирини тўлдириши керак. Бозор муносабатлари шароитида бу қадриятларнинг аҳамияти тобора ортиб бормоқда ва жамиятимизда меҳроқибат, тинчлик, ҳамжиҳатлик муҳитини мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда.

Зотан, улуғ аждодимиз Алишер Навоий ҳазратлари бир фардида айтганидек,

*Мурувват борча бермақдур, емак йўқ,
Футувват борча қилмақдур, демак йўқ.*

Дилбар ҲОЖИМУҲАМЕДОВА,
Низомий номли ТДПУ ўқитувчиси

Ҳуқуқий тарбиянинг бош вазифаси фуқароларга қонунларни, биринчи навбатда, Конституцияни чуқур ўргатиш ва қонунга нисбатан ҳурмат руҳини шакллантиришдан иборат. Чунки ҳозирги шароитда ўз ҳуқуқ ва бурчларини чуқур билган жамият аъзоларигина ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида онгли ва самарали фаолият юрита олади. Фуқароларнинг ҳуқуқ ва бурчларини яхши билишдан фақат уларнинг ўзигина эмас, давлат ҳам манфаатдор. Шу боис Президентимиз Ислоҳ Каримов “Аҳолининг ҳуқуқий тарбиясини тубдан яхшилаш, унинг ҳуқуқий маданият даражасини ошириш, ҳуқуқий ахборотнинг кенг майдонини яратиш бериш ҳуқуқий давлатнинг қарор топишида муҳим йўналишдир”, деб таъкидлаган эди.

Бу кўрсатмалар нафақат юридик ўқув юртларида, балки бутун таълим тизимида ҳуқуқий билим беришни такомиллаштириш, янги талабларга жавоб берадиган ўқув-услубий қўлланмалар, дастур ва дарсликлар яратишни назарда тутди.

Ҳуқуқий тарбия мураккаб ва кўп қирралидир, уни бир сўз билан таърифлаш қийин. У биринчи галда, шахсда ҳуқуқий онг ва кўникмаларни, қонун доирасидаги хулқ-атвор ва одатларни шакллантирадиган тизимдир. Айниқса, талаба ёшлар онгига ҳуқуқни би-

лиш ўзлари учун фойда эканини сингдириш талаб этилади. Шу боис ҳуқуқий тарбия жараёнида, аввало, ҳуқуқий билимлар, қонунларнинг инсон ҳаётидаги ўрнини талабаларга тушунтириб беришимиз лозим.

Шуни унутмаслик керакки, ҳуқуқий тарбия фақат ҳуқуқий таълимдан ёки ҳуқуқшуносликни ўқитишдан иборат эмас. Ҳуқуқий тарбия масаласига жўн эмас, ижодий ёндашиш талаб этилади. Бунда ҳар бир ўқув юртидаги талабаларнинг таркиби, жинси, ёши, ҳаётий тажрибаси, яшаш жойи ва бошқа омиллар эътиборга олинаши лозим. Ҳуқуқий ҳодиса ва тушунчаларни ўрганиш талабаларнинг демократик давлат, фуқаролик жамияти тўғрисидаги тасаввурларини кенгайтиради, уларнинг ҳуқуқий тафаккури ҳамда маданиятини юксалтиради.

Ҳуқуқий тарбия самарадорлигини оширишда ўқитувчиларнинг ўзига хос ўрни бўлиб, улар ҳар доим ижодий изланишда бўлмоғи даркор. Шу мақсадда маърузачи аудиториянинг талаб ва қизиқишини ҳисобга олмоғи лозим. Жумладан, маъруза ёки амалий машғулотга тайёрланишда ўқитувчи талабаларнинг таркиби, билим ва тасаввурларини инобатга олиб, дарснинг методик жиҳатдан энг мақсадга мувофиқ ечимини танлаши, тегишли жадваллар, кўргазмалар во-

ситалардан фойдаланиб, шогирдларининг эркин фикрлаши учун қулай шароит яратиб бериши алоҳида аҳамият касб этади.

Хуқуқий тарбия самарадорлигини оширишнинг яна бир муҳим омили ўқитувчининг хуқуқий билими қай даражада пухта экани, талабаларда хуқуқий онгни шакллантириш, уларнинг хуқуқий маданиятини ошириш методикасини қанчалик эгаллагани билан боғлиқ.

Хуқуқий тарбия соҳасида юқори самарага эришиш учун мунтазам равишда мониторинг ўтказиб бориш талаб этилади. Масалан, хуқуқий билим ва малакаларнинг эгалланиши бўйича атрофлича тадқиқотлар ўтказиш алоҳида ўрин тутлади. Бу борада талабалар-

нинг хуқуқий билимларни қабул қилиши, тушуниши ва эслаб қолишига асосий эътибор қаратиш лозим.

Хулоса қилиб айтганда, биз кураётган фуқаролик жамияти ёшлар, хусусан, талабалар ўртасида хуқуқий таълим-тарбияни сифат жиҳатидан янги босқичга кўтаришни талаб қилмоқда. Бу эса мазкур йўналишдаги амалий ҳаракатларни кучайтиришни нафақат ўқитувчи, олим ва мутахассислар, балки барча зиёлилар зиммасига долзарб вазифа сифатида юклайди.

Йўлдош МАХМУДОВ,

*Тошкент Тиббиёт академияси
тадқиқотчиси*

Etnomadaniyat va uning vazifalari

Этномаданият — бирор халқ, миллат ёки элатнинг ижтимоий-тарихий ривожланиш жараёнида яратган ўзига хос моддий, маънавий, маиший ва маърифий бойликлари, оламни идрок этиш тажрибалари, авлодлараро боғлиқликни таъминловчи анъаналаридир. Ушбу бойлик ва тажрибаларни ўрганмасдан, уларнинг ижобий жиҳатларидан унумли фойдаланмасдан туриб миллий-маданий тараққиётни таъминлаш қийин.

Этномаданиятга тизимли ёндашиш мақсадга мувофиқдир. У ижодий фаолият, анъанавийлик, коммуникатив (мулоқот), интегратив, рекреатив (ҳордиқ чиқариш), оммавийлашув, ижтимоий гуруҳланиш каби функцияларга бўлинади.

Ижодий фаолият функцияси ҳар бир миллат этномаданиятни изланиш ва тажриба алмашиш жараёнида яратади, деган фундаментал ёндашувга таянади. Ўзбек халқи этномаданиятида бу функция ижтимоий-маданий бойликларни ўзлаштиришдан тортиб янги бир ижод намунасини яратишгача бўлган изланишларда намоён бўлади. Масалан, ўзбек халқи этномаданиятига хос илк наққошлик намуналари миллоддан аввалги биринчи минг йилликка оид археологик топилмалардаёқ учрайди. Ана шу ўта содда чизмаларга ҳар бир авлод ўз улушини қўшиб, уни тарихий, диний тасаввурлар билан бойитиб, ҳозирги мураккаб санъат даражасига кўтарган. Шу тариқа ижодий фаолият туфайли

халқ амалий санъати оддий кўринишдан мураккаб жанр даражасига юксалган.

Ўтмишда, шароит тақозосига кўра, ижодий фаолиятда изланишлар тўхтагани ҳам кузатилади. Масалан, араблар истилоси ва мўғуллар босқини авж олган даврларда турғунлик рўй берган. Ўлкада тинчлик қарор топиши билан халқимиз яна маданий бойликлар ярата бошлаган.

Бироқ халқ оғзаки ижоди, қўшиқчилик санъати каби жанрларда халқимиз ижодий изланишдан ҳеч қачон тўхтамаган. Демак, ўзбек халқи этномаданиятига хос бош хусусият халқимизнинг маданий бойликлар яратишга доимо интилиб келгани билан боғлиқ.

Анъанавийлик функцияси аждодлар яратган маданий бойликларни, ахлоқий қадриятларни авлоддан авлодга узатиш орқали этномаданиятни асраш вазифасини бажаради. Баъзан анъаналарга қоқоқлик белгиси, тараққиётга тўсиқ деб қараш ҳам учрайди. Масалан, мустабид тузум даврида ўзбек халқи этномаданиятига қарши кураш олиб борилган. Бироқ ўша даврда ҳам халқимиз маданий-ижодий фаолиятдан, маънавий бойликлар яратишдан тўхтамади, ўз этномаданиятини асраб-авайлади.

Коммуникатив (мулоқот) функцияси этномаданиятнинг инсонлараро мулоқот воситасига айланишини ифода этади. Этномаданиятнинг айрим кўринишларини (амалий санъат, дostonчилик, рақс сингари) бирор

шахс яратиши мумкин, лекин уларнинг тарқалиши, халқ ижодига айланиши муҳитга, оммага боғлиқ. Шу жиҳатдан коммуникация (мулоқот) этномаданиятнинг асосий белгиларидан биридир.

“Маданият кишилараро мулоқотнинг шарт ва маҳсулидир. Маданият — мулоқот майдони, у одамларни бир-бирига яқинлаштиради, бирлаштиради” (Кармин А.С. *Основы культурологии. Морфология культуры. М., 1997, стр. 46-47*). Мулоқот, ўз моҳиятига кўра, шахснинг информация алмашиш, ҳис-туйғулари билан ўртоқлашишга қаратилган ички маънавий эҳтиёжи ифодасидир. Шунингдек, мулоқотда инсоннинг ўз руҳиятида йиғилиб қолган салбий эмоциялардан халос бўлишга интилиши ҳам акс этади. Эркин, ташқи таъйиқсиз, ички маънавий эҳтиёж туфайли яратиладиган халқ ижоди намуналари кишига салбий таъсирлардан халос бўлишда ёрдам беради. Энг муҳими, шахс шу тариқа ўзининг ижодий хислатларини бошқа “мен” ёки субъектлар билан биргаликда намоён қилади, ижтимоий кўникмаларни шакллантиради.

Этномаданият кишиларни, халқларни, ижтимоий институтлар ва ижодга мойил кучларни бирлаштиради. Бу — унинг интегратив функцияси. Ўзбек халқи этномаданиятида интегратив белгилар мудом мавжуд бўлган. Бу халқимизнинг бошқа қардош халқлар билан бир жуғрофий ҳудудда яшагани, хўжалик-маданий алоқалари ва ижтимоий-тарихий ҳаётининг яқинлиги, бир йирик этнос — туркий қавмга мансублиги, диний эътиқодларининг умумийлиги каби омиллар билан боғлиқ. Бундан ташқари, Марказий Осиёда форс, араб, мўғул, рус ва грек миллатига мансуб элатларнинг ижтимоий-маданий қадриятлари синтезлашиб борганини ҳам унутиб бўлмайди. Бу белгилар нафақат ўзбеклар, балки Марказий Осиёдаги барча халқларни ўз атрофида бирлаштириб келган. Ушбу маданиятда Шарқ (Хитой, Мўғулистон, Ҳиндистон, Олд Осиё, Кавказ, Туркия, араб давлатлари), халқлари маданиятига яқин бел-

гиларнинг мавжудлиги бизни ана шу халқлар тарихи, маданияти, миллий урф-одатларини тўғри тушунишга, этногенез нуктаи назаридан илдиэлари муштарак халқлар эканлигини англашга ундайди. Бу эса қардош ва ёндош халқларни этномаданий қадриятлар теварагида интеграциялашиб яшашга даъват этади.

Этномаданият рекреатив функцияни ҳам бажаради. Ҳордиқ чиқаришда ҳар бир этник гуруҳ ва миллатнинг ўз вақтини ўтказишга, психофизиологик ҳолатини тиклашга қаратилган анъаналари акс этади. Дам олиш инсоннинг ўз ихтиёридаги иш бўлса-да, у жамиятдан, ижтимоий муносабатлардан ташқарида кечмайди. Ҳордиқ чиқариш шахс камолоти ва жамият тараққиёти билан диалектик боғлиқ ҳодисадир.

Оммавийлашув функцияси этномаданиятнинг ташқи ташкилий белгиси бўлса-да, кишиларнинг руҳан яқинлиги, бир-бирига интилиши туфайли пайдо бўлади. Оммавийлик этномаданиятнинг очик системалилиги, кўпчиликка тушунарли экани, эгаллаш усулларининг осонлиги билан белгиланади.

Ижтимоий гуруҳланиш функцияси деганда жамиятдаги социал гуруҳларнинг ўзига хос этномаданият яратиши тушунилади. Бу билан санокли кишилар, айрим гуруҳларгина шуғулланади. Дейлик, деҳқонлар, зиёлилар, болалар, шу жумладан, эркаклар ва аёллар ҳам ўз этномаданиятига эга.

Масалага системали ёндашиш ўзбек халқи этномаданиятининг ўзига хос хусусиятларини, белгиларини аниқлашга ёрдам беради. Бироқ бу ёндашув умумфалсафий ва конкрет социологик тадқиқот усуллари — анализ ва синтез, ретроспектив таҳлил, оммавий сўровнома ва бевосита кузатиш усулларидан унумли фойдаланишни тақозо этади. Ана шундагина кўпқиррали этномаданиятни тўлиқроқ ўрганиш мумкин.

Озода НИШОНОВА,

фалсафа фанлари номзоди

Ҳалокатга сабаб бўлган таълимот

Пролетариат “дохий”си В.И.Ленин 1917 йилги Октябрь тўнтаришидан сўнг марксизмнинг давлат ва ҳуқуққа оид қарашларини давлат қарама-қарши кучлар кураши оқибатида пайдо бўлади ва унинг қонунлари ҳукмрон

синф хоҳиш-иродасини ифода этади, дея талқин қилди. Бу тўнтариш оқибатида социалистик давлатнинг илк шакли сифатида юзага келган пролетар диктатураси ва унинг ҳуқуқий асосларини ишлаб чиқиш ҳам айнан

шу йўлбошчи “зимма”сига тушди. Ҳуқуқшунос олим Зайниддин Исломов ҳаққоний қайд этганидек, Ленин, диктатура бу — бир синфнинг бошқаси устидан мутлақо чекланмаган, ҳеч қандай қонун, ҳеч қандай қоида билан жиловланмаган, бевосита кучга таянадиган ҳокимиятини англатади, инқилобчи халқ эса бевосита суд қилади, жазо беради, зўрликни ишга солади, деб даъво қилган эди (З. Исломов. *Давлат ва ҳуқуқ назарияси*. Т., “Адолат”, 2007, 114-115 бетлар).

Ленин бу хусусда яна шуни ҳам уқтирадики, пролетар диктатураси икки асосий вазифани, яъни мажбурлаш (эксплуататорлар қаршилигини енгиш) ҳамда бунёдкорлик (социалистик жамиятни қуриш) функциясини адо этади. Тарихдан аёнки, дастлабки функция доирасида “қизил террор” авж олди ва эски тартиб тарафдорлари аёвсиз маҳв этилди. Бироқ кейинги функция доирасида ҳам зўравонлик усулидан воз кечилмади. Бу гал у янги тузум эгаси бўлган ишчи ва деҳқонларни социализмнинг моддий асосини яратишга мажбурлаш учун ишлатилди. 1925 йилнинг ноябрь — декабрь ойларида Ўзбекистон ишчилари ўртасида авж олган норозилик чиқишлари мисолида буни кузатиш мумкин. Айниқса, Ўрта Осиё темир йўли ишчилари орасида кенг ёйилган бу ҳаракат ҳақида ОГПУ ҳар ўн кунда бир марта ҳисобот тайёрлаб, “ўта маҳфий” тағмаси остида санокли органларга тарқатиб турди. Иш ҳақини 30 фоизга ошириш талаби билан чиқиб иш ташлаш эълон қилган темир йўлчилар ана шу мажбурлаш “тиг”и остига тушди. Хуллас, марксизм асосчилари таърифлагандек, кишандан ўзга йўқотадиган нарсаси бўлмаган ва бунинг эвазига бутун дунёни оладиган пролетариатнинг ўзи террорга асосланган тузум жабрини тортди.

1919 йил март ойида Ленин сиёсий вазиятга баҳо берар экан, халқни фақат большевиклар социализмга етаклаб бориши мумкин, аслида бошқа сиёсий кучнинг ўзи йўқ, деган қарашни баён этади. Шу тариқа дунёнинг олтиндан бирини эгаллаган улкан мамлакатда бошқарув яққоҳим партия измига ўтади. Тўғрироғи, оз сонли большевиклар партияси ҳам эмас, унинг раҳбар органи — Марказий Комитет ана шундай ҳокимиятга эга бўлади. Бу тенденция кейинроқ янада кучайиб, партиянинг бош раҳбари шахсига сиғиниш кайфиятини пайдо қилади.

Бундай партиявий ҳукмронлик 1917 йилги Октябрь тўнтариши чоғида халқ оммасини ғоят руҳлантириб, ўртага ташланган “Бутун ҳокимият — Советларга!” деган шiorни чиппака чикаради. Большевиклар омма-

ни бошқаришнинг кўплаб дастакларидан бири сифатида (касаба уюшмалари, кооперациялар қатори) Советларни ҳам кўрди. Бироқ большевикларнинг тўлиқ назорати остига олинган Советлар кучли халқ институти сифатида мавқеини йўқота борди ва кейинчалик унинг шунчаки рамзига айланиб қолди. Собиқ иттифоқда дунё сиёсий тарихида мисли кўрилмаган “янги” бир партия вужудга келди — у аъзоларининггина эмас, бутун халқнинг сўзсиз бўйсунуши ва ҳаётини бахш этишига эришишдан ташқари, шундай бир дунёқарашни шакллантирдики, оқибатда партиясиз ҳаётни тасаввур этиб бўлмай қолди. Бу эса, социализм ўзига хос дин кўринишини олиш даъвоси билан чиққанини англатади. Унинг бошқа динлардан фарқи шуки, сиёсий раҳбар — дохий қиёфасида санам танлаб олинди. Дарҳақиқат, XX аср машҳур рус файласуфи С. Булгаков таъкидлаганидек, социализм атеизмга асосланган “дин” эди.

Тоталитар тузумга асосланган собиқ иттифоқда давлат халқнинг коллегиял ҳокимияти ҳам, мустақил бошқарув шакли ҳам эмас эди. Зеро, партия иродаси ундан устун турарди. Давлат партия қарорларини ҳаётга татбиқ этар ва, бинобарин, ижро қуроли эди, холос. Бу давлат ҳокимиятини заифлаштирган ҳамда жамиятни инқирозга дучор этган асосий сабаблардан бўлди.

Шундай қилиб, социализм ўта даражада марказлашган давлат монополиясини вужудга келтирди, бозор ва рақобат муҳити тугатилиб, унинг ўрнига ишлаб чиқарилган маҳсулотлар давлат кооперация йўли билан тақсимланди. Бутун совет даври тарихини қамраб олган бундай назария саксонинчи йиллар охирида сиёсий, иқтисодий, ижтимоий таназзулга қўшимча озиқ-овқат танқислигини ҳам келтириб чиқарди. Чунки “юқори” ҳамма учун фикр юритади, қарор чиқаради, жавоб беради деган нуқтаи назар боқимандалик кайфиятини пайдо қилди. Боқимандалик эса, охир-оқибат, бефарқлик, танбаллик, масъулиятсизлик ўчоғи бўлиб қолди.

1989 йил декабрь ойида Москва Давлат университетининг сиёсий иқтисод кафедраси ва КПСС Марказий Комитетининг мафкура бўлими ҳамкорликда “Социализм: кеча, бугун ва эртага” деб номланган давра суҳбатини ташкил этди. Олимларнинг баҳс-мунозараси биз қандай жамиятда яшайпмиз, унга қандай ном бериш мумкин, кейинги тақдиримиз нима бўлади, деган саволлар доирасида бўлди. Иқтисод фанлари доктори А. Осипенко мавжуд социалистик жамиятда

давлат қиёфасидаги узурпатор вужудга келгани ҳақидаги хулосаларга қўшилишини айтди. Юзага келган аҳвол ҳақида фикр билдирганларнинг деярли барчаси иқтисодий муносабатларни таҳлил қилар экан, унинг маъмурий-буйруқбозлик тизими эканини эътироф этди. Илмий ходим А. Колганов фикрича, социализм меҳнаткашларнинг эркин ижодкорлигидан маҳрум бўлгач, таназзулга юз тутди. Оқибатда советлар жамиятида расмона социализм қурилмади. Иқтисод фанлари доктори П. Бузалгин мавжуд тузумни давлат бюрократик типигаги сохта социализмга ўтиш жамияти деб номлади (Қаранг: *Вестник Московского университета*. Т.6, 1990, стр. 71-75).

Жамиятни тубсиз жар ёқасига олиб келган омил, аввало, синфий кураш ғоясини мутлақлаштирган ва бу асоссиз қарашни ўзининг негизи деб билган ғайриилмий ва ғай-

риинсоний мафкура эди. Бу мафкура, охиروقибат, худди шу ғайриилмий ва ғайриинсоний моҳияти, мустабид табиати туфайли таназзулга юз тутди. Шу билан бирга унга таянган давлатнинг ҳам парчаланишига сабаб бўлди.

Хулоса қилиб айтганда, Октябрь тўнтаридан кейинги Россияда ва иттифоқдош республикаларда ҳуқуқий давлат ғоялари мутлақо истисно этилди. Ўттизинчи ва эллигинчи йилларда Сталин ташаббуси билан амалга оширилган оммавий қатағонлар ҳам синфий курашга асосланган пролетариат диктатураси табиъатига хос эди. Бу пролетариат диктатураси эса аста-секин партия яккахуқмонлигини, у ҳам ўз навбатида шахсга сийнишни бошлаб берди.

Муродилла ХАЙДАРОВ,
ЎЗМУ докторанти

Xotira — ijtimoiy-ma'naviy qadriyat

Хотира Шарқда ҳам, Фарбда ҳам азалдан маънавий қадрият сифатида эъзозлаб келинган. Буюк қомусий олим Абу Райҳон Беруний нафақат ёзма хотира, балки оғзаки хотира ҳам ғоят муҳим аҳамиятга эга эканини таъкидлайди. Мутафаккир “Осор ул-боқия” асарида араблар VII — VIII асрларда Туронни истило этишига доир воқеаларни баён қилар экан, Қутайба бу юртдаги руҳонийлар, хаттотлар, кўйингки, ёзиш ва ўқишни билган барча кишиларни тигдан ўтказгани, улардан тортиб олинган китоб ва ўрама хат намуналарини ўтда ёққани, оқибатда бутун халқ фақат оғзаки хотирага таяниб қолгани хусусида маълумот беради.

Тарихдан маълумки, барча халқларда қувваи ҳофизаси кучли одамлар хурмат-этиборга сазовор бўлган. Чунки улар ёзув кашф этилмаган олис даврларда ҳам, саводи бўлмаган аҳоли қатламлари орасида ҳам ижтимоий-маданий ҳодисаларни келгуси авлодларга етказишда асосий воситачи бўлган. Халқ турмушининг бадиий қомуси ҳисобланган фольклор намуналари (достон, эртақ, кўшиқ, мақол ва ҳоказо) ҳам хотираси кучли кишилар, биринчи галда, бахши-оқинлар шарофати билан бугунги кунгача этиб келган.

Юртимизда қадимдан ўтмиш аجدодларни хурматлаб ёдга олиш, уларнинг эзгу ишларини ёш авлодга ибрат қилиб кўрсатиш аъёнага айланган. Шу билан бирга, йўл қўйилган тарихий хатолар ва шунинг оқибатида содир бўлган мудхиш фожиалар ҳақида ҳам рўй-рост айтилиб, келгуси насллар бундай адашиш ва кулфатлардан огоҳ туришга даъват этилган. Миллат умиди бўлган йигит ва қизлар шу йўл билан мамлакатнинг эртанги куни учун масъул кишилар этиб тарбияланган.

Маълумки, ижтимоий хотира ҳар бир халқнинг тили ва маданияти, урф-одат ва ахлоқий қадриятлари, дунёқараш ва аъёнавий таълим-тарбиясида ўз аксини топади. Шу тариқа у миллий ўзлиқни англаш ҳамда миллий яхлитликни сақлаш омили сифатида майдонга чиқади. Бугун том маънода ривожланган, замонавий давлат қуришга бел боғлаган эканмиз, ушбу бунёдкорлик йўлида ҳам бизга улғувор ўтмишимиз чексиз руҳий кучқувват манбаи бўлиб хизмат қилмоқда. Аслида ҳам, кейинги йилларда имом Бухорий, имом Мотуридий, Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур каби улғу аждодларимиз, Самарқанд, Термиз, Марғилон сингари кўҳна шаҳарларимиз, “Авесто”, “Алломиш”дек бебаҳо

маънавий обидаларимизнинг қутлуғ саналари байрам қилиниши халқимизнинг тарихий хотира илдиэлари нихоятда чуқур эканидан далолатдир.

Ҳозирги глобаллашув шароитида, табиийки, ҳар хил сиёсий ва мафкуравий кучлар тарихни ўз манфаати билан боғлаб талқин қилишга интилади. Айни чоқда ҳар бир шахс ёки гуруҳ ҳам тарихни фақат ўз ақл-заковати, имон-этиқоди даражасида идрок этади. Ёшлар юртимизда кечаётган туб ислохотлар муваффақиятини таъминловчи асосий омил экани ҳисобга олинса, улар тарихнинг ҳар хил талқинларига кўр-кўрона эргашувчи бўлиб эмас, аксинча, онгли идрок этувчи бўлиб улғайишига эришиш нечоғли муҳим вазифа экани ойдинлашади. Ҳатто пайғамбаримиз Мухаммад (с.а.в) ҳам бу борада куйидагича ибратли ўғит берганлар: “Менинг ҳадисларимни ўқиганингда, аввало, қалбингга қулоқ сол, агар у қабул қилса, мендан дир, бўлмаса, мендан эмас”.

1992 йилда Францияда тайёрланган “Сиёсий партиялар тарихи ва эсдалиқлар: коммунистик хотира” мавзудидаги йирик тадқиқотда ёзма манбалар (тарихий ва расмий эсдалиқлар) ҳамда оғзаки хотиралар (фоолларнинг жонли гувоҳлиги) қиёсий ўрганилганда, ёзма манбалар ҳар қачон ҳам ҳақиқатга

мос келавермаслиги аён бўлди (*Қаранг: www.Pametnaroda. Lavabre M. Histoire et memoire des partis politiques: la memoires communiste, Paris, 1992*). Демак, ёзма манбалар ҳаққоний ёки ноҳаққоний эканини синовдан ўтказиб, аниқлаб берадиган асосий ва, эҳтимол, бирдан-бир восита оғзаки ёдномалардир.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ўзбек халқи барча даврларда ҳам илгари яшаб ўтганларни хотирлаш ва уларнинг ҳаёт тажрибасидан сабоқ олишга алоҳида эътибор қаратган. Ана шу анъанани бугунги ижтимоий-тарихий шароит талабларига мослаб ижодий давом эттириш зарур. Бу борада эса ёзма манбаларни атрофлича ўрганиш билан бирга халқ хотираси марказлари ташкил этиб, кекса авлод вакиллари билан мунтазам суҳбатлар уюштириш ҳамда ўтмишнинг жонли гувоҳларидан ёзиб олинган эсдалиқларни тарихий ва расмий манбаларга қиёслаб таҳлил этишнинг аҳамияти катта. Шундагина ажодларнинг ҳақиқат нури билан йўғрилган хотираси бугунги ва эртанги йўлимизни ёритиб турувчи чинакам машъалага айланади.

Рухсора РЎЗИЕВА,

Навоий давлат Кончилик институти докторанти

Nazoratdan chetga chiqqan “nazorat”

Большевиклар бошчилигидаги пролетариат диктатураси ташкил этган ВЧК (Бутунроссия Фавқулудда Комиссияси), ГПУ (Давлат сиёсий бошқармаси), НКВД (Ички Ишлар Халқ Комиссарлиги) ва бошқа назорат органлари совет ҳокимиятининг ҳуқуқ-тартиботини ҳимоя қилиши лозим эди. Амалда эса мазкур жазо органлари эркин фикр, озодлик, демократияни бўғишда асосий қурол вазифасини ўтади, советлар ҳукмронлиги даври тарихининг аянчли саҳифалари “муаллифи” бўлиб қолди.

Туркистон ўлкаси Халқ Комиссарлари Советининг 1918 йил январь ойидаги “Захира кадрлар яратиш ва милицияни қайта ташкил этиш тўғрисида”ги буйруғига (*“Наша газета”, 1 декабрь 1919 й.*) биноан, Муваққат ҳукумат даврида (1917 йил март-октябрь) тузилган ҳарбий ва фуқаро милицияси узил-

кесил бекор қилиниб, “Туркистон ўлкаси шаҳар ва туманлари милиция инспектори бошқармасининг бўлими” таъсис этилди. Унинг вазифаси янги милицияни ташкил этиш ва бу тизим кадрларини тайёрлаш эди. Шу тариқа 1918 йилнинг февраль ойидан барча уезд, шаҳар ҳамда волостларда милиция идоралари ташкил этила бошлади. Туркистон АССРда милиция Россия милициясининг ташкилий жиҳатлари асос қилиб олинган ҳолда тузилди. Аммо ўлкадаги сиёсий вазият ҳисобга олиниб, унинг зиммасига совет тузумига қарши кўтарилган қуроли ҳаракат ва норозилик чиқишларини бостириш вазифаси ҳам юклатилди.

Ўрта Осиёда ўтказилган миллий-худудий чегаралаш натижасида Ўзбекистон ССР ташкил этилгач (1925 йил, февраль), Туркистон АССР, Бухоро ва Хоразм Халқ Республика-

лари ҳудудларида фаолият юритган ички ишлар ташкилотлари Ўзбекистон ССР Ички Ишлар Халқ Комиссарлиги тасарруфига ўтказилди. Туркистон АССР ИИХКга тегишли ҳуқуқий нормативлар, низомлар, юқоридан чиқарилган қарор, фармойиш ва кўрсатмалар асосида белгиланган ваколат ҳамда вазифалар ўзаро мувофиқлаштирилди. Кейинчалик ҳам ички ишлар органларининг фаолияти ўлкада олиб борилаётган сиёсий жараёнлар асосида йўналтириб борилди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ички ишлар органлари ва совет давлатининг бошқа тегишли назорат ҳамда жазо ташкилотлари фаолиятидаги қонунбузарлик, одамларни суд-сўроқсиз отиб ташлаш, яъни террор ва қатагонлар айна даврда, кескин синфий курашлар шароитида, инқилобий қонунларнинг “олий” кўриниши сифатида намоён бўлди. 1917 йил декабрь ойида Ф. Дзержинский бошчилигида Бутунроссия Фавқулодда Комиссияси тuzилган ва РСФСР Халқ Комиссарлари Совети чиқарган қарордан сўнг террор баттар авж олиб, ҳеч қандай ҳуқуқий назоратни тан олмай қўяди. Ф. Дзержинский бу ҳолни шундай изоҳлайди: “Инқилоб ҳамма даврларда ҳам ўлим билан кечади, бу оддий ҳол... Биз террорнинг барча турини қўллашимиз ва бу борада куч-ғайратимизни аямаслигимиз керак... Юстиция бизга тўғри келмайди”. Туркистон Советлари VII съезида (1919 йил, март) президиум раиси П.Кобозев ҳам ўлкадаги суд ишлари ва қонунчиликни тартибга солиш масаласида сўзлаган нутқида Ф.Дзержинский фикрини давом эттириб: “Юстиция ва революция бир-бирига умуман қарама-қаршидир. Юстиция — тинч ҳаёт меъёри, у кураш жараёнлари бўлмасанига амал қилади... Ҳозирги кунда бурчак-бурчакдан отув бошланганда коммунистлар уларга фавқулодда комиссия тузиш билангина жавоб қайтаради. Хўш, бу комиссиянинг вазифаси нима? Улар оммавий террор ўтказди. Бизда юстиция ўлим жазосини, қаторга, қамоқхоналарни тан олмайди, жиноятни бирданга йўқ қилиб юбориш керак”, дейди (ЎЗРМДА, 2-фонд, 1-рўйхат, 30-иш, 42-варақ).

Ҳақиқатда ҳам, Бутунроссия Фавқулодда Комиссияси айнан шундай йўл тутди. Маълумотларга кўра, унинг “фаолият”и натижасида 1918 йилнинг иккинчи ярмида мамлакат миқёсида 50 минг нафар одам таъқиб остига олинди, отиб ташланган. 1919 йилнинг январь-март ойларида эса, ўша даврда нашр этилган эсерларнинг “Воля России” газетасида ёзилишича, 13 минг 850 нафар (расмий маълумотларда камайтириб, 9 минг 641 нафар деб кўрсатилган) одам отиб ташланган.

1920 йилларнинг иккинчи ярми ва 30-йилларда совет ҳукумати амалга оширган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар жараёнида ҳам ички ишлар органлари “астойдил” фаолият кўрсатади. Ўзбекистон ССР ИИХК “Махсус маъмурий комиссия” тузади. Унинг таркибига Прокуратура, Давлат сиёсий бошқармаси, Қамоқхоналар бошқармаси ва Тошкент шаҳар ижроия кўмитаси вакиллари киритилади. Бу комиссиянинг асосий вазифаси “ўлка ҳудудини ижтимоий хавфли унсурлардан тозалаш” деб белгиланади. Хусусан, коллективлаштириш жараёнида юзага келган муаммоларни жадал бартараф этиш мақсадида назорат ва жазо органлари томонидан иттифоқ миқёсида қулоқлаштириш тадбири ўтказилиб, уларда 1929 йил охирларидан 1930 йил ўрталаригача 320 минг оила (*Реабилитация: Политические процессы 30-50-х годов. Под общ. ред. Яковлева А.Н. М., Политиздат, 1991, стр. 9*), Ўрта Осиёдан эса 10 мингдан ортиқ деҳқон хўжалиги сургун қилинган (*Трагедия среднеазиатского кишлака: коллективизация, раскулачивание, ссылка 1929-1955 гг. Документы и материалы. Т. 1. Под ред. Алимовой Д. Т., “Шарқ”, 2006, стр. 13*). Умуман, қишлоқ хўжалигини жамоалаштириш даврида Ўзбекистонда “қулоқ” қилинган 40 мингдан ортиқ деҳқон хўжалигидан 31 минг 700 таси қатагонга учраган.

Хулоса қилиб айтганда, бу даврда ички ишлар органлари фаолиятида зиддиятли, нохуш ҳолатлар кўп бўлган. Бу ҳақда гувоҳлик берувчи манбалар Ўзбекистондаги турли архивларда сақланмоқда. Масалан, “ўта махфий” деб тамға босилган ҳужжатларнинг бирида “милиция таркибида тартибсизлик ҳукм сураётгани, милиционерлар порахўрлик, тамағирлик ва жиноятчиликнинг (то босқинчиликкача бўлган) бошқа турлари билан шуғулланиши оддий воқеликка айлангани” (ЎЗРПДА, 60-фонд, 1-рўйхат, 1421-иш, 92-варақ) кўрсатилса, бошқа бир ҳисоботда: “...умуман айтганда, милиционерлар қилаётган ҳамма номақбул ишларни санаб ўтишнинг иложи йўқ” (ЎЗРПДА, 60-фонд, 1-рўйхат, 1324-иш, 32-33-варақлар), дейилади.

Табиийки, Ўзбекистонда совет ҳокимияти ўрнатилган дастлабки йилларда ички ишлар органлари фаолиятида бундай салбий иллатлар авж олганининг жиддий сабаблари бўлиб, у энг аввало оғир иқтисодий аҳвол, ҳукумат сиёсатидаги қўпол хатолар, сиёсий ва ҳарбий вазиятнинг кескинлашуви, ўлкада совет режимига қарши қуроли ҳаракатнинг кучайиши, милиционерлар иш ҳақининг пастлиги ва моддий

таъминотдаги узилишлар, уларга берилган имтиёзларнинг амалда жорий қилинмагани ва бошқа омиллар билан белгиланади. Шу боис мамлакатда тинчлик-осойишталик ва ҳуқуқий тартиботни таъминлаш ҳамда ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий шароитни барқарорлаштиришга хизмат қилиши керак

бўлган мазкур ташкилотларнинг ўзи назоратдан четга чиқиб, ҳар томонлама эзилган оддий фуқаро аҳволини баттар оғирлаштирган, холос.

Авазбек ЕРМЕТОВ,
тарих фанлари номзоди

Xalifaning turkiy askarlari

Туркий халқлар инсоният тамаддуни ривожига улкан ҳисса қўшган. Айниқса, туркийларнинг ҳарбий маҳорати, билимдонлиги, лафзида қатъий туриш каби фазилатлари ўрта асрлардаёқ юксак қадрланган. Улар энг яхши аскар ҳисобланган ва Ўрта Осиёнинг кўчманчилар билан савдо-сотиқ муносабатларида асосий мавқе эгаллаган (*Қаранг: BGA. 7 pars. Al-Jakubi. Kitab al-buldan. Leiden, 1967, p. 255-256*).

Араб тилидаги манбаларда туркий халқлар ҳақида бирмунча мукаммал, ҳаққоний маълумотлар IX аср ўрталаридан бошлаб учрайди. Маълум бўлишича, илк Аббосийлар даврига келиб, туркий аскарлардан ҳарбий мақсадларда фойдаланиш кенг тус олган. Ал-Жоҳиз туркларнинг отда юриб, жанг қилиш санъатини таърифлар экан, “улар ўзларини ерда юргандан кўра от устида эркинроқ ҳис этади”, деб ёзган (*Қаранг: Osman S.A., Ismail. Mu'tasim and Turks, BSOAS (University of London) vol. 29: 1966, p. 17*).

Сомонийлардан тортиб Бағдод халифалари ҳарбий кўшинларида ҳам туркий гвардия катта таъсир кучига эга бўлган. Ал-Яъқубийнинг маълумот беришича, халифа ал-Муътасим (834-842) даврида халифаликда туркий аскарлар мавқеи нихоятда баланд эди. У барча Бағдод оксуякларидан туркий гуломларни аскар сифатида фойдаланиш учун сотиб олган. Хатто халифа Маъмун (813-833) замонидаёқ Жаъфар ал-Хушшакийни Самарқандга — Нух ибн Асад ёнига туркий гуломларни сотиб олишга жўнатган. Улар сони уч минг атрофида бўлган (*BGA., 7 pars. Al-Jakubi. p. 255-256*).

Ал-Муътасим туркий аскарларни шаҳар аҳолисининг маҳаллийчилигидан ҳимоя қилиш чорасини ҳам кўрган. Уларга Бағдод атрофидан яшаш манзиллари барпо эттирган. Чунки туркийлар у вақтларда исломий анъанадан анча йироқ эди ва айрим хатти-ҳаракатлари Бағдод аҳолиси норозиликла-

рига сабаб бўларди. Охир-оқибат ал-Муътасим ўз қароргоҳини қадимги Самира яқинида барпо этилган Самаррага (“Сурра ман роъа” — “кўрса кўз қувонади”) кўчирган ва туркий гвардиясини ҳам шу ерга жойлаштирган. Туркий аскарлар фақат туркий чўри қизларга уйланиши мумкин бўлган ва ажрашиш тақиқланган. Уларнинг фарзандлари моддий жиҳатдан таъминланган (*Шаниязов К. К. Ал-Йакуби как источник по истории халифата. Дисс. кан. ист. наук. Т., 1990, стр. 17*). Туркийларнинг “мувалладун” билан (маҳаллий халқ) аралашиб кетишига йўл қўйилмаган. Улар фақатгина “фароғина” (фарғоналиклар, Фарғонадан келтирилганлар) ва хазарлар билан кўшни ҳолда яшаши, ўз қавмидан уйланиши мумкин эди (*Peter B. Golden. Khazar Turkic Ghulams in Caliphal service//Journal Asiatique. Tome 292, 2004, Numeros 1 et 2, p. 295-296*).

Қабилачиликка асосланган араб жамиятига бошқа халқлар вакилларининг тўғридан-тўғри кўшилиши қийин эди. Шу сабабдан улар мавло, обид, гулом ва мамлуклар сифатида унга киришга интилган ва бирор-бир араб қабиласи вакилини, қабилани ёки ҳукмрон сулолани ўз хўжайини деб тан олган. “Мавло” сўзи турли луғавий маъноларга эга, тарихий жиҳатдан эса “бир одам иккинчиси билан яқин боғланган” деган маънони англатган.

Кейинчалик туркий саркардалар давлатнинг юқори лавозимларига ҳам тайинлана бошлаган. Муътасимнинг меросхўри Хорун ал-Восиқ (842-847) Ашнас ат-Туркийни ўз эшикларидан то Мағрибга қадар ҳукмдор деб эълон қилган. Хуросон, Синд ва Фурот худудлари Ихота ат-Туркийга берилган.

Туркий аскарлар нафақат араб халифалари, балки Византия императорлари хизматида ҳам бўлган. Ал-Мақдисий Византия қироллари гуломларининг кўпчилиги хазар ва турклардан иборат деб ёзган эди. Хазар давлатида

эса хоқонни хоразмлик мусулмон аскарлар қўриқлаган, улар “арсийя” деб аталган. Масьудийнинг маълумот беришича, вазир улар орасидан сайланган, шунингдек, арсийлар ўз диндошларига қарши урушларда қатнашмаган (Peter B. Golden, *Khazar Turkic...* p. 292).

Туркий аскарлар гвардияси таркиби этник жиҳатдан бир хил бўлмаган. Улар орасида славянлар, фин-угорлар ҳам бўлса-да, хоразмликлар, фарғоналиклар, ушрусаналиклар ва бошқа туркий халқлар кўпчиликни ташкил этган. Шунинг учун туркийларга хос хусусиятлар устун бўлиб, улар, асосан, шу тилнинг турли лаҳжаларида гаплашган. Аксариyat ҳолларда улар туғилиб ўсган ҳудуди номи билан аталган, умумий қилиб эса туркий дейилган. Ибн Халдун ва Ибн ал-Асир халифа гуломларини икки гуруҳга бўлиб кўрсатади: Фароғина (фарғоналиклар, Фарғонадан — шарқий ҳудудлардан келтирилганлар) ва Мағориба (Мағрибдан — Миср, Ливия ва бошқа юртлардан келтирилганлар) (Қаранг: *Osman S.A., Ismail. Mu'tasi...* p. 22).

Араб халифалари “шакирийя” деб номланган қўшинга ҳам эга бўлган. “Шакирийя” Ўрта Осиёда мавжуд “чокар” тизимининг арабча варианты бўлиб, у Ўрта Осиё ва хуросонлик озод ёлланма аскарлардан ташкил топган эди. Этник жиҳатдан улар орасида хоразм-

ликлар, ушрусана ва шошликлар билан бирга бошқа туркий халқлар вакиллари ҳам бўлган. Улар халифанинг жисмоний хавфсизлигига жавобгар ҳисобланган (Қаранг: *Peter B. Golden. Khazar Turkic... p. 286-289*).

Халифа Муътасим замонида бошланган туркийлар миграцияси кейинчалик қорахонийлар, газнавийлар, салжуқийлар, хоразмшоҳлар ва бошқа давлатлар пайдо бўлиши билан бутунлай ўзгача тус олган. Бу даврга келиб туркий элатлар ва қабилаларнинг Яқин ва Ўрта Шарққа оммавий кўчиш жараёни авжга чиққан. Улар маҳаллий халқлар билан аралашиб, айрим ҳудудларда турк шаҳар ва қишлоқлари вужудга келган.

Шунингдек, туркийлар Яқин Шарқ мамлакатларида асосан ҳарбий саркарда ва аскар сифатида шуҳрат қозонган бўлса-да, улар чўл ҳудудларда яшаб, ниҳоятда қийин табиий шароитда тоблангани боис тоғ-кон ишлари ҳам жалб этилган ва бу борада ҳам муваффақият қозонган. Шу тариқа, дастлаб уларга паст назар билан қараган араб жамияти муносабатини тубдан ўзгартира олган ва оқибатда бошқа халқлар ҳам уларни кучли миллий бирлик сифатида тан олган.

Хусниддин МАМАДАЛИЕВ,

ЎзРФА Тарих институти илмий ходими

Экологик тарбияга ҳам қайсидир маънода ҳар бир халқнинг ўзига хос ёндашуви мавжуд. Ҳозирги даврга келиб бутун дунё афкор оммаси экологик тарбияга катта эҳтиёж сезмоқда. Шу сабабли жаҳон олимлари бу соҳани тадқиқ этишга ҳар қачонгидан ҳам жиддийроқ ҳаракат қилмоқда. Улар олиб борган изланишлар натижасида илмий адабиётларда “Экологик ахлоқ” (Х. Роястон), “Экологик кулфат” (Шрейдер), “Экологик тадқиқот” (Р. Атфильд), “Экологик танқислик” (Р. Хиггис) тушунчалари қўлланила бошлади.

Шуни эътиборга олиш жоизки, экологик тарбия ҳам болага жуда кичик ёшдан бошлаб сингдириб борилсагина ижобий натижага эришилади. Шу сабаб мактабгача тарбия муассалари тарбияланувчиларида бошланғич экологик тушунчаларни шакллантириш тарбиячилар зиммасига катта масъулият юклайди.

Демак, педагогика коллежлари талабаларига бу фандан пухта сабоқ бериш ўта долзарб масаладир.

Экологик тарбия унинг қайси даврга келиб ўқув дастурларига киритилганидан қатъи назар кишилик жамияти ташкил топганидан буён такомиллашиб келаётган жараён дир. Дастлабки кезларда бу тарбия мезонлари кишиларнинг жонли ва жонсиз табиатга муносабатида виждони, диний эътиқоди доирасида белгиланган. Натижада кесая ёш табиатни асраб-авайлашга, табиат неъматларидан исрофгарчиликка йўл қўймай, оқилона фойдаланиш, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига зарар келтирадиган ишлардан сақланиш ва доимо атроф-муҳит озодалигига эътибор беришга ҳаракат қилган. Бир сўз билан айтганда, аждодларимиз ўзларини табиатнинг ажралмас бўлаги деб ҳис

этгани боис табиат муҳофазаси ҳам миллий ва диний қадриятлар билан уйғунлашиб кетган. Табиат мўъжизалари, сир-асрорларини билиш, жонли ва жонсиз борлиқ ҳақида мушоҳада юритиш халқ оғзаки ижодида ўз ифодасини топган. Бу ҳақда кўплаб мифлар, мақоллар, қўшиқлар, дostonлар гувоҳлик беради. Чунончи, "Табиат — она, она — бебаҳо", "Ерни боқсанг боғ бўлар, ботмон дастлар ёғ бўлар", "Тоza ҳаво — танга даво" каби мақоллар халқнинг табиатга муносабатини англатади.

Экологик тарбия самараси ўлароқ Чор Русияси, сўнгра қизил империя истилосига қадар юртимиз ҳавоси мусаффо, дарёларимиз зилол, шаҳар-қишлоқларимиз покиза бўлган. Чунки халқимиз ҳеч қачон ҳавони булғаманган, сувга чиқинди ташламаган, аксинча, уларнинг ҳар бирини азиз билиб, севиб эъзозлаган. Шундай покизалик туфайли яқин-яқинларгача ариқлару анҳорларда оқаётган сувлар асосий ичимлик суви ҳисобланар эди. Оқар сувнинг пишган, энг фойдали сув эканини бугун дунё олимлари яқдиллик билан эътироф этмоқда.

Ҳозирги кунда ичимлик суви танқислиги глобал муаммо ҳисобланади. Айниқса, қуруқ иқлимли Марказий Осиё шароитида бу муаммо янада долзарб аслида. Сувнинг танқислиги бугун юзага келган муаммо эмас, аждодларимиз қадимдан осмоннинг "қовоғи"га қараб яшаган. Чунки қор-ёмғир кўп ёғса, дарё ва ирмоқларда сув мўл бўлган, булоқлар кўз очган. Ёгин-сочиннинг кам бўлиши эса халқ турмушига салбий таъсир кўрсатган.

Халқ оғзаки ижодига мансуб кўплаб ривоят ва дostonларда ичимлик суви ҳатто стратегик аҳамиятга молик масала сифатида талқин этилган. Дostonларда тасвирланишича, юрт-

га босқинчилар ҳужум қилганда, аҳоли мустаҳкам бир қалъага кириб олади. Душман ҳарчанд уринмасин, қалъани ишғол қила олмайди. Шунда халқ ичидан бир хоин чиқиб, босқинчиларга қалъа аҳлининг энг заиф жиҳатини айтади. Бу — қалъадаги ягона ичимлик манбаи бўлган булоқ ёки қудуқдир. Ана шу сув заҳарланади. Қалъадагилар оғу қўшилган сувни ичиб қирилиб кетади ёки душманга таслим бўлади.

Боғча боласига, ҳатто коллеж талабасига ҳам сувнинг азиз неъмат эканини ҳар қанча уқтирган билан, айтилганлар унинг эсида ё қолади ё қолмайди, панд-насихатлар қор қилиши ҳам, қилмаслиги ҳам мумкин. Лекин сувни тежаш, табиатни асраш зарурлиги ҳақида гапирганда, шу каби ривоятлар мисол келтирилса, бу ёшларнинг мурғак хотирасига тошга битилган хатдек маҳкам ўрнашиб қолади.

Хуллас, экологик билимлар барча учун бирдек муҳимдир. Фикримизча, педагогика коллежи талабалари халқ оғзаки ижодини, хусусан, экологик тарбияга оид миф, мақол, қўшиқ ва дostonларни яхши билиб олса, келажакда иш фаолиятида асқотади. Чунки бугунги талаба эртага тарбиячи бўлади. Боғча болалари тез қабул қиладиган тил эса халқ оғзаки ижоди тилидир. Шунинг учун педагогика коллежи ўқитувчилари талабаларга белгиланган дастур асосида экология дарсини ўтиш билангина чекланмай, қўшимча равишда экологик тарбияга оид фольклор манбаларини ҳам ўргатса, талабалар ўртасида танловлар, мусобақалар ўтказса, албатта ижобий самара беради.

Муаззам РАЙИМОВА,

Тошкент давлат Педагогика университети тадқиқотчиси

"Пахта fronti" даги talofatlar

Собиқ иттифоқ раҳбарияти 30-йиллардан бошлаб қишлоқ хўжалигини ривожлантириш чораларини кўра бошлади ва бунда асосий эътиборни суғориладиган экин майдонларини кенгайтиришга қаратди. Иккинчи жаҳон уруши бу соҳадаги ишларни орқага суриб юборган бўлса-да, 40-йиллар ўрталарида яна қишлоқ хўжалиги иқтисодий сиёсатнинг етакчи бўғинига айланди. Режа асосида қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш, деҳқончилик учун

яроқсиз бўлиб қолган ерлар ҳолатини яхшилаш, йирик суғориш иншоотларини барпо этиш 1950 йилларга келибгина йўлга қўйилди. Ўрта Осиё ва Қозоғистонда суғориладиган майдонлар 1965 йилда 5,8 миллион гектар бўлса, 90-йилларга келиб 8,8 миллион гектарга етди (*Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 8-жилд. Т., 2004, 179-180-бетлар*). Бу эса қишлоқ хўжалигида сув сарфи ниҳоятда ортиб кетишига сабаб бўлди. Табиийки,

сув омборлари қуриш, қўшимча каналлар қозиш, ер ботқоқланишининг олдини олиш, оқова сувларни чиқариб юбориш каби гоят долзарб муаммолар ўртага чиқди.

Бу даврда шўро ҳукумати иттифоқдош республикаларнинг халқ хўжалигидан ўз манфаати йўлида фойдаланган, чекка ўлкаларнинг иқтисодий-ижтимоий эҳтиёжлари билан эса деярли ҳисоблашмаган. У Иккинчи жаҳон урушидан кейин "социалистик тараққиёт йўли"ни танлаган Польша, Чехословакия, ГДР каби мамлакатлар иқтисодий жиҳатдан ўзини тиклаб олишига ёрдам сифатида уларнинг тўқимачилик саноатини (ўзбек пахтаси ҳисобига) хомашё билан таъминлашни ҳам кўзда тутган. Бу мақсадни амалга ошириш ўлкада янги ерларни ўзлаштириш, пахта ва бошқа зарур хомашё манбаларини кенгайтиришни тақозо этар эди.

Тўғри, марказ Ўзбекистонда янги ерларни ўзлаштириш, сув хўжалиги қурилиши, ирригация-мелиорация ишларини яхшилаш учун катта маблағ ажратар эди. 1924-40 йилларда шу соҳага 264 миллион сўм сарфланган бўлса, 1961-75 йилларга келиб, бу кўрсаткич 2 миллиард сўмга етди. Ҳукуматнинг мақсади, қандай йўл билан бўлмасин, пахтадан мўл ҳосил олиш эди. Аммо бу вақтда пахта ҳосили ер унумдорлигини ошириш ҳисобига эмас, экин майдонларини кенгайтириш ҳисобига ортиб борди: 1940 йилда 923,5 минг гектарга чигит қадалган бўлса, 1960 йил 1 миллион 586,6 минг гектар ерга пахта экилган (*Народное хозяйство Узбекской ССР в 1985. Т., стр. 87-89*). Бу ишларни амалга ошириш учун, табиийки, катта иш кучи, энергия ва маблағ сарфланган. Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда экстенсив (янги ерларни ўзлаштириш) ва интенсив (экинлар ҳосилдорлигини ошириш) усулдан фойдаланилар эди. 60-йилларга келиб экстенсив усулдан воз кечилиб, интенсив усулга зўр берилди ва иттифоқ раҳбарияти қишлоқ хўжалигини кимёлаштиришга эътиборни кучайтирди. Бундан мақсад, аслида, деҳқончиликдан юқори ва барқарор ҳосил олиш эди. Амалда эса бу қишлоқ хўжалигини нақд жар ёқасига олиб бориб қўйди. Масалан, 1965 йилда Ўзбекистон жамоа хўжаликларига ишлатилган 1 миллион 463,4 минг тонна минерал ўғитнинг 1 миллион 324,7 минг тоннаси пахта етиштиришда қўлланди. Экинларга солинадиган минерал ўғит миқдори илмий жиҳатдан белгиланган меъёрдан ниҳоятда юқори эди. Хусусан, ўша вақтда қишлоқ хўжалиги ривожланган мамлакатларда бир гектар ерга ўрта ҳисобда 100 килограмм минерал ўғит сарфланса, Ўзбекис-

тонда ҳар гектар майдонга 268 килограмм ўғит тўғри келар эди.

Бундан ташқари, аграр соҳада кадрлар масаласи ҳам ночор аҳволда эди. Совет органлари ҳам, хўжалик раҳбарлари ҳам ёш мутахассисларга қулай шароит яратилишига эътибор қилмасди. Қишлоқларга юборилган олий маълумотли ёш мутахассислар аксарият ҳолларда уй-жой билан, кўпчилиги эса ҳатто ихтисоси бўйича иш билан таъминланмас эди. Шу боис улар хўжаликларни тарк этарди. Механизатор ва бошқа кадрларни тайёрлашда ҳали-ҳануз 20-30-йиллар усулларидан фойдаланилар, оқибатда улар малакаси замон талабига жавоб бермас эди.

Хуллас, шу каби салбий ҳолатлар сабаб 1965 йили эълон қилинган "янги" аграр сие-сат ҳам ўзини оқламади. Қишлоқ хўжалигини юксалтиришга доир дастурда иқтисодий муносабатлар механизмини янгилаш, моддий рағбатлантиришни кучайтиришга қаратилган бир қатор чора-тадбирларни (яъни, жамоа ва давлат хўжаликларига бирмунча иқтисодий мустақиллик бериш) амалга ошириш назарда тутилган эди. Афсуски, бундай эзгу режалар ҳам рўёбга чиқмай чала қолиб кетди.

Шундан сўнг мажбурлаш амалиётига зўр берилдики, бу қишлоқ хўжалиги ривожига жиддий тўсиқ бўлди. У бир томондан, "узокни кўра оладиган" раҳбарлар хўжаликнинг маҳсулот етиштириш имкониятларини яширишига, иккинчи томондан, оммавий қўшиб ёзиш, кўзбўямачиликларга сабаб бўлди. Режа топшириқларини бажариш имконсиз экани хўжаликларни шундай йўл тутишга мажбур қилди. Бу, айниқса, пахтачиликда авж олди. Чунки марказ пахта етиштиришни муттасил кўпайтириб боришни талаб қилар эди.

Кўриқ ва бўз ерлар белгиланган режа асосида ўзлаштирилмагани оқибатида 2 миллион гектар ер шўрланган бўлиб, шундан 250 минг гектари фойда келтирмайдиган аҳволда эди. 1980 йилларга келиб бундай майдонлар 770 минг гектарга етди. Бу ерлардан гектарига ўртача 7-12 центнер пахта ҳосили олинарди, холос. Бундай майдонларга пахта экилиши натижасида миллионлаб маблағ беҳуда сарфланган, ер ҳосилдорлиги баттар пасайиб, яроқсиз ҳолга келган эди (*Талипов А. Земельные ресурсы Узбекистана и проблемы их рационального использования. Т., 1992, стр. 149-153*).

Ўзбекистон ҳукумати ўша йиллари қишлоқ хўжалиги соҳасини механизациялаштиришга, уни техника ва энергетика билан таъминлашга ҳаракат қилганини инкор этиб бўлмайди. Айнан шу вақтда суғориш техникаси ва усуллари мукаммаллаштирилган,

фаннинг илгор ғоялари қишлоқ ҳўжалигига татбиқ этилган, гидромегиорацга курилишида янги усуллар синаб курилиб, амалда кулланган. Бироқ шунга курамай, ўлкадаги пахта яккахокимлиги жамият ҳаётининг бошқа соҳаларига ҳам салбий таъсир курсатди, мамлакатни қалтис ҳолатга — танглик ёқасига олиб келди. Халқ бойлиги ҳисобланган пахта унинг бошига оғир кулфатлар ёғдирди.

“Оқ олтин” етиштириш йўлида ўн минглаб одамлар, болалар ҳасталикка чалинди. Марказ эса ўзбек халқига нисбатан қилинган бу зуравонликни “бу — пахта fronti, фронт эса курубонсиз бўлмади” дея изоҳлади, холос.

Зулайҳо АШИРБОВЕВА,

Тошкент давлат Аграр университети ўқитувчиси

Mifologiya va hozirgi romançhilik

XX асрнинг биринчи ярмида Европа романчилигида мифологизмлар кучайиши баробарида роман-миф жанри пайдо бўлди. Бу жанрга тамал тоши куйган немис адиби Томас Маннинг “Сеҳрли тоғ” романи бошдан-оёқ мифик тафаккурга асосланган. Асар бош қаҳрамони Ганс Касторп ўз феъл-атвориға мувофиқ иш тутмайди — мифдаги сингари ўзи ҳам ҳақим, ҳам бемор. У ўзини ўзи даволаш орқали оламшумул илмий ҳақиқатни очмоқчи бўлади. Бироқ у мифик қаҳрамоннинг фақат мантқиқий давоми, бинобарин, унинг барча хатти-ҳаракатини “мифик ўтмиш” бошқариб туради.

Томас Манн ижодида бошланган роман-миф тез орада бутун Европада адабий таомилга айланди ва ҳатто уммон ортига ҳам кўчиб ўтиб, АҚШ ва Лотин Америкаси мамлакатлари романчилигиға таъсир курсатди. XX аср Америка романчилиги мактабининг йирик вакили Уильям Фолкнер роман-мифнинг ўзига хос янги шаклини яратди. Унинг “Ҳикоят” романи Исо Масих ҳаётиға бағишланган. Асар курилмасига кўра, Исо Масих — бугуннинг қаҳрамони. Адиб фикрича, у бугун ҳаёт бўлганида ҳам умри албатта хоча парчинланиш билан якун топар эди. Чунки, биринчидан, унинг фожиасида тақдир ҳукми акс этган, иккинчидан, оломон Исонинг илоҳий эканини тушуна олмаслиги тайин. Шу сабаб ҳам бу характерлар эмас, ғоялар романи, фалсафий тафаккур ва унинг замонавий талқинини ўзида акс эттирган асардир (*Грибанов Б. Фолкнер. М., “Молодая гвардия”, 1976, стр. 314-315*).

Ирланд ёзувчиси Жеймс Жойс ўтган аср бошларидаёқ “XX асрнинг миф яратувчиси” деб ном олган. Унинг “Улисс” романи қадимги юнон мифологияси мотивларига асос-

ланган бўлиб, Телемах, Циклоп, Пенелопа каби мифик қаҳрамонлар иштироки туфайли асарнинг сюжет ва композициясида талай янгиликлар юзага келган. Айни ҳолат франциялик адиб Альбер Камю ва австриялик ёзувчи Франц Кафка, шунингдек, рус носирни Михаил Булгаков воситасида замонавий ўзбек романларига ўз таъсирини ўтказдики, бу ҳодиса янги давр миллий романчилигимизда юз курсатган мифик тафаккур билан чамбарчас боғлиқдир.

Омон Мухторнинг ана шундай ижодий таъсир маҳсули бўлган “Аёллар мамлақати ва салтанати” романида реал воқелик ва ҳаёт манзаралари воситасида инсон ҳаёти, тафаккури ва шахсияти талқин этилади. Бу асар бадиият нуқтаи назаридан анча пухта ишланган. Адабиётшунос олим Умарали Норматов бу хусусда шундай хулосаға келади: “Роман муайян доира бўйлаб айланувчи, бетиним такрорланиб турувчи ўзига хос сеҳрли мусиқий оҳанг билан йўғрилган, насрий ифода ва шеърий сатрлар омухталиги, насрдан шеърга, шеърдан насрга эркин кўчиш, ўзга шоирлар шеърий сатрларидан эркин фойдаланиш, тарихий ҳужжатларға муножаат, халқ оғзаки ижоди намуналари — ривоят ва эртақлар сюжетининг қайта ҳикояси, хусусан, “Бир ёлғонда қирқ ёлғон” эртаги баёни, булар асар матниға ажиб файз, кўпоҳанглилик бахш этган...” (*Норматов У. Умидбахш тамойиллар. Т., “Маънавият”, 2000, 59-60-бетлар*).

Асарда аёл дея аталмиш сирли ҳилқат ҳақида, унинг ўзига хос фазилатларию жумбоқларға бой ички олами хусусида гап боради. Аёл фаросати, ўзига хос нозик диди эркакнинг қобилиятларию имкониятларини ҳамиша сартарози қилиб баҳолаб туради. Шу

боис ҳам асарда халқимиз тез-тез тилга оладиган “Эрни эр қиладиган ҳам хотин, қаро ер қиладиган ҳам хотин” мақоли бутун асар давомида воқеалар талқинининг марказида тургандек туюлади.

Роман қахрамони Олим ўз уйдан, яъни аёли измидан сирғалиб чиқиб, бир оз эркин бўлиш орзусида ўзга аёл ҳузурига ошиқади. Лекин унинг ҳам ўзи кўрган-билган бошқа аёллардан фарқ қилмаслигини англайди. Хаёлот одами бўлган Олим аёлларни уч тоифага бўлади: “алвасти”, “фаришта”, “оддий аёл”.

“Бу (Аёл)лар ОДАМ наслдан эмас,
ПАРИми, АЛВАСТИми бўлишса-чи?!..

Парилардан-ку, зиён кам, дейишади. Алвастилар ёмон! Хонумонинг куяди!

У, Парилар, Алвастилар... биз яшаган ОЛАМдан бошқа Оламлар борлигига эса шубҳаланмас эди! Болаликдан қаттиқ ишонарди!

Баъзан унга ҳар қандай Аёлнинг ўзи бошқа ОЛАМга мансуб бўлиб ҳам туюлар эди! Ҳозир кўрганлари бунга далолатдек эди” (*Ўша асар. 94-бет*).

Адиб қахрамон руҳий оламини ёритишда ўзбек мифологиясининг бир қатор анъанавий персонажлари — пари, алвасти образлари ҳақидаги тасавурлардан фойдаланган. Маълумки, халқ орасида пари билан боғлиқ икки хил қараш мавжуд: биринчи тур тасавурларга кўра, пари ўзбек фольклорининг энг қадимий мифик образларидан, халқ эртақ ва достонларида эпик қахрамонга ошиқ бўлиб, унга турмушга чиқади; эпик рақиб томонидан ўғирлаб кетилган нарсани топишда қахрамонга кўмаклашадиган; унга ҳар бир ишда ҳомийлик қиладиган гўзал қиздир. Бу мифик образ ўзининг беҳад гўзаллиги, сеҳр-жоду хусусиятига эгаллиги, шаклу шамоилини ўзгартириб, турли хил жонзот (қуш, оху, илон ва ҳоказо), инсон (қиз, йигит ва бошқалар), нарсаси (чўғ, олов, гул, сув) кўринишида намоён бўла олиши билан бошқа персонажлардан ажралиб туради. Пари образи Ўрта Осиёда яшаган қадимги аҳолининг кут-барака ва ҳосилдорлик ато этувчи маъбудалар ҳақидаги мифологик тасавурлари натижасида келиб чиққан (*Бу ҳақда қаранг: Бертельс А. Пери. \ \ Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековье. М., “Наука”, 1979, стр. 125-130; Қайюмов О. Пари ҳақидаги халқ қарашлари. \ \ “Ўзбек тили ва адабиёти”. 1996, 1-сон. 43-45 бет-*

лар; Ўша муаллиф. Пари ва амазонка образлари ҳақида \ \ “Ўзбек тили ва адабиёти”. 1997, 2-сон. 52-55 бетлар).

Пари тўғрисидаги мифологик қарашларнинг иккинчи тури “Авесто”да ёвуз кучлар сирасига мансуб деб тавсифланган “паирика” образи билан алоқадор бўлиб, одамларга ёмонлик қилувчи ғайриоддий куч тарзида талқин этилади (*Басилов В. Н. Пари. \ \ Мифы народов мира. Т.2. М., 1992, стр. 286*). Хусусан, ана шундай ёвуз куч эгаси — сув парилари, халқ қарашларига кўра, дарё, ариқ, кўл, қудуқ, чашма каби сув ҳавзаларини ўзига мақон қилар экан. Гўзал қизлар қиёфасидаги бу хаёлий мавжудотлар сув бўйига келган киши исмини айтиб чақирар ва сувга фарқ қилар эмиш (*Қайюмов О. Сув париси билан боғлиқ халқ қарашлари. \ \ Адабиёт гулшани. Илмий тўплам. Т., 1999, 17-23 бетлар*). Романда аёлнинг вазиятга қараб турланиши — баъзан гўзал юзли париваш шаклида намоён бўлгани билан шу малоҳат остига ёвузликни яшириши мазкур мифологик тасавурлар асосида талқин этилган.

Мифология талқинича, алвасти “зиёни кам”роқ дея тасавур қилинган парилардан фарқли ўларок, ёвуз кучлар сирасига мансуб персонаж саналади. Рус тадқиқотчиси О. Халипаеванинг ёзишича, алвасти аёл кўринишида тасавур этиладиган ёвуз мифологик образ бўлиб, асосан, ҳомиладор ва чиллалик аёллар ҳамда чақалоқларга хавф солар эмиш. У сочлари пахмоқ, тишлари сўйлоқ, бадбашара аёл кўринишида тасавур этилган.

Хуллас, алвастининг ёвуз асотирий образ сифатидаги хусусиятлари романда қахрамон тахайюлида туғён ураётган аёл табиатига доир сифатларни кўрсатишга бўйсундирилган. Ушбу образнинг фольклорга хос талқинига мутаносиб адиб қахрамони ҳам “Алвастига йўлиққан кишининг хонумони куяди”, дейди.

Ҳозирги ўзбек романларида қўлланилган мифик образ ва деталлар, асотирий сюжет ва мотивларни, бизнингча, мифологизм сифатида баҳолаш мақсадга мувофиқдир. Мифологик қарашларни ўз бадиий ниятига сингдиришда ҳар бир адибнинг ўзига хос йўли, яъни услуби мавжуд.

Шоира ДОНИЁРОВА,

филология фанлари номзоди

SUMMARY

“On the Path to Achieving National Interests” is a political discussion in which Shoira Umarova, Deputy Chair of the Labour and Social Issues Committee, the Lower House of the Parliament, talks about the integration of two national parties into Milliy Tiklanish (National Revival) in 2008 and the degree of its readiness for parliamentary and territorial elections at the end of 2009, and the development of electoral experience and culture in our country. Besides, she touches on the issues of the ongoing world financial crisis, consumer psychology and its worldwide consequences, enhancement of living conditions of women in the rural area etc.

Socio-political stability in society and healthy cultural environment in most cases correlate with the degree of a state’s economic development. Today’s postmodern society has for the first time faced financial and economic crisis. Unlike industrial and postindustrial societies, crisis in postmodern society can be spread to several countries, even to the remotest economies of the world. Philosopher Abdurahim Erkaev’s article entitled “An Acid Test Of crisis” is about the progressing world financial crisis.

The process of globalization and the problems which it causes remain to be the focal point for many world scholars and experts these days. While some people believe the process doesn’t have any impact on the development of states, others argue that it has negative consequences. Recent studies however show that the roles of transnational companies and international non-state organizations are gradually rising in the global arena, becoming main players in international relations, while states are losing weight and importance. Political analyst Bakhtiyor Yoqubov’s “The Globalization and the Prospects of States” is about this.

W

hat makes the human being humane is his soul. Without paving the way for one's soul, you fail to achieve progress not only in spirituality, but in other spheres also. The most powerful thing that opens the way for one's soul is an artist's words and an awesome work of art. Literary scholar Shuhrat Rizo's "The Way Towards Soul" is an article in which he on the basis of President Islam Karimov's recent book entitled "High Morality is an Unbeatable Force" critically analyses the problems facing today's mass media, literature and art, music-hall art, theatre and cinema.

V

iktoriya Tokareva, well-known as Russia's best woman-writer, is generally a realist author. However, sometimes she admits she dives into "fantastic realism". "In a world of infinite thoughts, limitless opportunities a human can do anything he wants," she explains it. The writer's story entitled "The Happy End" is a work in this direction.

T

he influence of Ismoil Gaspirinsky and other intellectual Tatars from Russia were great during the Movement of National Renaissance in Turkistan and reforms in people's education. Professor Naim Karimov's article entitled "His Work and Reputation about His Fatherland and Nation" is about the movement of Russian Muslims at the beginning of the XX century to achieve national independence, Muslim congresses and their goals, the participation of Muslims in the state's political life.

A

classic poet, a just historian, a skillful translator, Muhammad Rizo Emiyozbek o'g'li Ogahiy, despite living in difficult times, was an intellectual who was very watchful of outside world events. His works are invaluable in being enlightening to people, in reminding them of their past and main responsibilities in life. Literary scholar Nurboy Abdulhakim's "The Secret of Ogahiy's Vigilance" is an article dedicated to some observations and analyses of this classic poet's works.